

С. ГОРЛЯЧ

STEFAN HORLATSCH

B O H D A R

MYSTICAL TRUTH

1 9 8 1

Published by "Steho" Publishing Co. Ltd.
Post Office Box 1, Station V,
Toronto, Ontario, Canada
M6R 3A4

Printed by "Homin Ukrainy" ("Ukrainian Echo") Publ. Co. Ltd.
140 Bathurst Street, Toronto, Ontario, Canada M5V 2R3

СТЕПАН ГОРЛАЧ

БОГДАР

МІСТИЧНА ДІЙСНІСТЬ

1981

Видавництво „Стего”
Торонто, Онтаріо, Канада

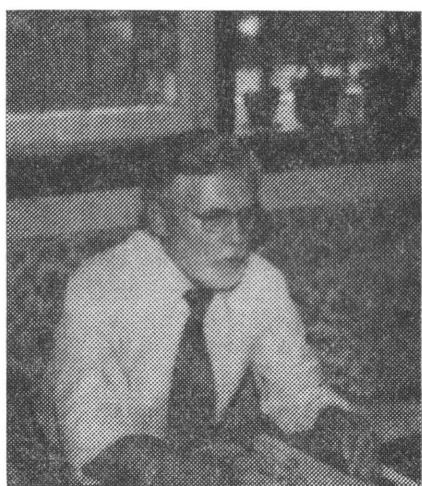

З друкарні Видавничої Спілки „Гомін України”
140 Bathurst Street, Toronto, Ontario, Canada M5V 2R3

Адреса Видавництва „Стего”:
Post Office Box 1, Station V,
Toronto, Ontario, Canada M6R 3A4

Обкладинка — Степан Горлач

**Всі права застережені
Copyright**

C. Zorn

В С Т У П Н Е С Л О В О

Не будучи певним за своє життя, під час Другої Світової Війни, я списав дійсність про Богдана. Вартість того рукопису я цінував більше ніж своє життя. Той рукопис мандрував зі мною по цілій Європі і був одиночним моїм маєтком (радше, національним маєтком), коли я ступив на канадську землю.

Тридцять років на американському континенті я не міг позбутися нерішучості: видати „Богдана”, чи не видати? Тридцять років опанована скромністю підсвідомість диктувала: не видавати; але розумово був завжди схильний опублікувати цю містичну дійсність. Те роздвоєння думки заіндувало зараз же після війни, коли я опинився на еміграції, і переслідувало мене доки не заіндувала дійсність безладя в житті дияспори, що зродило кінець моїй нерішучості.

Овіянний радістю, що така особа як Богдар — Спаситель України — родився на нашій, несвоїй землі — я очікував Його приходу. Очікував почуті Його оновлену науку, почуті відгомін грядучої слави відновленої України. Почуті правдивого Будителя.

Бувши певним, що Богдар не міг вийхати на еміграцію, з причин надмірної любові до свого народу, я, на протязі тридцяти років, шукав за вісткою про Його прихід.

Не раз і не два я Його вбачав в окремих наших нескорених, вишукував сліди Його мудrosti в захалявній літературі — та все було намарно.

„А може Він, попавши у коловорот воєнної хуртовини, таки опинився на еміграції?” приходило мені на гадку. І, зараз же по тому, близкавкою з'являлася певність — Він там, Він мусить бути з народом, бо Спасителі вмирають в муках перед свого народу, але ніколи його не покидають. Розлука з

народом (фізична, чи духовна) належить до кар'єристів і лицемірів, які горляють про любов до свого народу, але не мають відваги ділити тягар муки свого народу. Спаситель кладе голову на жертівнику слави свого народу, або голосить ту славу перемоги на цілий світ.

Час, в тіні родинних турбот, непомітно будував десятиліття. Страхіття війни останніми порошинками летіло в забуття.

Розлучившись з дивізійниками ще в Австрії, я розпочав влаштовувати своє життя на протилежній стороні планети. Як блудний син в чужім світі, на чужій землі, серед чужого народу, без будь-якої надії на щасливе життя, але з вірою в щасливе майбутнє для свого народу, змагався з уявною непривітністю.

Надій на неминучу війну поволі гасли. Московська імперія, при активній підтримці збаламученого заходу, зростала на силі і кріпла пануванням. Уявна віддаль до України збільшуvalася, але любов до неї зростала.

Військовий вишкіл роками притрущувався забуттям, а Богдар не з'являвся. Не дуже я був тим розчарований, бо не сподівався чути Його науку з емігрантських кіл, а дістати вістку з рідного краю не було так легко; та все ж таки не гасла надія почути вістку — благословенну вістку.

Наколи над світом пролунали слова Валентина Мороза „Будемо битися!”, в мені віджила надія. Кожна клітина моого тіла напружено чекала: що буде далі? Зацікавлення мулило кожну мою думку — хто криється за іменем Валентина Мороза? В словах „Будемо битися!” я намагався почути відгомін оновленої Богдарової науки. Душа наповнялася радістю і я чекав на ту квітку, яка виросла серед снігів. Готовався зустріти її.

А чому і ні?

Хто міг дати виклик найбільшій, найсильнішій, наймогутнішій імперії світу? Чий голос міг лунати сильніше від зризу атомових бомб? Чий голос був чутний по всіх закутинах світу? Лише голос Спасителя — і я чекав на нього.

Не дуже довго прийшлося чекати на нього. Валентин Мороз

роз разом з нами писав сторінки історії поза межами батьківщини.

Чи міг він бути тим очікуваним Богдаром? Та заким відповісти на поставлене питання, то треба себе запитати: „чи ми приготовані зустріти Богдана?”

Нераз ми чуємо зауваги, що народ наш добрий, але не маємо доброго проводу. Та чи воно так? Якщо наш провід недобрий, то і ми недобрі, не доросли мати країного. Провід — це дзеркало народу. Наколи маса доросла до чину, то вона вилонить і відповідного провідника, а коли маса не доросла, то і найкращий провідник нічого не осягне. Лише свідома свого завдання маса може вилонити свідомого провідника. Проповідник не мусить мати наукові титули, але надмірну віру в свою правду — він мусить мати.

Організація Українських Націоналістів на рідних землях, перед Другою Світовою Війною, свідомістю своїх завдань була на такому рівні, що майже кожний вишколений член міг бути провідником, і то кращим від попереднього. А на еміграції ми не можемо знайти провідника, тому і маємо досмертних.

В Польщі Валеса став провідником не тому, що він зроблений з провідницького матеріялу, а тому, що робітники доросли до рівня мати такого калібру провідника. Не був би Валеса — хтось інший знайшовся б і всі робітники повірили б в його провідницькі якості. І та їхня, робітнича, віра важить більше, аніж провідницькі якості самого провідника.

Ми не зустріли мученика нашої Української Католицької Церкви митрополита Сліпого на еміграції як Патріярха не тому, що Він не варт того, а тому, що ми не доросли до того; і аж треба було поштовху світової опінії, щоб нас зрушила в напрямі визнання Його Патріярхом.

Пригадаймо той час, коли на заході з'явився той Ісповідник нашої Церкви. Як наша еміграція зустріла його? Але перед тим знайдімо хвилину часу і уявно проаналізуємо той час, коли Він перебував у московських катівнях зараз же після війни. Нам тяжко уявити методи рафінованих знущань над нашим патріотичним елементом більшовицько-московськими катами. Їхні методи катування для нас недоступні, бо таємниці звірського знущання забрали зі собою ті покатовані,

помордовані, постріляні, але маємо доступ до результатів психічного занепаду людини, після перебування у в'язничих умовинах американських закладників в Ірані, чиє ув'язнення не можна порівнювати з ув'язненням під досвідченими виконавцями московських в'язниць. Вистаче познайомитися з медичними звідомленнями про американських закладників після їхнього звільнення і ми побачимо силу, якою оперують кати для заломлення в'язнів. Після такого катування звільнена особа потребує найбільшої допомоги близьких. Чи ми щиро подбали про ту допомогу нашему Блаженнішому? Вияснювати нема потреби. Блаженніший тієї допомоги не потребував. Психічно Він був в таким добром стані, що ще й нам допомагав, але наша нерішучість понижувала нас у світовій опінії. Ми його не прийняли як Патріярха, як Спасителя нашої Католицької Церкви, а це свідчить, що ми не готові прийняти Месію. Повірити в дійсність, яка може заіснувати кожної днини.

Я сподівався, що Блаженніший мав бути тим Богдаром, бо Богдар буде такою самою людиною як і ми, правда, обданий Божою Ласкою, а головне — нами визнаний і нами підтриманий. Він може мати свої початки духового світу, або світського, але, після нашого одобрення, буде національним месією, якому поклонятимуться всі у повній згоді і взаємопошані.

Отже, кожний з нас знову які тяжкі для Митрополита були в'язничні роки. Кожний знову скільки років зверхник нашої Укр. Кат. Церкви мучився в ув'язненні, але не всі хотіли оцінити його неперевершений дух боротьби за помістність Церкви нашої; Його готовість пожертвувати своїм життям за славу народу нашого.

Чому?

Їх Блаженство мучився, карався не в цілях придбання особистих користей, а для добра всіх нас — всього нашого народу. Він терпів, щоб світ славив не його, а нас всіх за те, що маємо таких відданіх синів своїй батьківщині.

Чи були ми духовно приготовані до зустрічі з Ним? Відповідь кожному з нас відома. Всі ми знаємо як оцінює задум нашого Патріярха Йосипа I-го наше духовенство.

В чим є лихо?

Подумайте над тим, а тим часом я повернуся до В. Мороза. Пригадаймо собі, як ми його зустрічали вліті 1979 р. Чи пригадуєте ті хвилини, коли ми не відривалися від радіоапаратів, щоб не пропустити найменшу дрібницю з подій його прибуття до Америки? Чи пригадуєте той час, коли ми вологими очима лапали кожний його порух? Чи пам'ятаєте ті незабутні години, коли ми цілували кінчики його убрання? А як ми ставимося до нього тепер — в 1981-ому р.? Яке місце ми йому приділили? Прийняли його як зверхника, чи як раба?

Чи був В. Мороз іншим тоді і іншим тепер?

Атмосфера діяспори може вплинула на нього так, що він, зустрівшись з нами, немов від поруху магічної палички, з патріота зробився антипатріотом? Ні! Він той самий Мороз був, є і, правдоподібно, залишився, але ми його інакше малювали коли він був у московській психушці, інакшим під час його голодівки, інакшим під час виступу на большевицькім суді, інакшим при першій зустрічі з ним і ... хто як хоче — тепер.

Як наш Патріарх, так і В. Мороз зроблені з матеріалу нескорених, з матеріалу Спасителів, але ми, у своїй партійній засліпленності, не бачимо, що є корисне, а що шкідливе в будівництві відродження держави. Вони затягнули на себе ярмо праці і жертви на полі добра народу своєму, а ми їм повітрягали занози. Вони роками плекали в собі rozум, силу і мужність, а ми помахом одної газетної статейки зробили їх немічними, байдужими і літеплими в очах наших читачів. Вони намагалися приготувати нас до Великої Боротьби, до Рокового змагу, а ми відмовилися від їхньої жертви і добroчинності. Отже, не вони були злим матеріалом взірцевого провідництва, але ми силою своєї легковажності і нерозсудливості змальовували той дорогоцінний матеріял всілякими фарбами, які лиши нам були довподоби.

Так довго, як довго ми не позбудемося самолюбства, братоненависті, заздрости і непошані до меншого брата; любови, покори, захоплення і обожнення до ворога — Спаситель не з'явиться, а як і прийде, то вогнем і залізом випусте з нас отруєну лінощами і байдужістю кров і влиє в нас чистої, на-

родолюбної і врагоненависної крові і запанує над нами не так, як нам хотітиметься, а як йому забагається.

Щодо картин, з якими ви зустрінетесь на сторінках цієї книжки, то вони мною виготовані, але при допомозі магічного слова, яке залишив за собою Богдар після його відходу до таємничого місця. Те слово було вижолоблене у твердій землі, край села.

Степан Горлач

I

Честь і обов'язок — славні прикмети,
Сійте їх в серці своїм.
Явно і вперто їх славлять поети,
Дайте ж і ви пристановище їм.

Про Гоголівку не можна багато написати не тому, що Гоголівка мале село на Мелітопольщині, але тому, що там ніколи не відбувалися події, які могли б цікавити населення довколишніх поселень. Хіба якийсь подорожуючий від Сирогозів до Мелітополя міг записати буденну вістку до свого щоденника.

Але наблизалися тридцяті роки. Не лише Гоголівка, яка мала аж чотири вулиці, але навіть будь який хутір чи повоєнне поселення*) були театром подій, який лишиться чорною плямою на всіх грядучих поколіннях москвинів і за яку будуть вони покутувати в майбутньому.

Була зимова пора року і до Гоголівки ніхто не заїздив. Але шкода, бо якраз тепер відбувалася там не абияка подія.

На подвір'ї Петра Чабана зібралося стільки людей, що найстарша особа в селі, Марія Саенко, не пам'ятає подібного. Найбільше весілля не притягнуло б стільки людей. Дорослі і малі пропихалися допереду, де був центр атракції. Там, серед подвір'я, просто на мерзлу землю, було накидано різної всячини. Хатне устаткування виглядало з-під подушок і перин, на яких безладно спочивала білизна, плащі і подушки. Навколо тої купи майна скакав на одній нозі, спритно оперуючи

* Після війни радянська влада наділяла бідне населення землею, яку відбирала у великих землевласників, а тепер тих же бувших бідняків розкуркулювали, бо люди за дев'ять років на поселеннях зуміли добрастися і тепер були небезпечні для радянської влади.

милицями, голова райкому. Коли підносив якусь річ, він міцно ставав на ліву ногу, підперши себе милицею. Права нога була всохлою від дитинства, а тому тепер безвладно висіла, немов на шнурку. Він незграбно брав якусь річ, давав їй смішно низьку ціну і викрикував:

— Хто бере?

Наколи ніхто не купував — він знижував ціну доти, доки не віддавав задурно. Наколи і задурно ніхто не брав, він викидав ту річ на спеціально призначений на то віз, який стояв зараз поруч нього. Правда, йому то не дуже подобалося, коли люди не хотіли купувати, бо завданням його було заробити якнайбільше грошей, щоб принаймі частково покрити довги куркуля Петра Чабана, який не сплачував свій „плян до двору”. Вказуючи вільною милицею на подвійну перину, він крикнув:

— Хто бере за три рублі?

Ніхто не відзвивався. Зібрані лише винувато один на одного споглядали.

— За два? — Всі мовчали.

— За одного? — Всі далі мовчать.

— За 50 копійок?

Така надмірно низька ціна кожного спонукувала до купна, але люди соромилися привласнювати чуже майно — та з гурту вийшов багатодітний селянин, який зніяковіло заплатив 50 копійок, звинув обережно ковдру, запхав під паху і злодійкувато поніс до очикуючих дітей.

Таким чином голова райкому перепроваджував акцію розкуркулення доки купа цілком не зникла.

В той час, коли голова райкому був зайнятий ліквідацією чужого майна, то одна за другою фіри підїздили до шпихліра, де виладовували з останнього все збіжжя, до зернятка. А інші накладали на гарби сіно і овсяну солому і звозили на колгоспний двір. Овець повиганяли з кошари і тримали табуном на подвір'ї, чекаючи на наказ голови.

Пір'я спохованої птиці, за якою ганялися покірні виконавці наказів, метеликами заповняло повітря. Все це йшло з

неописаною швидкістю, бо голова райкому точна людина і добрий організатор.

В хаті Чабана, на лавці, сиділа Марія — жінка Петра. Її підтримувала п'ятнадцятирічна донька — Одарка і, час від часу, коли Марія тратила притомність, змочувала холодною водою її чоло.

В колисці скигліла дитина, але як Марія, так і Одарка того плачу не зауважували, бо їхні голови були переповнені чим іншим. Петра не було в хаті, і Марія була певна, що його і в селі нема, бо, попереджений рахівником сільради, він покинув не лише хату, але, певно, і село, щоб лише уникнути арешту.

Що діялося з родиною Чабанів — Марія не могла змістити в своїй голові. Виростала в нестатках. Малолітньою дитиною допомагала батькам на убогій господарці, де треба було бути добрим комбінатором, щоб вистачило хліба на цілий рік, і дещо лишити ще на засів. Її батьки, щоб прохарчувати велику родину, часто наймалися до баґачів і працювали за дуже мізерну платню. Петро був сиротою, поневірявся світом, але був дуже доброї вдачі і тому заволодів Марійним серцем. Після проголошення НЕП-у*) вони зголосилися поселитися на державній землі, яка була конфіскована у поміщика Михайлова. Недосипляючи ночі і не маючи вільних днів, вони тяжко працювали, щоб їхні діти не були голодранцями і не зазнавали такої біди, яка переслідувала їх в дитинстві. Мозольною працею, за вісім років доробилися до того, що мали вже п'ятеро коней, вісім дійних корів, табун овець і масу дробу. Хоч і жили в землянці, але вже мали досить матеріялу на будову нової хати. Петро був здібний до всього: сам вибудував стайню, за стайнєю затишну кошару для овець. Серед подвір'я гордо стояв шпихлір, а поруч нього половник, де по-господарському, був зложений матеріял на будову хати. Там можна було бачити двері і одвірки, рами на вікна і витесані дошки на підлогу — все чекало літа, коли мала розпочатись праця коло будови нової хати. А що діється тепер? Марія намагалася

*) Нова Економічна Політика, яку запровадив В. Ленін в Україні після її поневолення. НЕП був рятунковою дошкою Советського Союзу, який знаходився тоді в економічній катастрофі.

думкою втікти від дійсності, але думка прив'язана до тіла, і тому не можна вирвати людину з одного світу і кинути раптово в інший.

На подвір'ї гомін не втихав і вже виводили останню худобу. Коли сам голова райкому вів останню лису корову — Одарка зірвалася з криком...

— Мамо, вони і її забрали!

За нею, мов ужалена, підскочила Марія і вибігла назусі тріч голові. Впала перед ним на землю і, притискаючи до себе його здорову ногу, благала його, щоб лишив хоч цю — лису коровку, бо ж діти...

— Геть з дороги! — крикнув голова відпихаючи її милицею.

Марія зірвалася і неначе смертельно ранений звір кинувся на нього.

— Лиши!... Я ж маю діти... Мушу ж жити! — прошідила вона крізь зуби і в одну мить її руки вплуталися у волоссі його недбайливо зачесаної голови. Не пам'ятаючи що вона робить, тріпала ним як пес забавкою. Не міг встояти голова райкому на одній нозі і повалився, як сніг від подиху вітру. Налигач від корови випав з його рук, але вірний прибічник не дав нагоди корові втекти. Марія відскочила з крок і зі страхом подивилася на лежачу жертву. Вона добре знала, що це їй без кари не обійтеться, і не помилилася — розлючений голова поквапно намагався стати на здорову ногу і, коли це йому вдалося — крикнув:

— Вислати їх! — і поскакав до хати.

Його люди були вправні у виселюванні куркулів, а тому без дального наказу по-фаховому викидали людей і дозволене куркулям майно з хати.

Марія вбігла дохати з гістеричним криком:

— Беріть! Беріть все, але ж лишіть нас в хаті... Тепер же ж зима...

Але загартовані серця не міняли поведінки виконавців — „Москва слезам не верить”.

Відчувши невгнутість виконавців, Марія взяла сина-немовлятка з колиски і хотіла загорнути його в ковдерку, але спритний голова райкому висмикнув ту ковдерку так уміло, що

дитина мало була потурбована, але від раптового страху заплакала. Прохання і молитви Марії потопали у вереску голови райкому і плачу дитини. Нарешті йому було вже забагато Маріїного прохання — він штурхнув її милицею і наказав вивести з хати. Його співробітники послушно скопили Марію і вона опинилася надворі. Надворі Одарка припала до матері з неприродним риданням. Марія, тримаючи немовля в правій руці, а лівою пригорнувши Одарку до себе, також плакала немов слабодух перед смертю.

Передріздвяна пора року не позволяла їм сісти десь на притоптанім снігу, під вербою, де вони завжди вечеряли влітку, та Марія не дуже і дбала, бо в такий час людина не думає про вигоди. Повільно, немов без надуму, приступила до кабіці, на якій вони варили їсти влітку і яка була під дашком, вкрита черепицею і сперлася до неї. В той час голова райкому вже докінчував забивати дошками вікна і двері, для певності, щоб куркулі не влізли до своєї хати, а щоб справа не відхилялася від партійної лінії, він поставив сторожа коло хати.

— За двадцять чотири години тебе не сміє бути в моєму районі, а як твій чоловік не зголоситься в сільраді, до тижня часу, то вишлю тебе в найгірші місця Сибіру!... Чула? — пропідив він крізь зуби, витираючи піт з чола.

Марія нічого вже не відповіла, а ще міцніше пригорнула Одарку і немовлятко до материнських грудей. Здавалося що вона не дбала про майбутнє, яке і не могла уявити.

— Памятай про це, якщо хочеш жити! — кинув він в її бік і пошканчивав з подвір'я.

На подвір'ї стало тихо немов в домовині. Марія споглянула на спустошене господарство: стайні були порозчинені, дверима шпихліра бавився вітер, а в половинку вспіли залязти сусідські кури і розгрібали полову. Погублене сіно купками прикрашувало монотонність білого подвір'я. Де-не-де можна було зауважити притоптану, загублену шмату.

Марія вже більше не плакала, лише, якось, не по-людському стогнала і, здавалося, що той стогін вже стихав, але раптовий плач немовлятка збудив її з глибокого думання. Марія немов пробудилася і, натягаючи хустку, яка кінцем звисала

з голови, прикрила змерзлу від вологости дитину. В її голові снували думки — одна витискала іншу: одні витискали слези на очах, інші карбували грізний вигляд на обличчі. Досить лише уважно споглянути на її обличчя — то можна легко вичитати непрошенні думки, які вперто лізли до її обтяженої голови. Не знати, як довго вона була б полем гуляння думок, наколи б на подвір'я не заїхав санками Андрій Сірий. Припнявши віжки до саней, він вільною ходою приступив до Марії.

— Ходи, Маріє, — звернувся він до неї, — я тебе відвезу до Великої Білозірки... Там я маю добрих знайомих, де ти зможеш перебути цей час.

— Ні, Андріє... — відповіла вона протестуючи, помахуючи головою. — Краще я умру під своїм порогом, аніж маю конати під чужим дахом, — додала витираючи слези. Та не всі слези могла вона збирати — деякі продіставалися почерез щоки і були прикрасою на хустині, яка прикривала дитину.

— Я знаю, — заговорив Андрій по короткій перерві, — що це не ти говориш, лише розпач, яка навістила тебе, але передумай добре і згодися, бо в цілім Веселівськім районі тебе ніхто не прийме, хіба той, хто захоче бути в обіймах твоєї долі.

На подвір'ї далі було тихо, лише коні, переступаючи з ноги на ногу, хуркали, або вартовий коло хати, час-від-часу, ударяв носками своїх чобіт до закаблуків.

— Де я поїду?... І кому я потрібна без засобів прожитку? — немов не своїм голосом відповіла Марія легенько похитуючи головою і облизуючи слези, яким доля судила затриматися на її устах.

— Мамуню, — звернулася до неї Одарка стискаючи Марійну руку в своїх долонях — ради Бога згодися їхати, бо ти ж добре знаєш, що тебе тут не лишуть, а своєю присутністю ще більше клопоту собі нарости.

— З тобою, дитино, я готова іти і на край світу, але ж Гриць... (Вона глянула на людську істоту завинену в кінчик хустини і ще більше притиснула дитину до грудей) потребує місця, де його можна було б перевити і де б він міг зігрітися.

— Кожне зле краще від гіршого, а тому вибираймо краще і їдьмо назустріч долі.

— Так! Твоя правда, дитинонько, — глибоко зітхаючи вимовила вона, і якийсь час стояла непорушно, немов боролася з думками, набираючи свіжої сили.

— Потримай Гриця, — звернулася вона до Одарки, — а я коло цієї хати, кожна цеглинка якої знала скільки мозолів я мала на руках, коли її будувала, напрощання помолюся.

Одарка мовчки взяла брата, а Марія, позбувшись ноші, віддалялася в напрямі хатнього порога.

Вартовий, якщо можна його так назвати, неначе з переляку відступив пару кроків від дверей і палицею, з якою він вартував двері, зачав махати, вигукуючи:

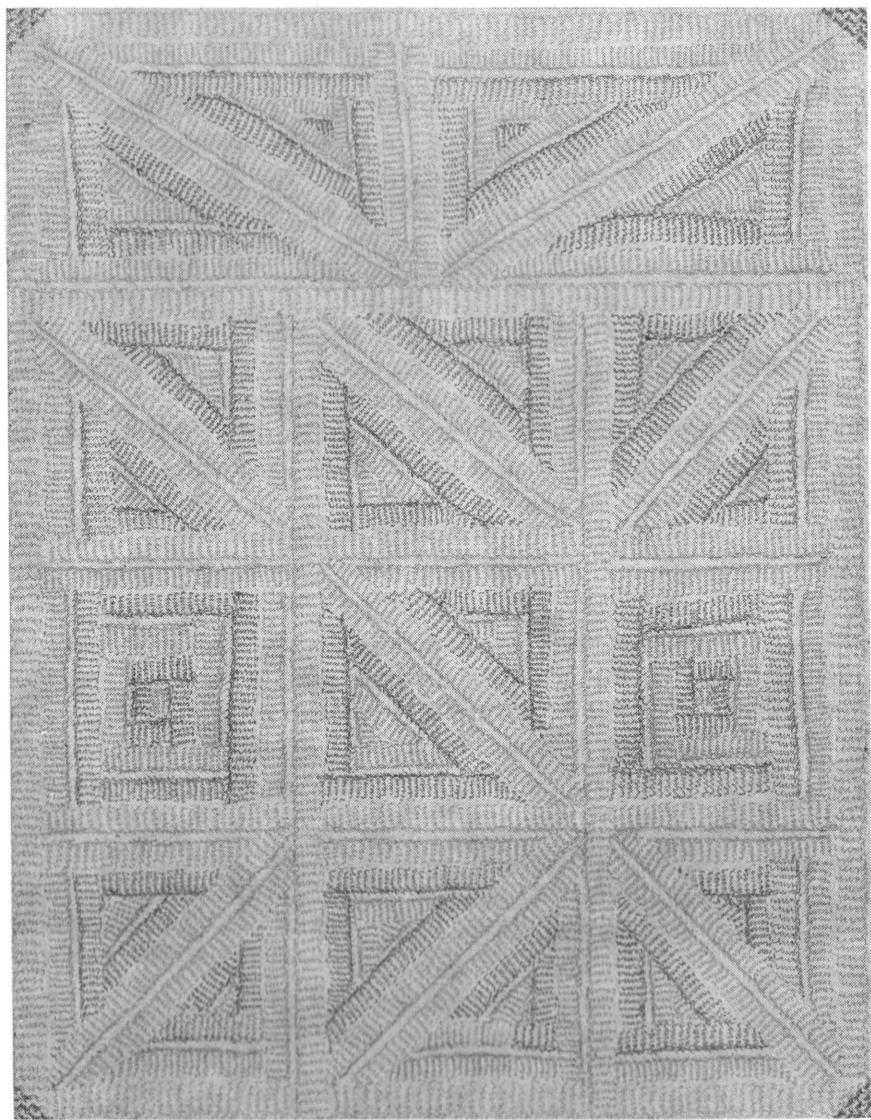
— Не підходи! Не підходи!

Марія, немов би не чула, підступила до дверей, стала на коліна і зачала молитися. Її чоло спочивало на притоптанім снігу, який зачав топитися від дотику теплого тіла. Вона молилася з такою віddаністю, яка ще ніколи не мала притулку в її серці, бо тепер просила не дару якогось, чи для когось, а просила Господа щоб зіслав смерть якомога скоріше. Бо смерть лише могла б заспокоїти її розбурхану душу. Але така думка була короткотривалою і вона просила щось інше.

— Господи, мільйони нас караються за те, що ми не вміємо дійсно ненавидіти своїх ворогів; за те, що ми не бачимо межі між нашим і чужим; за те, що січ засіяна пшеницею. Дякую, Господи, що Ти нас караєш, бо лише в карі кристалізуються тверді характери — цим Ти показуєш свою справедливість. Прошу лише одне — дозволь мені вмерти під своею стріховою. Не дозволь мені, Господи, скитатися чужиною; не допусти, щоб я блукала під чужими парканами, щоб мої діти не були забавкою лихої долі.

Вона встала, перехрестилася і поцілуvalа клямку хатніх дверей.

Андрій, втішений Маріїною згодою, приступив до саней і зачав розгортати шуби, які він захопив зі своєї хати для них. Одна шуба була для Марії, друга для Одарки, а третьою мають понакривати ноги. Недовго довелось Андрієві чекати на Марію. Він повдягав їх обох в шуби, посадив на сіном запов-

нені сани, щільно пообгортали ноги; сам же всівся напереді, і коні рушили.

— Прощавайте! — ледве промовила Марія заливаючись слізами.

Минали хати. Минали вулиці. Рівномірним бігом пара коней несла заладовані змореними душами сани через поля і села — далі і далі від рідного села.

II

Хто доброго не шукає

— Той знайде лихого.

Великого ж хто не прагне

— Не варт і малого.

Лише той, хто ніколи не насолоджувався красою широкополих ланів Мелітопольщини, не вдихав солодково-розкішного повітря Тавриди і не мав нагоди пізнати щедро-милі характери тавридян — не зможе уявити чару природи і щедрости землі, яку Господь нагородив всіми благами природи. Не зможе уявити ту красу, яку Небесні Сили змалювали на куснику простору, на північ від Чорного Моря, пов'язавши небо, природу, землю і всі живучі на ній істоти в одне ціле, створивши єдиний в цілому світі образ — образ частини України. І треба багато століть для розвитку людського розуму, щоб пізнати і оцінити той образ. Зарозумілій світ не любить гарного, тяжкозрозумілого, а тому-то та частина чарівної землі лишилася непізнаною і неоціненою. Але там життя іде.

Невтомна частина світового механізму безупинно відбиває хвилини, години, дні, роки, століття. А тому і сьогодні, радісні серця у мешканців Веселівського району, бо вони, як і щороку, збирають плоди плодотворного чорнозему.

Де оком не кинь — вскрізь люди, як ті мурашки, користуючи з теплих і сонячних днів, збирають врожай. Одні косять, інші складають в купи, а ще інші звозять на подвір'я, де зразу

ж і молотять, якщо мають робочої сили подостатку. Кожному навіть мандруючому, хто подивиться на збіжкові ворохи, які пірамідами стояли посеред току і гордо відбивали проміння сонця, то хоч як був би зажурений, але усмішка уст не покинула б.

Цілісінський день возили і молотили доки не стемніє; а як вже було цілком темно, то коней відводили до переповнених кормом ясел, щоб бідна худобинка відпочила, а самі відправлялися до половника і віяли збіжжя до півночі. Опівночі ішли відпочивати, щоб знову перед зорею встати і зачинати те саме.

III

Хто не власну думку має,
Той і розум позичає.
Ним грає доля зі журбою,
Мов вітер хвилею морською.

— Здається що завтра буде дощ, бо мухи так кусали, що не було спасіння, — промовив Андрій Сірий сідаючи за стіл.

— І то може бути, бо вже давно ми мали дош, — відповіла Олена подаючи на стіл накриття.

— Ще щоб дав Бог пару днів погоди, то вже дуже мало дечого в полі залишилося б, — продовжував Андрій немов сам до себе.

— А ти знаєш, що мені Трохим Тріска сьогодні казав? — змінивши тон говорення звернувся він до Олени.

— Не дай Боже ще щось злого, — відповіла Олена кинувши запитливий погляд на Андрія.

— Та воно то ще не знати чи то правда... Неначе б то мають заснувати колгосп у нашім селі.

— Та я то вже давно чула — майже перебила його Олена, — але мені здається, що вони бояться, бо нікто до того колгоспу не піде, — додала вона коли вже поставила борщ на стіл.

— Післязавтра, тобто в неділю, має приїхати до нашого

села Хужин, той новий голова сільради — і тут, на зборах, скаже нам про все, що вони збираються робити.

Коло Андрія крутився його сімрічний син Юрко, і то так довго, доки, непомітно для Андрія, не опинився на його колінах. Всівши вигідно, він зачав гладити тата по колючій бороді.

— А чи мав би ти таке саме волосся на бороді, як на голові, якби не голився? — запитав Юрко, заглядаючи татові у вічі.

— Так, синку, мав би, — відповів Андрій притискаючи Юрка до себе.

— Кажуть, що той новий голова сільради надмірний нелюд. Дуже жорстокий до людей, — кинула Олена неначе не помітила розмову сина з батьком.

— Довго не прийдеться чекати... Після завтра побачимо, — сухо відповів Андрій.

Андрій Сірий, який виріс сиротою, прихильно ставився до советів, бо вірив, що вони оборонці бідних — інакше не забирали б землю від багатіїв і не роздавали б бідним. Він був свідком того і, як результат советської дії, тепер знаходиться в селі, яке виросло на економії поміщика Михайлова, де кожний дістав уділ землі і господарив, як умів. А тому вістка про створення колгоспу його ані як не злякала, а навіть втішила.

— Знаєш, Олена, — звернувся він до жінки, — чи колгоспи дійсно таке лихо, як люди собі уявляють? Тепер світ іде вперед, як ніколи перед тим. Індустрія розвивається шаленим темпом. Будують велетенські сільсько-господарські машини, і ті машини мусять бути примінені в господарстві, а чи має можливість кожний селянин придбати ті машини? Сама знаєш, що ні. Та вони йому і не потрібні, бо де він буде вживати ті машини? На своїм куснику землі, де тій машині нема місця навіть де обернутися?

Олена вислухала Андрія без жадної зауваги. На її обличчі був помітний вияв незадоволення. Вечеря вже була на столі і вони мовчки зачали їсти.

— Але ж як ти можеш віддати все своє майно до колгоспу? — сказала Олена, немов зі сну пробудившись. — Чи

твоє серце не буде розриватись від болю? Пам'ятай, що ми нічогісінько не дістали від своїх батьків. Твій батько помер, коли ти ще був малій, а що батько мав, то люди забрали. Я проти того нічого не маю, що люди батькове майно забрали — вони тебе виростили і до школи посилали. Ти вийшов у світ зі своїми руками і тими, голими руками розпочав дороблятися. Я також більше від тебе не мала. Бо, як тобі відомо, не скінчивши чотирнадцятого року життя, мене осиротили північні заброди, які розстріляли моого тата, як професора Миколаївського Корабле-Будівельного Інституту, за націоналістичне переконання, а маму схопили на вулиці Сірогозів, вивезли на Сибір, де вона не витримала і відійшла до Царства Небесного. Осиротілою, під маскою чужого прізвища, я блукала по селах, в наймах марнувала свій молодий вік доки не піэнала тебе.

— Тяжкі були наші початки, — після короткої надуми продовжувала Олена, — але, при допомозі добрих Духів України, ми зуміли осягнути майже неможливого. Отже, все те, що ми маємо тепер, придбане мозольними руками і недоспаними ночами.

— Так, дорогенька, — змінивши тон обізвався Андрій, — ми маємо, бо працюємо мов кати, але все те можна мати при витраті пів твої праці, яку ми тепер витрачаємо.

— Що буде далі — мені однаково, але віддати все до колгоспу я не погоджується, — заявила категорично Олена.

— Та зрозумій, що все те, що належатиме до колгоспу — буде нашою власністю — всіх нас. Всі будуть з того користати.

— Так, але ти віддаеш четверо коней, п'ятеро корів, понад сотню овець, а інший віддасть сухоребру худобину і буде таким самим партнером як і ти, користатиме з того всього так само, як і кожний інший, — перебила його Олена.

— Олено, ми ж всі українці, і мусимо любитися, помагати один одному. Одному велася господарка добре, а другому може ті, і не підпадати ж йому вічно під фінансовий вплив іншого, бо це привело б знову до зростання капіталу в одних руках. Хоч би і цей приклад, що наше село створили самі бідні, і кожний дістав по рівній частині землі, а тепер бачиш сама що сталося. Одні вже розбагатілися, як ти бачиш по собі,

а інші вічно позичають хліба, бо їм не вистачає до нового — і до чого це все доведе?

— Нехай би вони не святкували щодня, а працювали від зорі до зорі, так як ми, то і вони мали б, — відповіла Олена вже піднесеним голосом.

Так вони говорили доки не з'їли вечерю.

Андрій, зауваживши що Олена вперто боронила свій погляд, непомітно намагався припинити балачку і, вході розмови, зумів зійти на цілком іншу тему.

З'ївши вечерю, Олена приступила хутенько мити начиння, а Андрій пішов до половника віяти пшеницю.

Олена, впоравшись з кухнею і поклавши Юрка спати, та-кож відправилась помагати Андрієві. Роботи було не більше, як на пару годин. Андрій дужими руками крутив віялку, а Олена насипала до коша, або відгрібала вже чисте зерно зі заду.

Ціле село вже було на дні сну жіночої тиши, лише з половника Андрія Сірого пробивалися струмки світла від керосинової лямпи.

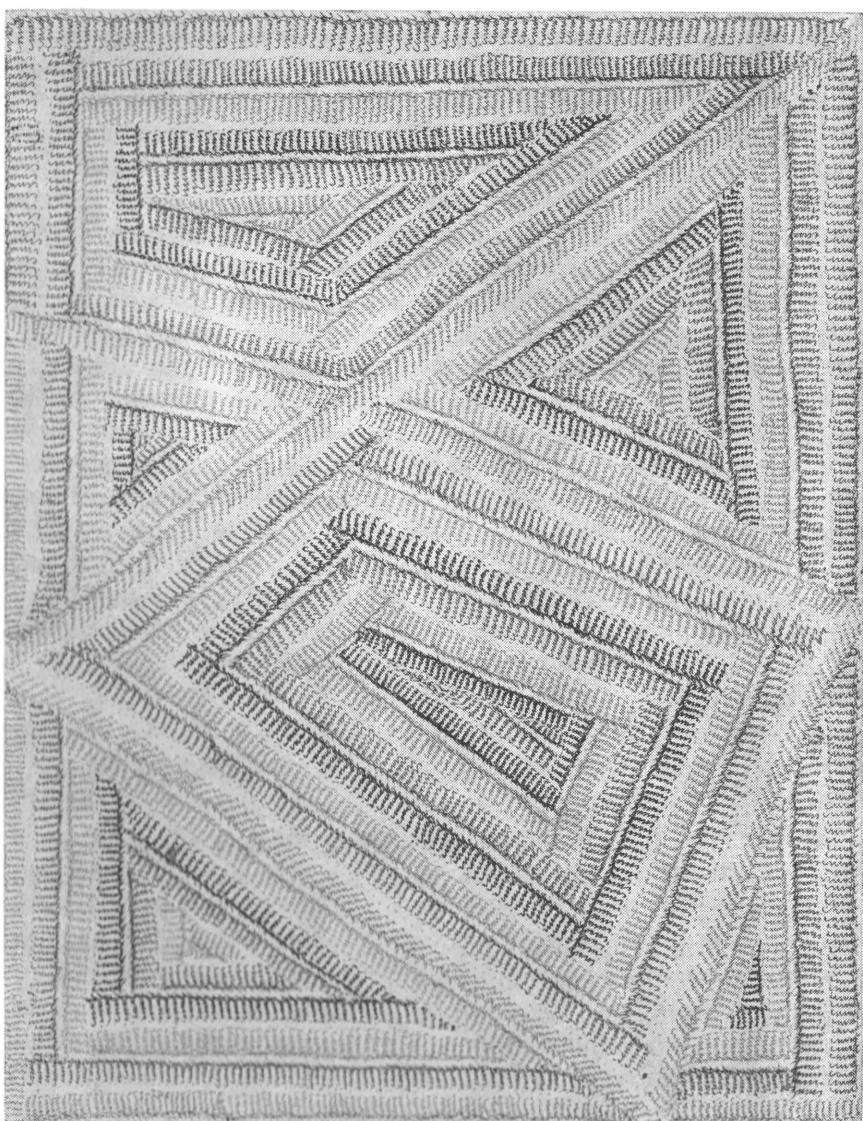
Коли скінчили віяти, то Олена пішла до хати, а Андрій скренсько підкинув зерно на купу і також відправився на очикуваний відпочинок.

IV

Хто покориться Богові раз,
Тому світ цілуватиме ноги.

Бути в славі — для нього наказ
— Йому зникнуть тернисті дороги.

На другий день життя розпочинав, як і завжди, чередник, який досхід сонця переходив селом і так трубів, що аж сусідні села чули. Трублячи, чередник переходив ціле село, чим давав знати мешканцям одновуличного села, що вже час виганяти худобину на вулицю, а вертаючи займав все, що було на вулиці. У нього з одного плеча звисала торба з харчами, а через друге плече був перекинений батіг, який десятиметровою гадюкою звисав і тягнувся слідом за ним. Подібний батіг

чередники називають арапником. На самісінськім кінці арапника пастухи вплітали дбайливо виготовану житницю волосків з кінського хвоста, яка уможливлювала вправному чередникові, робити унікальний ляскіт таким арапником.

Кожна господиня хутенько доїла корів і виганяла на вулицю, де чередник, виляскуючи арапником, займав старе і мале і гнав на пасовисько.

Суботній день, як і кожний день в цю пору, був заповнений щоденною працею, але люди скоріше кінчали, щоб Святий вечір гідно зустріти. Кожної суботи, після заходу сонця, людям не вільно було вже працювати, бо цей час вільно було вживати лише на купання дітей і приготування себе до зустрічі неділеньки святої. В неділю люди мали можливість поспати довше, але того не робили, бо худоба і дріб завжди мають бути нагодовані у свій час.

Чередник, як і завжди, раненько гнав худобу, але люди не поспішали так як у будні дні.

Коло десятої години ранку, ідучи вулицею, посильний сповіщав на збори.

В короткім часі, вільні від праці люди, зі всіх кінців села, рухалися в напрямі кооперативи, де мали відбуватися сходини.

Низький і грубий голова сільради — Хужин сидів на кріслі, за столом, і чекав на людей. Він був зібраний у гарно випрасований однострій підстаршини. Чоботи на нім світилися, немов вимазаний олівою парояг.

Коли вже досить великий гурт людей зібрався — він звернувся до писаря.

— Чи вже прийшли всі?

Сивоволосий писар придивлявся, зазираючи почерез голови присутніх, чи ще хто не надходив. Не зауваживши нікого, він відповів:

— Здається всі. Більше нікого не бачу.

Хужин піднісся, оглянув уважно присутніх, немовби хотів упевнитися, чи це були ті самі люди, що він сподівався, і по короткій хвилині зачав:

— Товариші, мені припала велика честь бути сьогодні з вами і передати вам директиву нашої непомильної партії. Дбаючи про ваш добробут, партія готова іти вам на всяki

уступки. Хоче подарувати вам велике сільсько-господарське устаткування, але те устаткування вам буде непридатне на ваших маленьких кусниках землі. Великі машини потребують великих ланів; і тут ви побачите мудрість нашої партії — вона дозволяє вам творити колгоспи.

Люди відразу зачали рухатися немов вода в ставку, до якого кинено камінь. Зауваживши раптову зміну, він продовжував.

— На мою думку, шановні товариші, це найкраще, що може нам радянська влада подарувати.

Присутні зачали гомоніти.

— Пошто нам від зорі до зорі працювати, — продовжував він, — коли ми можемо дістати з МТС трактори, комбайни, молотарки і інші сільсько-господарські машини. Це все нічого не коштуватиме, бо радянська влада вам це все безкоштовно позичає.

Зауваживши що люди зачали говорити голосніше між собою, він продовжував змінивші тон.

— Я знаю, що багато між вами знайдеться противників колгоспу, багато буде перешкоджати нам в радянському будівництві, але пам'ятайте, що всіх куркулів ми знищемо як клясу.

Присутні раптово вгомонилися.

— Ви того не лякайтесь, — змінивші голос продовжував, — хто совісно буде нам допомагати в будівництві радянської влади, того ми нагородимо позаслuzі, але того, хто буде бунтуватися — кара не мине.

По короткій надумі звернувся:

— А може хтось з вас, товариші, хоче дещо сказати відносно організації колгоспу?

Зібрані зачали гомоніти і зарухалися неначе вода від раптового подиху вітру.

— Я хочу сказати, — почувся голос з гурту і всі обернулися в той керунок, звідки доходив голос.

— Прошу дуже, — з усмішкою на устах вигукнув Хужин.

З гурту вийшов Андрій Сірий — мужчина середніх літ. На нім була біла сорочка і нові, сірого кольору, штани. Русяве

волосся, на якім не можна було запримітити рідини, неохайно звисало на правій стороні, кінцями прикриваючи скроню. На обличчі можна було помітити легке хвилювання, яке він стрався не зрадити. Не призвичаєний до виступів, він не знав з чого розпочати, але, після неладного початку, решта пішло як по маслі.

— На мою думку, — зачав він відкашлявшись, — нема що роздумувати: колгосп — це найкраще, що ми можемо мати на землі. Це одинока дорога до піднесення нашого рівня життя, і я перший вписуюся на доказ правдивості моїх слів.

— Прошу, прошу, товаришу, — поспішно і ехидно писар підсунув йому папері.

— Дуже дякую, товарише Сірий. Отаких людей радянська влада потребує.

Хужин підступив до Сірого і потис йому руку.

— Це приклад, — продовжував він, — який має повні дані переконати вас всіх, дорогі мої приятелі, у правильності лінії нашої партії. Ще може хтось хоче дещо сказати?

— Я хочу запитати, — почувся голос з гурту.

— Прошу дуже, — відповів Хужин, не знаючи навіть хто то був.

— Чи до колгоспу маемо віддати все, хто що має, чи лише порівну? — запитав Павло Саєнко — плечистий, сорока-п'ятирічний, заможний селянин.

— Так! До колгоспу муситься все віддати, бо інакше не був би колгосп. А зрештою, вам нічого не буде потрібно, бо з колгоспу діставатимете все, що потрібне до життя. Отже, приватні господарства вам не будуть потрібні. Окрім того, ту господарку не зможете втримати, бо вся земля належатиме до колгоспу... Не лякайтесь, товариши, все те, що в колгоспі — буде вашою власністю: більше матимете в колгоспі — заможніші ви будете.

— Так, товаришу голово, — майже перебив його Омелько Хрін, — один ціле життя горював, не мав часу навіть догори подивитися, а інший щодня гульки мав, — марнував навіть те, що від батьків дістав, а тепер мусимо всі рівнятися? О, ні!

Це не справедливо, товаришу, — закінчив з притиском на останнє слово.

Хужин не любив, коли з ним не погоджувалися, а тому вибухнув піднесеним тоном.

— Чи справедливо, чи ні — не ваша справа осуджувати, бо це залежить не від вас. Ви мусите те робити, що інепомильна партія вам каже. Довше я не маю наміру розволікати зборами, бо вже висказав все. А тепер, хто хоче записатися до колгоспу, то прошу підступити до стола, а потім приступимо до другої частини наших зборів.

Всі зібрані загомоніли. Дехто підходив до стола і лишав свій підпис на писарем підсуненім папері, а дехто радився, зібравшись двоє-троє вкупі. Було пізнати, що люди не задоволені — дехто навіть вголос висловлював свій спротив.

Хужин, немов генерал на полі битви, уважно слідкував за кожним рухом присутніх і час-від-часу нотував щось у своєму записнику. Коли вже ніхто не підходив записуватися, Хужин знову встав і з незадоволеним виразом обличчя зачав приговорювати до сумління.

— З вашої поведінки, товариши, я бачу, що не дуже радо приймаєте вістку про творення колгоспу, але пам'ятайте, що хто не підтримує колгоспів, той не підтримує радянську, демократичну владу. А за словами товариша Леніна „хто не з нами, той проти нас” ми мусимо давати точну оцінку кожному громадянинові, щоб знати хто з нами. А ви добре знаєте яка доля чекає ворогів народу, — закінчив він з іронією.

Зібрані знову загомоніли і ще декілько осіб вписалися на лісту колгоспників.

По деякій хвилині очикування Хужин підтягнув до себе лісту вписаних. Останній на лісті був 19-ий.

— Отже, товариши, — звернувся він знову, — на 86 дворів ми маємо лише 19 вписаних до колгоспу. Це дуже малий відсоток, але нам не перешкодить зорганізувати колгосп. Тут зорганізовується бригаду і бригадиром я призначую Андрія Сірого. Ваша бригада буде число один, а в сусідньому хуторі буде число 2. Я зараз туди йду і там зорганізую

бригаду. Колгосп, який матиме дві бригади, називатиметься „Червоний прапор”. Згода? — запитав він домагаючим голо-сом і, не дочекавши відповіді, додав: — Згода! На тому числю збори замкнені. Ти, товаришу Сірий, вже від сьогодні постараїся, щоб все віддавали до колгоспу і розпочинали спільно господарювати.

Хужин взяв свою польову торбу, а писар позгрібав папери, запхав до паперової течки і обидва від'їхали до сусіднього села робити те саме, що вже тут зроблено.

Зараз же по їхньому від'їзді всі загомоніли немов „накоманду”. Ті що дуже ворожко ставилися до колгоспів, обступили Андрія Сірого і докоряли йому за його ініціативу.

— Та ж ви бачите, що я заможний... Отже не йду до колгоспу, щоб користати з чужого, але своїм добром хочу допомогти бідним, які нічого не мають. Хоч тим прислужитися до загального добра, хоча тим допомогти своєму народові, — оправдуючись говорив Андрій.

— Вони не мають, бо нічого не роблять, а ти мусиш своїм потом годувати їх? — докоряли зі всіх кінців йому селяни.

— Ну, добре — вони не роблять, то заслуговують на якусь кару, але ж за що мають терпіти їхні діти? Чи вам не шкода їхніх голих, брудних і голодних дітей? — боронився Андрій.

— Мали час наробити дітей, то нехай знайдуть час і прогодувати їх! — почув Андрій голос з гурту.

— Та ж люди мої дорогі, як би ми думали так перед народженням Шевченка, то і Кобзаря б не мали. Говоріть що хочете, але я українець і допомагати ближньому готовий навіть не лише придбаним майном, але і кров'ю! — відповів рішучо Андрій.

Коли люди зачинали розходитися, то Андрій звернувся до тих, які вписалися і попросив їх лишитися, щоб обговорити організацію колгоспу.

— Ми всі свої, — звернувся він до зібраних, коли всі приступили до нього, — і мусимо допомагати один одному; ділитися всім добром і злим. По можливості вкладати

як найбільше труду для нашого загального добра і не вимагати понад міру від інших. Совісно працювати і розумно підходити до кожного непорозуміння яке лише між нами могло б виникнути. Іншими словами — будьте людьми. А тепер нашим першим кроком в організації колгоспу буде — вибрати завгоспа мені до помочи.

— Микита Сизий буде добрий завгосп, — почувся голос.

— Ви згоджуєтесь бути завгоспом? — запитав Андрій Микиту Сизого.

— Та, наколи громада довірятиме мені, то мушу згодитися, — ніяково відповів Сизий.

— Довіряємо! Довіряємо! — почулися голоси з гурту.

— Добре, завтра ми приступаємо до роботи, а тепер ідемо до хат і готовимося до завтрашнього дня, бо виглядає, що тяжкий буде день.

На тому зібрання закінчилось і люди розходилися домів немов обмерзлі кури — ледве лізли.

На другий день на подвір'я Сірого заїхала двоколка. Андрій здивовано заглянув у вікно і зауважив Хужина, який висідав з двоколки. Хутенько натягнув шапку на голову і вийшов назустріч Хужинові, який з усмішкою на устах чимно привітався з Андрієм. На запрошення Андрія Хужин зайшов до хати і зачав уважно оглядати. Перш, що він зауважив, це були ікони, які симетрично висіли на противлежній стіні від входу, і які пишалися в чистенькі убраних, вишиваних рушниках.

— О, то ти маєш ікони? — звернувся він іронічно до Андрія.

— Так, моя хата ніколи не була без святих образів, — відповів спокійно Андрій, — а потім гордо додав. — Це пам'ятки від наших родичів і приятелів в день нашого вінчання.

Олена, немов не запримітивши Хужина, вийшла надвір. Юрко також, вхопивши кусник сухого хліба, непомітно висмикнувся надвір.

— Ну, як у вас іде з організацією колгоспу? — запитав він не дивлячись на Андрія.

— Досить добре... Вже вибрали завгоспа...

— І то все? — перебив він Андрія, — люди ще не віддали свого майна до колгоспу? — додав він гостро вдивляючись у співрозмовця.

— Та ще ні... Чекаємо на розпорядження, — ніяково відповів Андрій.

— Ніякого розпорядження. Було сказано творити колгосп — значить вже приступати до організації його. Зараз повідомити всіх вписаних, щоб все вели і везли до колгоспу! Чуєш?

— Так! — майже шепотом вимовив Андрій.

— Отже, хочу вже бачити наслідки твоєї роботи! — закінчив Хужин люто і моментально вийшов з хати.

Двоколка викотилася з подвір'я, а Андрій ще довго стояв серед хати і роздумував. Він не сподівався такого гострого Хужинового звернення до нього, але треба терпіти.

Раптом, немов пробудився: кинув оком по хаті, натягнув кашкет на голову і вийшов на вулицю. На вулиці зустрів Максима Вудку.

— Зарах повідоми всіх записаних, щоб приходили на сходини, — звернувся Андрій до нього.

Максим хутенько сповістив вписаних, і в короткім часі люди зачали сходитися до кооперативи, де на них вже чекав Андрій.

Не чекаючи на решту членів, коли вже невеличкий гурт людей зібрався коло нього, він без жадного захоплення звернувся до них:

— Не вспів стати головою, а вже Хужин мною незадоволений. Ось може тому з годину з'явився на майому подвір'ї і наказав негайно все віддати до колгоспу. Колгоспний двір буде там, на Чабановім подвір'ї. Микита Сизий все позаписує: худобу, сіно, солому і все господарське приладдя. Вже прошу розходитися і віддавати все, що маєте.

Зібрані метушилися, сварилися, один другому докоряли за намовлення вписуватися до колгоспу. Довго сперечалися, але небажаний час віддачі майна наблизався і вони мусіли йти домів.

Тяжко було йти: якась невидима сила немов зв'язувала

їм ноги. Дехто далі обвинувачував один одного, а інший ішов і голосно себе кляв.

Не одному прийшлося знести купи прокльонів від своєї жінки і нераз прийшлося пріти, доказуючи необхідність здачі майна, бо інакше все забрали б і з хати вигнали б. Тяжко приходилося чоловікам переконувати своїх жінок, бо й самим не менш шкода було позбутися майна, але змущені були і вони це розуміли.

Жінки ж розціловували худобу, кінськими гривами витирали заплакані очі, і ридаючи випроваджували чоловіків з майном. Дехто з мужчин проклинав свій день народження, а дехто вернувся додому і вже більше не збирався бути членом колгоспу.

Андрій прийшов до хати досить сумний.

— Ну що ж тобі говорив Хужин? — запитала його Олена як лише переступив Андрій хатній поріг.

— А, не питай, — без надуму відповів Андрій.

— Чому? Щось злого, не дай Боже, сталося? — неспокійно запитала Олена.

— Зараз мушу все віддавати до колгоспу, — не дивлячись на неї відповів Андрій.

— Нічого ти з подвір'я не поведеш! — категорично відповіла. — А як хочеш бути колгоспником, то іди сам, а господарку лиши в спокою.

— Не в тим річ, Олено, — спокійно зачав Андрій, — як я тепер бачу, то ми мусимо не те робити, що нам корисне, а те що нам кажуть. Ти хочеш жити, правда?

— Так!

— Я також, а тому мусимо робити те, що нам наказують.

Довго Андрієві приходилося переконувати дружину і прикладами доказувати правильність своїх тверджень, доки не здобув її згоди. З болем в серці і слізами на очах Олена помогала Андрієві забирати наказане з подвір'я.

На подвір'ї Чабана розпочинався рух. Люди навели корів, коней і навезли всякого сільсько-господарського устаткування.

З почуттям злодія в чужій хаті зайшов Андрій на подвір'я

Чабана і не знати з чого розпочинати і як братися до тієї справи. Люди купками заповнили подвір'я: — і більшість з них гуртувалися коло своєї худобини, немов хотіли надивитися на неї.

Андрій рівною ходою перейшов поміж зібраними: декого вітав він, а дехто його вітав, доки не прийшов на те місце звідки зачав. Оглянув ще раз і потім наказав лишити все на місці і приступити до ремонту стаєнь.

Майна не було багато, а також і худоби, бо не всі вписані виконали своє зобов'язання, але людей зібралися досить великий гурт. Дехто приніс своїй худобині кусник хліба; інші вівса в пелемі. Діти лазили поміж припнятими і сердечно пестили віднайдених приятелів. А багато прийшли з цікавости — як то колгосп засновують.

Під час великого руху і ремонту на подвір'я заїхав Хужин. Переступивши поріг стайні, він привітався веселим окликом:

— Здорові були, товариши!

— Здорово... Здорово, — навідчіпного відповіли селяни.

— Є тут товариш Сірий?

— Так, в тим кінці направляє ясла, — відповів селянин вказуючи рукою до прибудівлі, де Андрій працював.

Хужин прийшов до Андрія і, закликавши набік, дав розпорядження:

— Зараз виділити людей, щоб розібрали куркульські шпихліри, привезли їх на колгоспний двір і тут поставили, бо на другий тиждень всі мають віддати збіжжя. Приготуватися до обробки землі і засіву озимини. Завтра вже отримаєте деякі машини з МТС-у*. Надіюся, що жадних перешкод не може бути, а на випадок якогось клопоту — давай мені знати.

— Товаришу Хужин, там з райкому приїхали і за вами питаютися, — звернувся Юхим Галайда, коли Хужин вже збирався відійти. Хужин вийшов надвір і побачив автомашину, а коло неї голову райкому, і ще двох, окрім шофера.

* Машинно-Тракторна Станція, яка постачала трактори і інші сільсько-господарські машини до колгоспів.

— Ну, як справи йдуть? — звернувся голова райкому до Хужина, коли той приступив до нього.

— Не дуже добре. Маю лише дев'ятьнадцять дворів тут, а в другій бригаді, ще гірше, — відповів Хужин нахилившись до голови райкому. — Але я з ними наразі легенько, щоб пізнати, хто чим дихає.

— Добре робиш, — з усмішкою на устах відповів останній, — а тепер сідай до авта — поїдеш з нами.

Мотор заревів і авто виїхало з подвір'я. Стіна пороху, вслід за автом, вказувала точний напрям віддаляючого об'єкту.

Посідачи авта вели веселу розмову, бо регіт, часом, перевбільшував гук машини, лише шофер спокійно тримав в руках керівне коло і зручно об'їздив ями на дорозі.

— Тут я маю землемірів, — по якомусь часі звернувся поважно голова райкому до Хужина, коли авто цілком зупинилося. — Вони лишуться тут і ти з ними розміряєш землю. Кожний осібняк має дістати не більше як півтора гектара землі, а дехто має дістати і ще менше, це вже залежатиме від тебе. Землю їм давати найгіршу, наприклад: в долинах, де озимина вимокає, або на горбах, де взимку вимерзає, а в ціліле влітку висихає. А також якнайдальше від села: іншими словами — робити життя осібняків дуже мізерним. Ця акція змусить їх вписатися до колгоспу. Якщо ж хтось і далі лишиться осібняком, то ми йому дамо „плян до двору”, це значить, що на нього накладатиметься податків більше, ніж він буде спроможний виконати. Наприклад: він матиме одну корову, то має здати більше молока, як корова даватиме; матиме десятеро курей — змусити його здати п'ятьдесят кілограмів курячого м'яса. Те саме робити зі збіжжям, сіном, соломою і так далі. А якщо він жалуватиметься, що не всілі виконати пляну, а це він напевно зробить, бо йому з неба не буде падати, то ми йому закинемо, що він все понищив, погноїв, щоб лише державі не дати, а за таке по головці не гладять — заберемо все від нього, його арештуємо, як ворога народу, а родину вишлемо де схочемо.

— Чудесно! — майже перебив його Хужин. — Чи не ти це придумав?

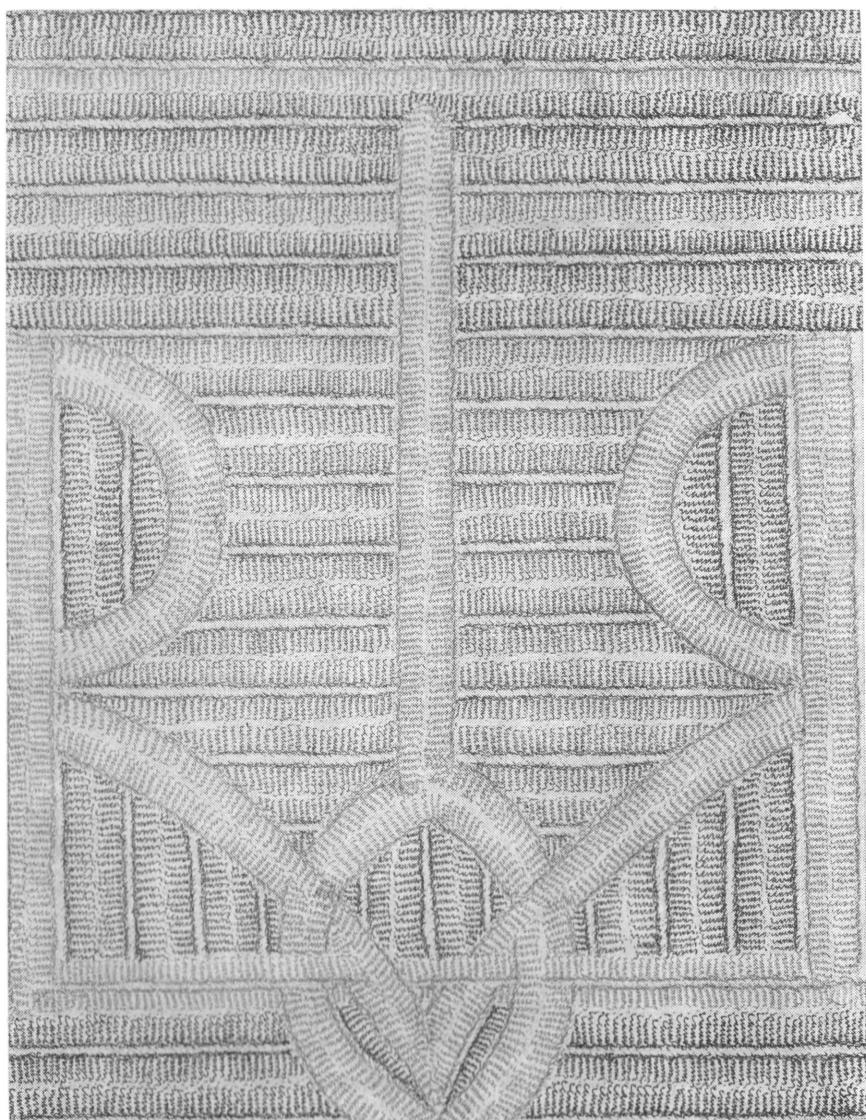
— О, ні! Моя голова до такого не може додуматися, — відповів йому спокійно голова райкому. — Цю директиву ми отримали з обкому вчора, увечері. Знаєш, це дуже мудро придумано, бо більшість з тих, що не вписалися — це бідні селяни і їх безпідставно розкуркулювати не можна, а маючи підставу — людина має вільні руки: хочеш — поженеш його білих ведмедів пасти, а не хочеш — помилуєш.

Довго ще вони гуторили: вихвалювали здібності один другого, запрошували один одного частіше відвідувати і, назагал, хвалилися своїми осягами.

Так вони жартуючи провели свій час, доки голова райкому не зголоднів. Недовго думаючи він наказав Хужинові лишитися зі землемірами в полі, а сам сів до авта і від'їхав в керунку сільради.

Хужин і землеміри до пізнього вечора міряли землю, доки шофер з райкому не приїхав і не забрав їх домів.

На наступний день повідомили всіх осібняків про нові приділи землі, а земля, яка належала їм, переходила у власність колгоспу без жадного відшкодування. Для людей ця вістка була не меншою несподіванкою, ніж грім з ясного неба. Багато людей вписалися до колгоспу, після уважного обміркування, але більша кількість далі вперто трималася осібництва.

V

Полюбив овечий мир,
— Пам'ятай про вовчий пир;
Бо вовк чує й добре баче,
За овечками не плаче.

Весна, зі всією красою і чаром теплих днів, не була радісною порою року для мешканців поселення.

Незадоволені осібняки не мали можливості вибратися в поле, бо їхні приділи землі ще були залиті водою, хоча на колгоспнім полі вже цілий тиждень обробляли землю і робили весняний засів. Але люди не дармували, а переорювали ту озимину на горбах, яка вимерзла, і засівали ярою пшеницею.

Не тративши надії, вони також оборювали свої хати, або перекупували лопатами недоступні для плугів закутини землі, поміж будівлями, і садили городину, — бо рік довгий і господарку якось треба втримувати.

Початкуючий колгосп не дуже задоволив своїх членів. Все збіжжя, яке було зібране минулого року, відразу з поля відвозили на залізничну станцію, Федорівку. Приділи на трудодень були лише по 200 грамів пшениці і 300 грамів ячменю. Щоб втримати свою мізерну господарку, колгоспники були змушенні красти приділений для худоби і коней корм і фураж. Колгоспні коні, в результаті крадіжу, і з причин недоброго догляду і браку фуражу — майже всі визди-хали і тепер, навесні, замість коней приходилося запрягати зморених волів і корів. Хоча поле мали обробляти тракторами, але ті трактори більше були в направі ніж на роботі, а тому, щоб впоратися на час, треба було багато тяглою сили мати.

Андрій Сірий не тратив надії, бо знав, що кожна організація має тяжкі початки і тому вперто працював з вірою в краще майбутнє. Та й колгоспники не мали багато причин бути незадоволеними: хоча запаси з минулих років і вечерпувалися, але кінця їм не було — ще з рік можна, набіду, протягнути.

Надходило літо і осібняки відчули силу влади. Наложені

податки відразу треба було платити і люди везли скільки і що могли, коби лише не стратити вільності, якщо не життя. Але ті, які здали належене — діставали поновні податки. Люди далі здавали: багато з них купували худобу і дріб і здавали, щоб лише відчепитися. Коли осібняки цілком виснажилися, то прийшла нова форма оподаткування: на тих, які не виконали добросовісно мясоздачі, давали „плян до двору”. Виснажені в змагу з податковим тиском держави, селяни тепер кидалися в паніку, бо кожний, хто дістав плян до двору, отримував папери, де все, що він мав здати державі, було вписане з визначенням точної дати, коли це все має бути виконане. Хоч і сподівалися утиску, але такого нелюдяногого податку цілком не очикували. Одні лишали все і їхали на Донбас, або до інших індустріальних міст. Інші, після довгого надуму, вписувалися до колгоспу, а дехто чекав: — що Бог даст. Найбільше потерпіли ті останні: голову родини арештовували, все майно забирали і родину викидали з хати. Колгосп в той спосіб збагачувався, але колгоспники, включно з Андрієм Сірим, тим не тішилися. Цілі серії картин, які переходили перед його очима, завдали йому велику рану. Він перестав бути таким веселим, яким його люди знали. Став менше говорким і запримітив, що в його серці поселилось не лише недовір'я, але і початки ненависті до теперішньої влади.

VI

Хороба немічних шукає,
А безборонних пес кусає.
Тому то кожний мудрець знає,
Що без меча, то й миру не буває.

Був гарний, літній, сонячний день 1931-го року. Розпалена земля дихала гігантськими грудьми, немов би жалувалася на немилосердне сонце. Андрій був в коморі, де переглядав папери витрати харчів для трактористів. До нього підступив коняр і повідомив про старця, який питав за ним

і який чекає перед дверима комори. Андрій не змушував на себе чекати довго і зараз же вийшов.

— Ви, здається, тут є бригадиром? — ніяково запитав старець.

— Так! — відповів Андрій слідкуючи за неприродними рухами старця.

— Прошу вас, — зачав старець, коли лише вчув підтвердження зі сторони Андрія, — прийміть мене до вашого села. Дайте мені якийсь куточок, де б я міг спокійно вмерти.

Старець впав на коліна і продовжував далі:

— Я вже зміряв своїми старечими ногами всю землю від Рублів і ніхто мене не хотів прийняти — кожний боїться страсти ласку коштом спасіння життя іншого.

У старця на зморених щоках показалися слізинки. Андрій підступив до нього і, взявши його за рамена, помог йому піднести. Вдивляючись у виснажене обличчя старця, Андрієві майнула думка: „скільки таких старців тепер блукає по знеславленій Україні? Скільки сиріт розлізлося в пошуках притулку?”

— Не моли мене. — відізвався Андрій, коли старець вже стояв перед ним. — Ходи до мене і я тобі дам притулок.

Старець лапав його руку, щоб поцілувати, але Андрій не дозволив того.

— Помогти в біді — це наш, український обов'язок, — додав Андрій і повів старця до своєї хати.

Олена налякалася, коли побачила Андрія на порозі, бо цілком не очікувала його дома, в цю пору, але, побачивши незнайому людину з ним, заспокоїлася.

Чорний, довгий і досить зношений халат на старцеві, перевішена через плече торба, розкішна борода і довге волосся дали Олені до зrozуміння, що це чоловік не місцевий.

— Цього чоловіка ми приймемо в члени нашої родини. Нехай він буде для нас батьком. Вирости ми сиротами, то хоч тепер, доки він захоче з нами бути, матимемо батька.

— О, ні! — категорично відповів старець підступаючи до Андрія. — Це завелика честь для мене. Для мене буде велика

ласка, якщо ви погодитеся щоб я був вашим слугою і кликати мене не інакше як Богданом: таке мені ім'я дали і хочу його мати до гробової дошки, а мешкати я погоджуся в порожній стайні, щоб не наражати вас на неприємності зі сторони влади.

Андрій, який не мав багато вільного часу, не збирався довго розводити балачку, а тому лише звернувся до Олени.

— Ти нагодуй гостя і дай йому можливість відпочити. А тепер, — звернувся він до старця, — вибачте мені, бо я мушутий кінчати свою роботу.

— О, я не достойний вам вибачати, бо ви зробили стільки, що за все це я мушу лише рабською роботою і вічною молитвою віддячуватись.

— Ви, добрий старче, переоцінюєте мій вчинок, — з легкою усмішкою на устах заперечив Андрій.

— В теперішній час, коли батьки бояться своїх дітей і навпаки — ви зробили дуже багато, — відповів Богдан не зводячи очей з Андрія.

— Ну, нічого... Вечором ми поговоримо більше, а тепер... Дай Боже! — І Андрій, зробивши знак прощення рукою, вийшов з хати.

Олена попросила Богдана сідати і приступила готовувати йому обід. Богдан скинув торбу з плеча і, всівши вигідно на лаві, задоволяючи цікавість Олени, почав розказувати хто він, звідки і чому пустився в світ.

— Недалеко Федорівки, — зачав він, — проживав один багач-землевласник, який досить довгий час не мав дітей. Аж, нарешті, Бог зіслав йому сина. Батьки дуже дорожили ним і все готові були для нього зробити. Дитина скоро підростала, і батько зачав шукати за виховником. Я в той час ходив від села до села і проповідував Слово Боже, бо наш монастир вже був замкнений. Коли я переходив вулицею в Шульгівці, до мене під'їхав вершник на воронім коні і відважним голосом запитав мене, чи я не згодився б побачитися з його паном. Я відразу згодився, бо віра в існування більшої кількості людей з добродійними серцями завжди насичувала мене відвагою зустрічатися з кожним, хто б він не був. Після короткої роз-

мови ми від'їхали в напрямі Федорівки. Господар мене зустрів дуже привітно і, після теплої розмови, я пізнав в нім богообоязну особу. Довго не роздумуючи, я погодився бути виховником його дитини, бо це найлегша і найкоротша дорога до серця дитини.

Мудра дитина дуже скоро засвоювала те, що я вчив її. Тішилися родичі і радів я, але внедовзі постигла трагедія.

Коли мати дитини перебувала, як звичайно в пообідніх годинах, на прогульці, в садку, її постигла несподівана смерть на атак серця, і одинока дитина була свідком тієї трагедії. Як довго дитина була з мертвою матір'ю, то ніхто не знав, бо коли приїхав господар з полювання, то знайшов, в садку, мертву жінку, на грудях якої спала дитина. Після того випадку дитина не мала спокою ні вдень, ні вночі: завжди плакала і вічно розмовляла з мертвою мамою. Яких лікарів лише не привозив той господар, і звідки лише їх не було, але ніхто не міг вилікувати дитину. Тоді я взявся покликатися на Божу Силу: цілий тиждень постив і молився, постив і молився — просив у Бога здоровля для дитини. А коли я повернувся до дитини, то її не можна було піznати — весела, радісна і повна здоровля. Але недовго мені прийшлося насолоджуватися здоровлям дитини, бо вкоротці господаря розкуркулили і вислали на Сибір. Дуже просив мене їхати з ним, але я відмовився, бо не мав сили покинути свого народу.

Від того часу я блукаю немов бездомний пес по рідній землі і тяжко жити тілу, бо ѹне дойдав і не досипляв, але зато душа радується, бо рідна земля насичує її силою і витривалістю, що в свою чергу, гартує мій дух.

Олена, не перешкоджаючи, слухала дуже уважно, лише час-від-часу порушувала тишу дзенканням накриття, або стуком кухонного приладдя. Коли Богдан скінчив, то обід вже був готовий.

— Сідайте, благородний старче, трошки перекусите, — звернулася Олена.

— Сердечно прошу тебе, чадо, не називати мене іменем, якого я не достойний, лише клич мене так, як я був у Бозі охрищений, — підсугаючись до стола відповів Богдан.

На столі стояла миска з борщем. Збоку, на підставці, пара кромок хліба. Богдан сів за стіл, перехрестив себе і харч, і зачав рівномірно їсти. Коли скінчив їсти борщ, то Олена поставила на стіл тарілку з картоплями і м'ясом.

Після смачного обіду, Богдан встав, підступив до кута, де висіли святі образи, опустився на коліна і зачав молитвою, з доземними поклонами, д'якувати Богові за харч. Олена уважно слідкувала за кожним Богдановим рухом. Вона вбачала в нім святця, який здібний не лише панувати над своєю душою і тілом, а також і оточення узaleжнювати своїому думанню. Вона не могла повірити, що і тепер, коли всі церкви позамікані, або перетворені в стайні, на світі знаходяться люди, які живуть з Богом і для Бога. Зацікавлення Богданом змінило її поведінку: на кожнім кроці підкреслювала свою побожність і Юрка змушувала до того.

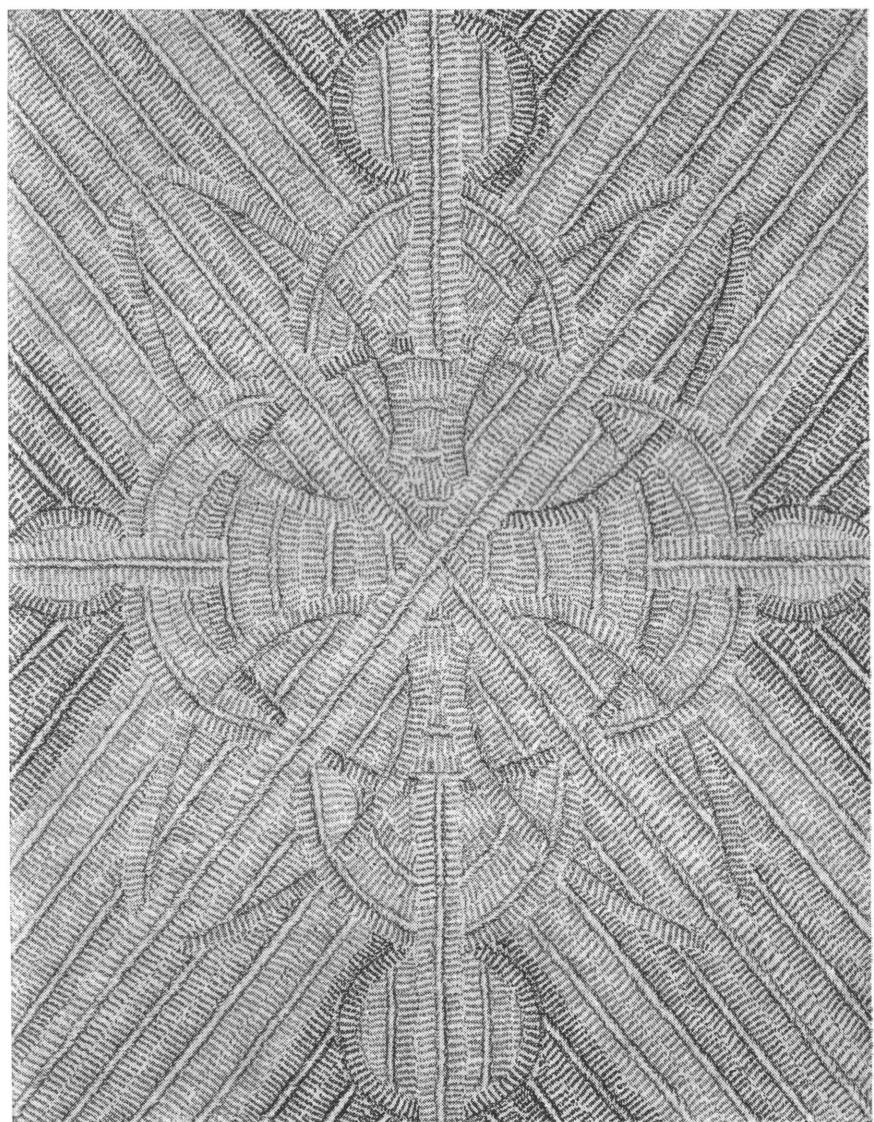
Богдан всівся на лаві і, пригорнувши соромливого Юрка до себе, зачав з ним бавитися. Олена за той час помила скренько начиння і також присіла до них.

По короткій хвилі, непомітно для себе, зачала також бавитися зі сином до такої міри, що і не помітила коли Андрій переступив поріг. Переступивши поріг, Андрій зупинився на хвилинку і, з непомітною усмішкою, зацікавлено дивився на забавне товариство.

— О, Андрію, я навіть і не зауважила коли ти до хати вступив, — вигукнула Олена зауваживши чоловіка в хаті. І всі, немов на наказ, перестали бавитися.

Богданові було ніяково і він допитливо заглядав Андрієві у вічі.

— Продовжуйте... Продовжуйте, бо дуже приємно тепер побачити людей, які можуть і мають час веселитися.

VII

З добрим другом і у злиднях
Можна панувати,
А з недобрим і в багатстві
Доведеться бідувати.

За декілько місяців Богдан так зіжився з родиною Сірих, що не уявляв життя без них. Всі його кликали Богданом і він тим тішився. Спав він на спеціально приготованім для нього ліжку, в сінях, де він вечорами читав Святі книги, які по-черзі витягав зі своєї торби.

Юрко так зіжився з Богданом, що в товаристві з ним чувся багато краще аніж зі своїми батьками.

Був гарний весняний вечір 1932-го року. Дерева садів виглядали немов велики китиці квіту. Земля, після цілоденногоogrівання сонцем, в гарячці, частим диханням проходжувала себе. Вечірне сонце невпинно намагалося не розлучатися зі землею і, після цілоденного змагу, висилало своє останнє проміння, яке вже не знаходило притулку на землі, а, відбившись, повисало на частинно захмаренім небі. Травичка непомітно тріпала листячком, і квіти махали головками від подиху легесенького вітру. Все прощало сонечко до наступного дня.

В таку пору року, і дня, в хаті Андрія Сірого сиділа ціла родина за столом і їла вечерю. Безтурботно випорожняла посудини, які Олена, по черзі, подавала на стіл. Раптом почувся стукіт в двері.

— Прошу, — спокійно відповів Андрій.

Двері відчинилися і до хати увійшов посильний зі сільради.

— Товариш Сірий, — звернувся посильний, — зараз маєте з'явитися до сільради, на бажання голови.

— Добре, я там зараз буду, — відповів Андрій. — Може хочеш щось з нами з'істи? — додав він, коли зауважив, що посильний намірився відходити.

— Ні, дуже дякую. Я маю ще зайти в одне місце, і то негайно. До побачення, — додав коли двері вже були напіввідчинені.

— До побачення. Я зараз там буду, — додав Андрій і швиденько взявся кінчати вечерю.

Скінчивши їсти, він зібрався і пішов до колгоспного двора, де запріг коня в двоколку і поїхав до сільради.

Кінь ритмічно біг, нормальними кроками міряючи три кілометрову віддаль до села, в якім знаходилася сільрада.

В досить просторім коридорі сільради сиділи декілько мужчин, які обговорювали різні біжучі справи і не переставали курити махорку в газетнім папері, з чого вже було стільки диму, що аж темно робилося. На стінах були розвішані „червоні дошки”^{*)}, на яких висіли витинки з газет з усміхненими лицями ударників району. Поруч червоних, також була і „чорна дошка”, на якій великими літерами були виписані прізвища ворогів народу і неблагонадійних людей, які перешкоджали соціалістичному будівництву. На стінній газеті можна було знайти похвальні і очорнювальні статті з різними карикатурами. Посеред коридора стояла невеличка піч, під якою, ще від зими, лежала немала купка попілу.

На подвір’я сільради заїхала двоколка, з якої хутенько зіскочив Андрій і, припнявши коня до стовпа, попростував до будинку.

Привітавшись зі знайомими, він зайшов до першої кімнати, направо.

— А здорово був, товариш бригадир! — теплим голосом привітав його секретар. — Товариш голова вже чекає на тебе.

Попривітавшись з Андрієм, секретар попросив його до протилежних дверей і, відхиливши двері, майже шепотом промовив:

— Тут товариш Сірий приїхав.

— О, прошу... прошу, — почувся голос Хужина.

— Прошу зайти, — звернувся секретар до Андрія вказуючи на піввідчинені двері.

— Ну, що доброго коло тебе? — випередив Хужин Андрія, подаючи йому руку через стіл.

^{*)} „Червоні дошки” були запроваджені по всіх районах, сільрадах, колгоспах, навіть хатах читальнях. На тих дошках були припняті дописи, витинки з газет, всякі похвальні відзначення. В противагу „червоним дошкам” були „чорні дошки”.

— О, як вам відомо, товариш Хужин. Ніяк праця не може піти повним ходом: як не одне, то друге, і так цілий час.

— Більше енергії... Більше енергії і то все. Наприклад: в твоїй бригаді з вісімдесятеро коней лишилося лише чотирнадцять...

— Так, але ж то не моя вина, — перебив його Андрій.

— Я знаю, — спокійно продовжував Хужин, — але чому за цілий час ні на кого не зробив ані одного доносу? Конярі, замість того, щоб давати призначений овес коням — додому забирали, а ти про те знав і мовчав.

— Товаришу Хужин, ви чудово знаєте, що ані один коняр не має дома жодної худобини, а як беруть якусь частку вівса до хати, то лише на те, щоб щось з нього зварити, або спекти, а того я заборонити не можу, бо людина дорожча від тварини.

— В тим і є біда, що ти не маєш вдаchi партійця. Ти подивися, — він витягнув зі шуфляди стола цілу купу паперу, — це все акти обвинувачення і я певний, що 50% з них обвинувачених вже землю їдять. Бачиш, інші працюють, інші допомагають нам, а твоє село, то мов законсервоване. Я тебе ціную, — продовжував далі Хужин змінивши тон балашки. — Ти перший вписався до колгоспу, добрий господар і працюеш солідно, але наколи не побачу наслідків дійсної праці, то уважай, щоб сам не поїхав на Сибір ведмедів лякати. Колгоспом не мусиш журитися, бо на твоє місце я вже маю людину, яка буде працювати для нас бажаними методами.

На хвилину запанувала мертвaтиша. Хужин допитливо вдивлявся в Андрія, який сидів потонувши в думках навіть не помічаючи Хужина.

— Що я чув? — зачав знову Хужин зміненим тоном, — що ти перетримуєш небажану в соціалістичній родині людину.

— Так, в мене перебуває, сказати доживає, людина, яка є без рідні і без фізичних сил, щоб заробити на прожиток. Він цілком не шкідливий, бо ні до чого не вміщується. Якщо я його вижену на вулицю, то буде рівнозначне нанесенню смерти.

— Правдоподібно він дуже релігійний? Правда? — запитав Хужин з надією діждатися схвальної відповіді.

— Так, він є дуже релігійний...

— О, — перебив його Хужин, — а якої підстави ще більше треба? Отже, товариш Сірий, я даю тобі три дні до надуму. На протязі тих трьох днів, я хочу мати донос на твого старця і на декількох твоїх односельчан, щоб вони, нарешті, вже приступили до будови безклясового суспільства. Зрозуміло?

— Так, товариш Хужин, — зимно відповів Андрій.

— Отже іди і зачинай працю, а як ні, то по трьох днях я зачну інакше говорити з тобою.

Андрій зімняв кашкет в правій руці і пішов в напрямі дверей.

— До побачення! — ледве вимовив він, коли вже лівою рукою тримався за клямку.

— До побачення, до побачення. Сподіюся мати добре результати.

Андрій кивнув головою і вийшов з канцелярії.

Коли Хужин переконався, що Андрій від'їхав — закликав секретаря до себе.

— Ти знаєш, що сьогодні маємо 22-го квітня? — запитав Хужин коли лише секретар переступив поріг.

— Так.

— Отже, занотуй собі, що за три дні, тобто 25-го квітня, маємо арештувати Сірого; виглядає, що з нього ми своєї людини не зробимо.

— Добре. Ти сам хочеш це зробити, чи когось до тієї роботи призначити? — додав секретар.

— Мені буде дуже приємно самому з ним розрахуватися — лише пригадай мені.

— Все буде зроблено, — нотуючи в записнику, додав секретар повільно посугаючись до виходу.

Андрій виїхав на вулицю зі серцем, як барабан і головою, як бочка: і сам дивувався, що не вибухнув перед Хужином, бо як можна покривджених обвинувачувати? Де правда? Замість допомогти покривдженим... А він же від нього вимагає доносів... На кого? На свого брата-українця?

Непрошенні думки лізли до голови немов мухи до солодкого: одна другу витискала, витиснені небажано покидали голову і невтомно намагалися знову повернутися. Його життя з'явилось перед ним немов на екрані, від самого дитинства.

„Під час революції, ще молодим хлопцем, він переносив інформації через ворожі укріплення, для орієнтації частин в запіллю. Нераз дістав від білогвардійців нагаями, сліди яких і тепер на спині були свідками. І все це робив з вірою, що не буде панів і не буде рабів. Хоч і допомагав українській армії зі своїми товаришами, чия доля може більш людяні десь поза межами батьківщини, але також і не ставився дуже ворожо до радянської влади, яка несла рівність і справедливість; і на яку тепер відкрилися очі, і він побачив її в правдивому дзеркалі. Потім приділи землі, які були лише лапкою, як він тепер зрозумів, для наївних і трудолюбних мрійників. Під час колективізації перший вступив до колгоспу і працював якомога солідно, з вірою, що то наше, загальне, українське. Ні на кого не надіявся, а вскірь, де треба де і не треба, робив все сам, щоб було добре, щоб було по-людському. Всі йому щиро помагали, по-братньому співпрацювали, щоб село не потерпіло, але всього не вдалося оминути. Приходиться писати доноси на невинних людей. Виглядає, що надходить черга арештів і на його село. А щоб жити — він мусить зійти на зрадницький шлях доносів”.

В його голові переверталися одна за другою думки: одна поборювала іншу, друга витискала третю і всі разом, гурмою, пхалися до голови немов голодні мухи до рани.

„Що робити? Пуститися на чорну роботу? Вмочити пальці в невинній крові? Ні! Ми всі українці — діти хороших прадідів. І хто хоче нашу хоробрість подолати — хай пробує, але ми будемо боротися до останнього. Візьму всю вину на себе, але доносами займатися не буду”. Перебираючи одну за другою думки, він навіть не помітив, коли кінь зупинився на колгоспному подвір'ї.

— Ну що? — підстуپаючи запитав його коняр, — знову щось нового?

— О, брате, директива за директивою. Одне що я скажу: любітесь і тримайтесь купи, тоді буде легше боронитися, — сказав Андрій злазячи з двоколки.

Коняр не вповні його зрозумів і вдивлявся в нього, немов перший раз побачив. Андрій віддав коняреві віжки і пішов до хати.

Богдан і Юрко вже спали, а Олена сиділа при керосиновій лямпі і латала Юркову сорочку. Коли Олена почула скрип сінешніх дверей, то її це цілком не здивувало, бо вона кожної хвилини сподівалася Андрійового прибуття. Андрій зайшов дуже похмурий, що відразу зауважила Олена.

— Певно знову якась нова акція, бо ти навіть мені „добри-вечір” не сказав, — зачала Олена не відриваючи рук від сорочки.

— Ще більше, дорога дружино, — відповів не дивлячись на неї Андрій,... — Мушу бути або душогубом, або готуватися до арешту і катівень.

— Що сталося? — здивовано запитала Олена відкладаючи сорочку набік.

— О... — зачав Андрій зітхаючи, — не діждався я того, чого сподівався. Замість рожевих днів на горизонті з'являються гори чорних вічностей.

— Ну говори, що сталося? — майже перебила його Олена.

— Отже, — зачав, присідаючи до жінки, — Хужин сказав мені рішучо: або я вже мушу писати доноси на певних людей, щоб арештуванням одних скріпити дисципліну інших, або самому бути першим арештованим.

— Ну, і що ти йому сказав на те? — ще більш зацікавлено запитала Олена.

— Що я міг сказати? Нічого не сказав, але своє рішення маю.

Олена непорушно дивилася йому у вічі.

— Я скоріше згоджуся бути арештованим, ніж стати знаряддям знущання над рідним народом, — додав Андрій по короткій надумі.

— Але ж не забувай, що ми маємо малу дитину, і осиро-

тити її, коли є нагода уникнути того — це інпростимий гріх,
— докинула Олена в намірі випробувати Андрія.

— Сирота тілесна, по порівнянню зі сиротою духововою —
не є жадна сирота, бо дух завжди перебільшує матерію, —
відказав Андрій, немов припечатав.

Олена нічого не відповіла, лише задумано сиділа, схиливши голову на груди.

— Одна дорога для нас, — продовжував Андрій задумано,
— лишити все і втікати до міста.

Олена нічого не відповіла і її задуманий вигляд свідчив
про те, що вона і не має нічого до говорення.

Поволі вона піднеслася і приступила ближче до Андрія.

— Андріє, — зачала вона схиливши голову йому на плече,
— звідси ніде я не поїду. Тебе зможуть віднайти і арештувати, а що я тоді, між чужими людьми, з дитиною робитиму?
А також, не забувай, що ми маємо Богдана, фізичні сили якого
цілком не задовільні, а розлучитися з ним я і гадки не маю.

— Властиво, Богдан і є найбільшим більмом в оці Хужина.
Він мене змушував, щоб я, перш за все, на Богдана зробив
донос.

— Hi! — рішучо відізвалася Олена. — Того ти не зробиш.
Я сама готова піти на найгірші тортури, але благородного
старця ми мусимо спасати.

— Я тої самої думки, але тепер мусимо обговорити: як це
зробити найкраще?

— Ти, Андріє, втікай, а я якось житиму без тебе, доки не
вгомониться.

— Так... Легко сказати „втікай“. Я втечу, а вони тоді
будуть насміхатися і знущатися над тобою і над цілою родиною.
Без тебе і дитини, я не збираюся втікати.

Ціле село вже було на дні глибокого сну, лише в Андрієвій
хаті світилося світло. Не знати, як довго ще світло блистало б,
якби перші півні не пригадали їм пору ночі.

Згасло останнє світло і село виглядало бездушним велетнем, над яким тримали варту місяць і його покірні слуги —
зорі.

На другий день, коли село знову воскресло — життя
потекло втоптаною стежкою. Кожний мав свою роботу і

механічно, без надуму, приступав до своєї праці. Лише Андрій не міг знайти початку своєї праці. Кожний помічав, що він має якийсь клопіт: не говорив так багато і весело, як завжди, а на запит „що з тобою сталося”, без надуму відповів: „О, не чуюся добре”.

Так проминуло два дні і Андрій не міг рішитися, що має робити. Вечором, на другий день, він вертався до хати з перевненою думками головою. Вже зачинало темніти, коли Андрій підступив до порога своєї хати. Перед самим порогом він зауважив кусник паперу. Папір не був звичайною річчю в Андрієвій хаті, а не то, на подвір'ї, тому він, без надуму, піdnіс і оглянув його. Папір був зужитий, але не довго прийшлося розібрати написане, бо там виразно було видно: „Андріє, сьогодні вечором, як стемніє, мають тебе арештувати. Бережися!” Жадного підпису не було, та й пощо той підпис — головне, що Андрій знає про намір Хужина. Він швиденько зайшов до хати, сунув знайдений папірець Олені, а сам зачав хутенько переодягатися. Олена, як тільки перечитала, відрухово кинулася на шию Андрієві. Андрій взяв її за плечі і спокійно промовив:

— Олено, не роби руху. Зараз дай мені шматок хліба і кавальчик солонини до кишени.

Олена без спротиву відійшла: одною рукою діставала хліб з полиці, а другою зім'ятим кінчиком фартуха змітала слізозі зі щік. За кілька хвилин Андрій вже був зібраний; поцілував Олену і направився до виходу.

— Чекай, попрощайся з Юрком і Богданом, вони в клуні, — зупинила його Олена.

— Ні, не треба. Не кажи їм і нікому ні слова, де я подівся. До побачення.

— Щастя, Боже! — ледве промовила крізь слізози.

За деякий час до хати увійшли Юрко і Богдан.

— А тата ще нема? — безжурно звернувся Юрко до матері.

— Ні, ще нема, — стримуючи слізози відповіла Олена.

Богдан відразу помітив зміну в Олениній поведінці, але нічого не хотів розпитувати доки Юрко не піде спати.

— Я думаю, що ми не будемо чекати на тата і без нього повечеряємо, — сказала Олена і зачала подавати на стіл.

Вечеря пройшла майже без слів: Олені було не до балачки, а Богдан не відважувався нарушити, може для декого і необхідної, мовчанки. Юрко, хоч і не розумів обставин, але підсвідомо попадав під вплив настрою матері. По вечері Олена постелила ліжко Юркові, який відразу, по вечірній молитві, пішов спати.

Господиня приступила мити начиння, і лише його дзенькання і плюскіт води порушували тиш у хаті.

Богдан сидів на лаві, і підшукував моменту, коли б він міг зачати розмову з Оленою. Раптом почули стукіт в двері і, не вспіла Олена вийти в сіни, як на порозі хати з'явилася постать Хужина.

— Де хазяїн? — були перші слова Хужина.

— Я не знаю, його ще з роботи не було, — відповіла Олена пригнобленим голосом.

— Брешеш, суко! — крикнув Хужин і його кулак помандрував, як він часто казав, по обличчю.

Олена з окровавленим обличчям підбігла до розплаканого Юрка, який, від крику Хужина, зірвався з ліжка.

— Обшукати всюди! — розпорядився він, а сам підступив до скрині і зачав уважно дивитися на Богдана, який сидів зараз же коло неї.

— Та посунься ж, нарешті! Хіба ж ти не бачиш, що я хочу подивитися за скриню? — і з порядним розмахом вдарив Богдана в груди.

Богдан з охликом „ої!” і з надмірно скривленим обличчям злапався за груди, і хвилину не міг нічого промовити, бо йому зупинило дихання. Коли ж зачав знову дихати, то хриплим голосом промовив:

— Та ви ж нічого не сказали, а я не знав, що ви за скриню хотіли заглядати.

— Мовчи! Ти ще відважуєшся оправдуватися? — заревів Хужин відступаючи від скрині.

Найстаранніші зусилля не дали позитивного результату і шукачі повідомили Хужина, що Андрія в хаті нема.

— Утік... Сволоч! — сплюнувши вимовив Хужин, а потім, обернувшись до хати, додав. — Забрати цих двох до колгоспного погріба — вони там скажуть, де він подівся.

Один підхопив Богдана, а другий Олену і зачали випихати їх з хати.

— Сина... Юрка також беріть! — гістерично закричала Олена.

— Нічого з ним не станеться! — верещав Хужин і попихав Олену надвір.

Юрко вже не плакав, а скиглів так, що не можна було пізнати, чи то дитина, чи тварина видавала зі себе нелюдський голос, але це цілком не вплинуло на безсердечного Хужина.

Викручуючи руки, посіпаки вели жертви до колгоспного погріба.

Надворі вже було цілком темно і мало хто ходив по вулиці, але для певності, щоб арештовані не зрадили себе своїм криком — їм позатикали уста.

На погрібінні було темно, але Олена добре знала, де була діра до погріба і намагалася обійти, але її вірний опікун попахав так, що вона вже не змогла переступити, і полетіла вниз, звідки шкереберть, по східцях, покотилася до самого долу.

Як довго лежала на дні погріба, то вона не знала, лише коли опритомніла, то запримітила темряву. Щоб переконатися, що не сліпа, вона декілько разів покліпала очима і, не відчуваючи болю в очах, переконалася, що зір не стратила. Пробувала піднестися, але її права рука так боліла, що вона не могла нею порухати. З великим трудом зачала вона собі помагати лівою рукою і, по деяких зусиллях, відчула, що хтось тримає її за ноги. Підперши себе рукою — пробувала звільнитися, але, хоч і лежала на мокрій, слизькій глині, їй це не вдалося і вона зачала досягати рукою те, що, як їй здавалося, тримало її ноги. Коли кінці пальців доторкнулися незнаного предмета, то відразу довідалася, що то було людське тіло, і тоді лише пригадала, що разом з нею, також забрали Богдана. Витрачаючи решту сили, і перемагаючи болі в цілому тілі, вона досягла кінчик Богданового халата і зачала торграти.

— Богдане..! Богдане..!

Але жадної відповіді не дістала. „Він певно мертвий” — майнула думка в її голові.

— А мій син?! — нелюдським шепотом прошипіла вона і її

раптом навістила така розпач, що вона забула — де є і що робить. Моментально перестала чути жадні болі: пальці її рук вп'ялися у волосся, і вона зачала без милосердя його на голові рвати.

Не можна сказати, що вона плакала, бо то не був плач — радше стогін перемішаний з ревом смертельнораненого звіра. В нелюдських корчах і агонії вона звивалася, немов наступлений на голову змій.

Раптом зупинилася, позвільняла пальці від переплутаного волосся і жмутами відкинула його набік. Моментально, непорушно зачала вслухуватись в щось і беззвучно розгляdatися, немов в темряві намагалася помітити когось.

Її скудовчене волосся в беспорядку звисало на всі сторони однаково. Очі зробилися великі і налилися кров'ю. Серце билось частіше і нерви, немов чергуючись, стрясали частинами тіла. Її голова зачала хитатися і вона поволі зложила руки і, розпочавши шепотом, крізь стиснені зуби, молитву-благання, думками полинула ген далеко, до висот Всешишнього.

„О, Господи, прости мені, що стратою контролі над собою я зневажила Тебе. Зішли на мене витривалість, щоб я мала силу не себе боронити, але права мого народу, щоб я жила не для себе, а для нації. Дай, Господи, полюбити нарід мій більше від рідної дитини, бо свій плід кожний любить, але свій нарід — лише вибраний”.

Молитва її підкріпила і заспокоїла.

В поривах далішої молитви вона віддалилася в простори благ надлюдських — далеко від погріба, який в ту пору був до тої міри мокрий, що по стінах стікала слизувата рідина. Олена того не помічала, хоч і була вибруджена тою глиною, а своїми думками також молилася за спасіння життя і охорону одинокого сина, долі якого цілковито не знала.

— Мій син... Що з ним сталося...? Де він перебуває? А скільки таких синів України: малих, великих, молодих і старих — блукають сиротами по-під чужими парканами. Блукають, долю проклинають, бо не знають — хто вони і чого хочуть. О, Боже, дай розум народові мойому, щоб він зрозумів, що служити ворогові — це велика зневага Тебе і нації своєї.

Вона може ще довго молилася б, але заспокоєне тіло піддалося холоду, і вона зачала ціла трястися. Може її здрігнання, а може могуча, всесильна молитва подіяла на Богдана і він зачав рухатися. Олена з радості не знала що робити. Прояв життя Богданом для неї був рівнозначний з'яві чудотворної сили у смертельній камері. Пробувала голосно кликати, але її голос був лише хриплим шепотом. Тоді вона досягла Богданів халат і, торгаючи за кінчик матерії, зі всієї сили прошептала:

— Богдане..! Богдане..! Я тут!

По короткій хвилі вона почула голос:

— Поможи мені, дитинко, піднести, бо я не маю сили.

Ледве вимовлений, з тяжкими і рідкими зітханнями, голос долетів до вух Олени. Але Олена не могла піднести, хоч і як намагалася допомогти приятелеві, бо на її ногах лежав Богдан.

Аж коли Богдан зачав більше рухатися, то Олена, перемагаючи втому і біль тіла, зачала пробувати витягнути з-під Богдана ноги. Тяжко їй це вдавалося, але, при максимальній витраті сили, їй вдалося звільнити ноги.

Її ноги тряслися і були цілком безвладні коли вона пробувала піднести, але безмежне бажання, підкріплene сильною волею, доконали своє.

Час видавався вічністю, доки вона не спромоглася стати на ноги. Спираючись до мокрої і слизької стіни темного погріба, вона, нарешті, підступила до Богдана. Намацуючи в темряві, її руки зупинились на мокрім Богдановім обличчі. Будучи певною, що то була кров, їй недобре зробилося і вона присіла обіпершись, не зауваживши, до плечей лежачого Богдана, що йому, певно, завдало біль, бо він зараз же промовив:

— Поможи мені, дитино, бо я відлежав руку, — почула вона і немов пробудилася.

Це їй піддало сили, які вона зібрала всі докупи і зачала допомагати Богданові, але це їй дуже тяжко вдавалося. Не довго думаючи, вона вигідно всілася і поволі розпочала посувати Богданову голову на своє коліно, щоб уможливити звільнити руку. Зібрані сили її не зрадили і допомогли звільнити прилежану руку, чим уможливили Богданові перевернутися на спину.

— Мені здається, що ми вже звідси не вийдемо, — зітхаючи вимовила Олена.

— Віра... Віра робить все можливим... Вір, чадо, що зараз земля розступиться і проковтне все нечисте, і так станеться, але вір не думкою, серцем або душою, але цілим еством своїм. Запряжи всі органи свого тіла до воза віри, і тоді віра набере сили, — повільно з періодичними відпочинками відповів Богдан.

— Я хочу вірити і вірю, що мій син пімстить за всю кривду нанесену нашому народові, — немов слова клятви промовила Олена.

Нагорі почулися кроки і зараз за кроками долетіли не цілком виразні, але переповнені радості слова:

— Вони вже готові до допиту.

— О Боже, то це лише початок, — тремтячим голосом промовила Олена.

— Кріпись... Кріпись, дитино, і вір, спокійно відповів Богдан.

Ляда вгорі відчинилася і в глибину погріба, на нещасних, впав жмут дуже ясного, як Олені здавалося, світла.

— Виходьте наверх! — почулися слова наказу згори.

Ніхто з посідачів холодного і непривітного погріба не відізвався, лише Олена ще ближче притиснулася до Богдана.

На хвилинку запанувала мертвнатиша. Загадкове „що далі?” змушувало серця покривджених битися частіше і думки працювати усердніше.

— Ви може хочете протиставитися законам влади? — почули вони знову знайомий голос.

З напів темного погріба можна було почути лише прискорене дихання.

— Витягнути їх! — долетіли знову слова по короткій перерві.

Над дірою з’явилася постать. Звиклим рухом вскочила до погріба і скорими кроками зачала перескакувати зі сходи на сходу. Коли вже цілком була надолині, то Олена запримітила середнього росту мужчину з перев’язаними хусткою устами.

— Ви не чули, що було сказано „догори!”? — промовив непроказаний гость.

— Так, чули, але я не можу йти, — прохаючим тоном вимовила Олена.

— То я тобі допоможу.

З тими словами, схопив Олену за руку, перекрутив її і зачав підважувати під лікоть. Біль, яку Олена відчула в руці, перевищувала всі дотеперішні болі і вона, немов на спружині, підскочила на ноги.

Проводир ішов по сходах досить швидко і вона від нього не відставала, бо кожне припинення ходу ритмувало з посилюванням викручування руки.

Коли Олена опинилася на погрібінні, то не могла відчинити очі, бо світло, хоч і не великої сили, сліпило її немов розпалене залізо. Щоб не зударитися з якоюсь річчю, вона, на короткі відтинки часу, зачала розплющувати очі і зауважила, що на погрібінні ще було дві особи, які нервово проходжувалися з кута в кут. Коли вона зробила з п'ять кроків — до неї приступив грубий мужчина, в ким вона пізнавала Хужина, хоч і не могла ще добре бачити, бо світло керосинової лямпи, після цілковитої темряви, видавалася сонцем для неї.

— Ну що...? Пригадала де твій муж подівся? — привітав її грубий.

— Того вечора я його навіть не бачила, бо він з праці не повернувся, — відповіла вона.

— Брешеш! — і спритно вдарив її долонею в лицé.

Їй потемніло в очах і вона ледве втрималася на ногах. Хотіла щось сказати, але не знаходила сили, лише охнула, бо другий схопив за руку і роздирає пальці на руці.

— Змилосердіться... Прошу вас... Змилосердіться... — врозпачі просила Олена.

— Крутіть руки! Ломіть пальці! Не бійтесья, що викрутите! — гнівно, вдивляючись в Олену, відповів Грубий.

— Ой-о-о-й... — скрикнула Олена і знепритомніла.

— Відлийте! — наказав Грубий.

Один, що тримав праву руку, відскочив взяти відро з водою і зачав поливати її лицé і груди. Олена відчинила очі, і знову побачила ті три фігури і відчула шалені болі в пальцях рук. Їй хотілося ніколи не приходити до притомності, а вічно бути в підсвідомім стані, щоб лише не переживати тих болів і

не бачити тих звірів у людській подобі; і в цю хвилину вона пригадала Юрка: „Де він, і що з ним діється?”

— Може тепер нам скажеш правду? — ехидно звернувся до неї Грубий.

Олена мовчала, лише тяжко дихала.

— Підтягнути її за руки! — рознеслася команда.

Той, хто відливав її, приступив зв'язувати зізаду руки, а другий далі тримав її, бо сама вона не мала вже сили стояти. До зв'язаних рук прив'язали шнур, який був протягнений крізь перстень, прикріплений до стелі. Грубий сам взяв кінець шнура і поволі зачав підтягати, а своїому товарищеві наказав підтримувати Олену, щоб вона, зімлівші, не повисла і не викрутила собі руки тягарем свого тіла.

— Тобі більше не захочеться мучитися і ти нам правду скажеш, — сердито, але з усмішкою на обличчі, вимовив Грубий.

Олена мовчала.

— А тепер? А тепер?

За кожним „а тепер” він підтягав шнур так, що Олена вже стояла на самих пальцях ніг, щоб лише не вивихнути собі руки.

— А тепер? — продовжував далі Грубий.

— Я не зна-а-ю, — ледве вимовила Олена.

— Покажіть їй чобіт! — звернувся Грубий до своїх співпрацівників.

Один далі тримав Олену, а другий зайшов за її спину і з усієї сили вдарив чоботом в крижі, що аж сам малоощо не звалився. Цей удар, окрім спричинення болі в крижах, підірвав її руки і вона непритомнна повисла, немов би клясично відігравала ролю. Грубий пустив шнур, і той, хто підтримував її, кинув безвладне тіло на підлогу. Виконавці добре знали свою роботу і один вже відв'язував шнур, а другий поливав водою. Її відливали так довго, доки вона не зачала кліпати очима. Довідавшись про її свідомість, Грубий моментально підступив до неї і зачав далі:

— Знай одне, що як не скажеш, де є твій муж, то живою звідси не вийдеш. Я тебе останній раз попереджу, — процідив він крізь зуби.

— Не скажу-у-у! — тихо, але рішучо відповіла Олена.

— Ану, перенесіть її на чоботах до того кута! — вимовив Грубий вказуючи на найдальший кут погрібіння.

Перенести на чоботах, це значить копняками пересунути дану особу з одного місця на інше.

Виконавці швидко приступили до праці і робота йшла не гірше аніж вони сподівалися. Грубий не потребував викладати їм лекцію копання, бо вони, з неабияким досвідом, старалися якнайсильніше копнути, щоб скоріше пересунути тіло, бо не були призвичаєні до довгої і тяжкої, хоч і приємної, роботи. Хоч для них і не було різниці де бити: в голову, живіт, лице чи якусь іншу частину тіла, але в делікатні місця старалися якнайсильніше вдарити, щоб вислужитися перед Грубим, який не спускав очей з них. Коли Олена була в призначенні куті, Грубий розпорядився довідатися, чи вона ще жива.

Один підніс Оленину руку і намацав пульс.

— Так, серце ще б'ється, — відповів по короткій мовчанці, немов оправдувався, що Олена ще живе.

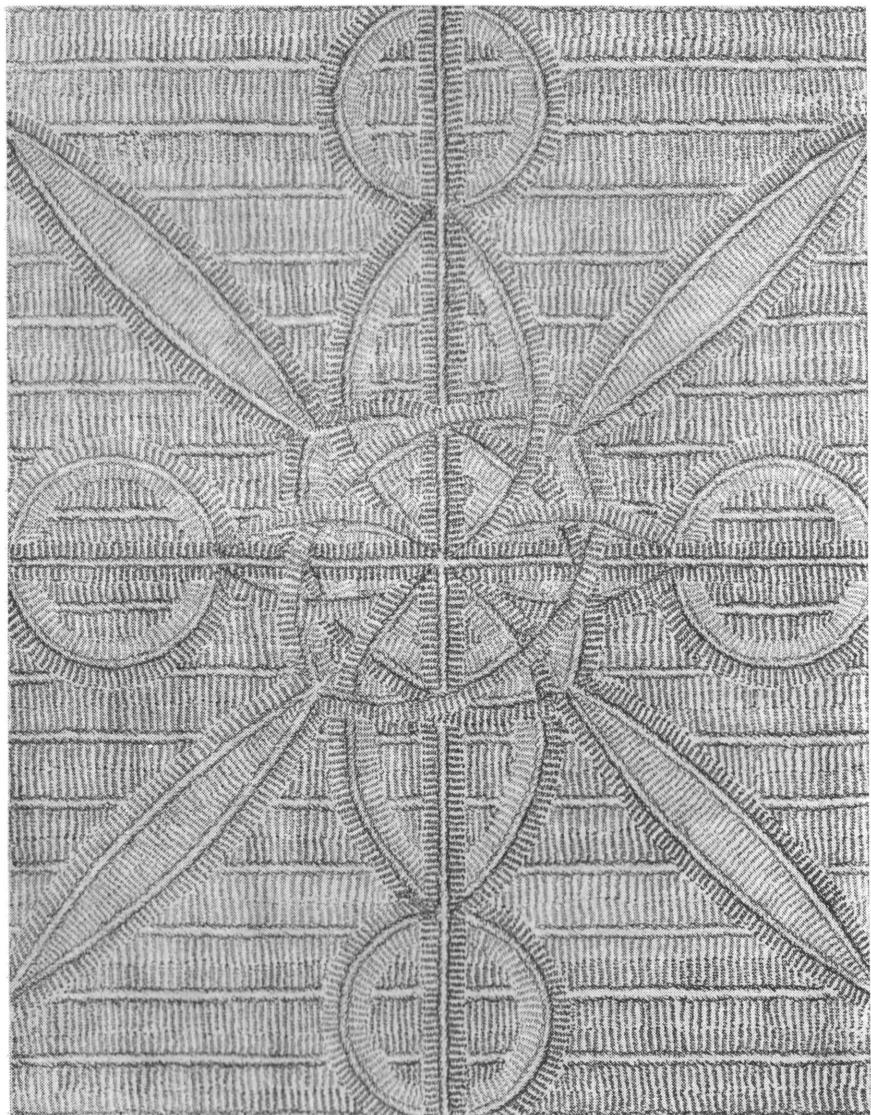
— Лишіть її, та приведіть мені того монаха! — розпорядився Грубий, і, відвернувшись від кута, закурив махорочки.

Випущена Оленина рука безвладно впала на підлогу.

Ту саму методику застосували до Богдана, лише з додатком: йому стискали пальці і рідили бороду.

Рідити бороду не була жадна проблема: Богдан не противився, а мав довгу бороду, що і вможливило їм порідити бороду скоріше, ніж Грубий сподівався. Зі стисненням пальців справа була інакша — по Богдановій поведінці не можна було пізнати, коли його боліло, а тому, в деяких випадках, вони металевими щіпцями тисли до такої міри, що пучки тріскали, що і спричинювало їм клопіт з миттям рук, бо не любили чужої крові на своїх руках.

За цілий час катування Богдан не промовив ані одного слова. Навіть не чути було стогону, що їм утруднювало роботу, бо тяжко було довідатися, коли він був притомний, а коли ні. Щоб не попасті в блуд — вони час від часу відливали Богдана водою, коли їм здавалося, що він тратив притомність.

VIII

Хай проклятий буде зов,
Що сльози викликає.
Та проклятіше око те,
Що сльози ті звільняє.

В хаті, після вторгнення до неї Хужина і його товаришів, панувало те, чому Юрко був лише одиноким свідком.

Зачавши плакати ще як мати була в хаті, він безуспішно кликав маму, в розпуці навіть пробував вийти надвір, але темрява його кидала назад до хати. Коли на хвилину переставав плакати, він вслухувався в мертву тишу, яка панувала в ту пору, і яка була страшніша застрашуючих голосів. Страх охопив його і він зачав тихше плакати, немов боявся свого власного голосу і крадькома уникав навіть свого поруху. Коли ж перестав плакати, то відчув небезпеку перебувати серед хати, і хутенько віддалився на піч, в більш безпечне місце. Обгорнувши себе рядном, обороняючись від страху, він вичикував, коли мама прийде до хати. Лямпа-каганець давно вже згасла і в хаті було темно, хоч око коли.

Тиша також була супутником темряви. Лише відчинені двері час-від-часу скрипіли, коли зачиналися, або відчинялися навстіж від подиху вітру. За цілий час Юрко навіть ока не примріжив, навіть свого дихання боявся — йому завжди предвиджувалося, що хтось іде до хати, або вже на піч лізе, або готується вже вхопити його. А як двері заскрипіли, або лише десь зашуруділо, то він і дух притаїв, очикуючи певної смерті.

І тепер, коли почув тупіт під хатою, він притаївся і вичикував: що далі буде, коли зачнуть тягнути його з печі.

— Киньте їх в хату! — почув Юрко.

Рух з кожною миттю був виразніший: з надвору перенісся до сіней, а потім і до хати.

Раптом два тягарі, один по другому, тяжко впали на підлогу.

Кроки хутенько віддалилися і в хаті знову запанувала мертва тиша.

Юрко був певний, що в хаті хтось є, але йому і на гадку

не приходило переконатися. Він ще щильніше заліз в кут і очикував, коли той, хто притаївся в хаті, зачне діставатися до нього. Час минав і Юрка ніхто не турбував. Він набрав відваги і, пересилуючи очі, вдивлявся в темряву, намагаючись зауважити того, хто, на його думку, навмисно притаївся, щоб непомітно, у відповідний час, підкрастися до нього. Серце вискачувало з грудей і тіло тряслось.

— Юрчику...? Ти... ту-ут? — раптом почув він голос.

— Мамо! — вигукнув несвоїм голосом Юрко і так швидко зачав злазити з печі, немов за ним сто смертей гналися. Міряний безліч разів шлях, з печі до підлоги, навіть і в темряві був зроблений одним скоком.

В хаті було цілком темно і він, на мить зупинився на підлозі; потім повільними кроками зачав ступати і навіть руки випростував, щоб, борони Боже, не розминутися з мамою. Раптом він пошпортаєвся і в ту ж хвилину присів. Намацавши маму, він припав до її розкудовчену голови і зачав безперестану ціluвати її притискаючи до себе.

— Мамуню, де ти так довго була? — наївно запитався Юрко.

— О, сину, я дуже хора... Дай мені подушку під голову, — тяжким голосом вимовила Олена.

Юрко вже був багато відважніший, бо мама і Богдан з ним, а тому хутенько кинувся до ліжка, взяв подушку і підіпхав, хоч як йому то тяжко давалося, матері під голову.

Богдан чувся краще від Олени. Зачав пробувати підноситися, але те йому не вдалося, і він закликав Юрка допомогти йому. Юрко поспішно підійшов до Богдана, який одною рукою досягнув кінець лавки, а другою підважував себе, щоб стати на коліна, але і це йому не вдалося.

— Перекинь мою праву ногу через ліву, — попросив Богдан Юрка, який в ту мить сповнив просьбу.

Це облегчило Богданові підтягати під себе ноги і він, перемагаючи неміч, продовжував вести нерівний змаг. Коли вже був на колінах і одній руці, він знову попросив Юрка, щоб допоміг розігнутися. Юрко підступив і взяв його під руку,

ним облегшив Богданові тягар і тим уможливив йому другою рукою злапатися за кінець лавки. Довго ще йому прийшлося мучитися, доки не вдалося сісти на лавку, але він вже, тяжко дихаючи, сидів на лавці обіпершись до стіни.

— Подай мені каганець і сірники, — звелів він Юркові.

— Обережно намацай перед тим, щоб не перевернув, — додав він, коли Юрко був вже на припічку.

Досягнувши каганець з комина, він захопив сірники подорозі. Юрко віддав сірники Богданові, а сам тримав каганець в руці. Коли Богдан лише засвітив сірник і Юрко побачив його лице, то йому мурашки полізли по-під шкірою: ціле Богданове лице було в крові, очі запухлі, а рідка борода позав'язувана вузлами. Він зиркнув на матір, яка тепер лежала горілиць і побачив її брудне, зі засохлими кусниками крові, лице. Її очі були замкнені і вона тяжко дихала. Недумаючи, він поставив каганець на лаві, коло Богдана, а сам впав на груди матері і зачав неймовірно плакати. Його ніхто не вгамовував, лише Оленина рука поволі піднеслася і зачала гладити його голівку.

Радість, з приводу зустрічі зі сином, була надзвичайної ваги, але не перевищувала болі, тому вона, перемагаючи біль, лише гладила сина без жадного слова розради.

Не знаючи що сталося, Юрко не відважувався розпитувати, лише, лежачи на материнських грудях, схлипував, бо більше плакати вже не міг.

За деякий час, коли Богдан вже відпочив — закликав Юрка принести йому шклянку води і мокру шматку.

Не прийшлося довго чекати, коли Юрко вже зі шклянкою і шматкою був коло нього. Богдан взяв шматку і легесенько, щоб не нарушити рани, повитирав своє обличчя і випив трошки води. Потім, спершись до Юрка, приступив до Олени, щоб помогти їй дістатися до ліжка. Це була найтяжча робота, яку будь коли в житті Богданові приходилося робити.

Олена цілком не могла рухатися, а тому її треба було тягнути, на що у Богдана не вистачало сили. Не довго думаючи, він постягав все з ліжка, постелив на підлозі і приступив перевувати її на постіль. З довгими відпочинками, і ще довшими

муками, їому вдалося перекотити Олену на постіль, в чим була найбільша заслуга Юрка. Прикривши Олену, Юрко, на бажання Богдана, пішов на ліжко спати, а Богдан розстелив шубу на лаві, згасив каганець і також ліг в обійми бажаного відпочинку. Він не захотів іти в сіни, на своє ліжко, але залишився в хаті, щоб бути близче до Олени, у випадку вона потребувала б якоїсь допомоги, вночі.

Як вони спали і що вони снили, то кожуний зможе уявити, якщо перерве на хвилину читання і үсвідомить дійсність, в якій вони знаходилися.

Ні, шановний читачу, ми не в стані уявити людину, яка прагне жити, а її смерть стискає своїми закостенілими руками. Не можемо довідатися про душевний стан людини, на яку скеровані цівки кулемета, доки самі не опинемося в тім стані. Та як можна уявити, коли в їхніх головах змішалися ураган різнородних думок з морем болі, а думки і біль годують муки, породжують розпач. Ні, нам не уявити... Все те уявлять ті, багатотисячники, які по погрібах і підвалах, дістали відбиті нирки чи печінки, або полішали там зуби чи очі на порозі розлуки зі життям, а в країному випадкові, з вирваними нігтями, або викрученими пальцями, помандрували на Сибір.

На другий день Олена не підносилася з ліжка-постелі, яке було постелене на підлозі, а тому Богдан поволі, але вперто робив порядки в хаті, варив їсти і годував всіх. Обходячи Олену, на підлозі, він все робив з докладною точністю, хоча час і не вимагав того. Так минав повільний час в зітханнях Олени, і в частих відпочинках Богдана. Олени було ніякovo лежати посеред хати і змушувати старенького Богдана працювати, але її фізичний стан не дозволяв не лише піднести, але навіть і обернутися з одного боку на другий. Вона зачала снувати думки: одна думка викликала другу — друга вирощувала третю і так вона приходила до якогось висновку.

— Чому Богдан має силу ходити і доглядати за мною? — Молодицею? — питалася вона себе. — Та ж чи він не був там де я...? Чи він не переніс ті самі катування, що і я...? А може його катували ще більше від мене? О, Боже, дозволь мені пізнати силу, яка підтримує Богдана, яка зневажлює його фізич-

ний біль, яка дозволяє йому поборювати небажане, яка робить з нього, старого, прикладного героя. І його витривалість можна достосувати і до родин, до громад і цілих народів. Не сильні, а ті які вірять в свою силу, в свою зверхність, в свою міць — панують. А ті, які не мають сили волі переконати себе бути першими морально і фізично, національно і державно, — валяються непотрібними колодами на шляхах переможців і їх усуває зі своєї дороги кожний, хто має волю панувати.

Дай, Господи, мені здібність пізнати ту силу, ту потугу, ту всевладність, про що безвольні дуже мало знають, а ще менше розуміють. Та, невидима сила була доступна одиницям тому тисячі років... А де ж поділися ті одиниці тепер? Хто обікрав наш народ з тих одиниць, яких нам так дуже потрібно в цю пору? Хто заткав уста тим, що з мрії робили дійсність, хто знав, що він такий, як він думає про себе? Де поділися ті розуми, які були здібні піznати тверду волю, перед якою і смерть тримала?

Нема тих вибранців... Нема тих одиниць... А чи не можна воскресити тих апостолів, якщо люди перестануть думати про те, що можна понюхати, побачити, почути чи намацати, а зачнуть жити невидимою, надлюдською силою, яка зробила з рибалки апостола, а з кріпака пророка?

Так, можна! Треба лише в те повірити.

Від тих думок Олені стало так легко на думці, що вона забула про болі, забула про те, що серед хати лежить колодою, що над цілим народом ворог насміхається, а над найкращими знущається.

— О, Сили Небесні, дякую Вам, що ви на мене кинули промінчик здібності пізнати правду. Тепер я переконана, що сильні ті, які вірять в свою силу, і панують ті, які мають безмежне прагнення панувати, — побожно промовила вона.

IX

Мій народ не пригадає
Мої муки і тривоги.
Та мене це не звільняє
Своє життя віддать за нього.

По двох днях, вечором, коли вже всі спали, хтось легесенько застукав до вікна. Богдан піднявся, приступив до вікна і уважно оглянув все що можна було зауважити крізь шиби. Не зауваживши нікого, він повернувся до ліжка. Обережно, щоб не вразити болючі місця, обернувшись на інший бік і примкнув очі. Раптом він знову почув стукіт, який виразно підтверджував його здогад, що хтось є коло дверей. Цим разом він встав, взувся в ходаки і ввійшов до сіней. Двері в сінях були защеплені на гачок, який Богдан тихесенько піdnіс і відхилив трошки двері.

— Впусти мене. Це я... Андрій. — Почув він голос і відразу широко відчинив двері.

— Ну що нового? — запитав Андрій, коли вже був у сінях.

Богдан схилив у темряві голову і по короткій мовчанці відповів:

— Олена тобі все розкаже.

Після такої відповіді, Андрій відразу пішов до хати і приступив до ліжка, в якому Олена вже не спала.

— Ну як, дороген'ка, проживаєте? Ніхто не шукає за мною? — запитав Андрій поцілувавши Олену.

Замість відповіді він почув голосний плач.

— Що сталося? — нетерпляче допитувався Андрій і тепло притис її лице до своєї щоки.

По Оленинім обличчі текли рясні слізози, які вперто пропискалися поміж Олениною і Андрійовою щоками.

— Ну говори, що сталося, дороген'ка? Не муч мене!..

— Захвильовано вимовив Андрій і в його голові зродилася думка: „Чи не сталося щось злого з Юрком”, і він додав: — А як Юрко?

— Він спить, — схлипуючи відповіла Олена.

— Олено! — зачав Андрій, ще сильніше притискаючи її до себе. — Говори, нарешті, що сталося!?

— Я була на допиті, — ковтаючи слізози зачала Олена, — і мене так збили, що вже два дні лежу в ліжку і не знаю коли піднесуся.

— Питалися за мною?! — вирвалося Андрієві.

— Так, і за те мене і Богдана копали чоботами, крутили руки і викручували пальці; вимагали від нас зізнання у справі твого зникнення.

В Андрієвій душі кипіла жаль до Олени і жадоба пімсти над спричинниками турботи.

— Хто це робив? — розгнівано запитав він розхвилюваної дружини.

— Іх було троє і всі мали заслонені обличчя, але в однім я пізнала Хужина...

— Клянусь перед Богом Всемогучим, що доти спокою не матиму, доки не пімщу за все, а наколи доля не ощастилить мене тим, то син довершить розпочате! — рішучо, майже перебивши Олену, вимовив він і з глибокою побожністю пере хрестив себе.

Довго вони ще розмовляли того вечора.

Нераз Олена заливалася слізами, коли лише згадувала погріб, або лише той день, коли Андрій втік зі села.

Андрій прислуговував Олені і Богданові в найменшій дрібниці.

Темна і тиха ніч вже давно опустила спляче село на дно відпочинкового океану і хоронила маленьку хатку від злого ока. Стіни тієї хатки утаємничували слізози Оленині, Андрієву жадобу пімсти і рівнодушність Богданову, який вірить, що терпіння породжує подвиги.

Далеко вже було за північ, коли Андрій заснув, але перед світанком вже знову, поцілувавши Юрка, збирався, щоб ще затемна, вибратися зі села.

Щовечора приходив Андрій до хати, де обговорювали справу залишити село і виїхати десь до міста, на роботу, але брак фінансів змушував їх відкладати з дня на день задуманий виїзд, доки не роздобудуть грошей, принаймні на переїзд і на перші місяці заплатити помешкання. Андрій рішив продавати

по довколішніх селах свої ӯбрання, плащі і все, що міг зі собою захопити: так пішла новенька шуба і баранкова шапка.

Коли Андрій перебував в хаті, то ніколи не світили каганця, а в темряві полагоджували справи і числили гроші з безмежним бажанням придбати необхідну суму.

Ще раз рішив Андрій понести продати, а решту вже все рішили лишити в хаті.

Після довгої розмови Андрій зачав вже дрімати. Раптом його насторожив голосний тупіт під хатою і враз за тим забрязчали клямкою і загриміли в двері.

— Відчини двері! — почувся голос.

— Боже, це за тобою! — збентежено закричала Олена.

— Я думаю, — прошептав Андрій не зраджуючи свого хвилювання.

— Відчини, бо двері виломимо! — знов почули знадвору голос.

— Я зараз спробую комином вилізти на дах, — сказав Андрій і хутенько віддалився до печі.

Але дуже був розчарований, коли уточнив, що діра в плиті, вмурованої в комині, була замала. Валити комин було вже запізно, бо зачали виломлювати двері. Але їм прийшлося добре попрацювати, бо двері відчинялися надвір, а тому їм треба було зривати зі завісів, або рубати поперечки, які тримали дошки вкупі.

— Лягай поперек ліжка, вголовах, а я тебе подушками накрию, — порадила Олена.

— Добре радиш, — зауважив Андрій і зараз же поліз на ліжко.

Олена скоро розмощувала подушки, бо двері вже тріщали. Лише вона скінчила — двері вже були виломлені і знадвору, один-по-одному, вскачували непрошенні гості.

— Засвіти світло! — пролунав голос вже в хаті.

— Світи, бо стріляю! — знову той самий голос гомоном вилетів зі захриплюючою гортанкою. Раптом пролунав стріл.

Перестрашена Олена не знала з чого починати, але, усвідомивши дійсність, вона хутенько підступила до грубки і засвітила каганець. Коли світло каганця впало на непрошених вломників, то Олена серед хати побачила трьох зі зброєю в руках

і всі три були відвернені в різні сторони. При світлі всі повернулися в напрям Олени. Спереду стояв Хужин зі скерованою пістолею на Олену.

— Де твій чоловік? — біснувато запитав Хужин.

— Не знаю! — перестрашено відповіла Олена.

— Брешеш! Він має бути в хаті!... Обшукати все помешкання! — звернувся він до своїх підлеглих. — Зачинайте зі сіней, — додав він і нахилився, щоб заглянути під ліжко, піч і лавки.

Почувши рух в сінях, Олена здогадалася, що в сінях також є хтось.

Робота йшла дуже вправно, а з-під досвідчених рук Хужина все летіло зі скрині на підлогу, після чого прийшла черга і на ліжко. Олена стаяла і, притуливши Юрка до себе, шептала молитву. Коли один з працівників піdnіс подушку і зауважив Андрія, то аж відскочив з окликом:

— Тут він!

На цей крик відразу піdbіг Хужин з наставленим пістолетом.

— Ану вставай, голубчику! Тепер ти від нас не втечеш! — вимовив Хужин зі саркастичною усмішкою на устах.

У Андрія промайнула думка скочити на Хужина, але що зробиш голими руками проти вогнепальної зброї; він поволі піdnісся і зліз з ліжка.

— Виходи надвір! — наказав Хужин Андрієvi.

В цю хвилину Олена не витримала, і кинулася чоловікові на шию.

— Андріє мій!...

Все що вспіла вимовити, заливаючи його слізами, бо Хужин відважно своїм простацьким, але переконливим рухом відіпхнув її так, що вона три дні мала синяк під рукою.

— Досить! Ти і так задовго з ним була. Час розлуки вже давно минув, — додав він до такту руху своєї руки.

Олена ще сильніше без стриму продовжувала голосити.

— Не плач, Олено, бо плачути лише слабодухи, а сильні...

Андрій не вспів скінчiti, бо Хужинів пістолет помандрував в його спину з такою силою, що йому і дух заперло.

Зібравши всі сили, він ледве промовив:

— До побачення, Богдане!

— До побачення, сину, нехай Бог тебе кріпить! — відповів Богдан.

Хужин лише кинув грізний погляд, але нічого не сказав. Андрія повели і їхні останні кроки стихли за хатою.

В хаті, на ліжку, сиділа Олена і, притиснувши Юрка до себе, безвладно гойдалася. Здається вже і не плакала, але сльози не переставали кропити заспокоєного вже Юрка.

По хаті гуляв вітер, який вривався через вирубані сінешні і, навстіж відчинені, хатні двері.

Богдан лежав спокійно, даючи можливість Олені виплатитися, бо плач, як він казав, найкращий лік на втримання нормального фізичного і морального стану. По недовгім часі він піднісся і відправився до засмученої Олени.

— Олено, плач є корисний, але коли його не забагато, — зачав він підступивши близенько до неї. — Кожна людина, — продовживав він далі присідаючи на ліжку, — має старатись втримувати свій розум в здоровому стані, щоб уникнути паніки, бо дуже часто люди роблять потягнення трагічного наслідку; тоб-то все кінчається тяжкими наслідками, включно зі смертю, лише тому, що втратили рівновагу думання. Часом людина надмірно розхвилюється лише на секунду, і того вистачає, щоб не втратити моменту оминути смерть во ім'я некорисного, бо Богом благословенна смерть за нарід свій, за друзів своїх завжди є корисна.

— Але ж, Богдане, що я робитиму сама з дитиною?

— Боїшся самоти?. Великі люди шукають самоти, а самота великих людей. Отже не бійся самоти, бо лише відві почивають себе щасливими в табуні, в гурті і бояться самоти.

— Безвихідність... Правда...? — продовжував далі Богдан, — бо ми забуваємо, що в житті є все умовне і ми кожній речі, і кожному явищу даемо оцінку співзвучну нашему душевному настрою, бо ми не що інше, як продукт думання. Коли грабіжник отягує банк, то банкір на собі волося рве, або навіть стріляється, бо в тім грабунку він вбачає кінець всього; а жебрак дістане кусник хліба, і з радості лапає руку давця хліба, щоб її поцілувати з великою вдячністю. Отже, щасливий

той, хто в біді баче щастя, бо біда не є бідою, так само як і щастя не є щастям доки ми не повіримо в нього. Щасливий той, хто приготувати себе до щастя, а нещасливий — до нещастя. В найгіршому нещастю кожна людина знайде ще більше нещастя, коли вона зачне вишукувати те нещастя. Те приготування себе до можливості гіршого втримує людину щасливою. Ти тепер нещаслива, бо чоловіка забрали, а не подумаєш над тим, що лишилася лише з одною дитиною, в своїй хаті, між своїми людьми і при здоровлю; а що мають говорити ті, яких не лише осиротили, а лишили і без даху над головою, в чужім краю, між чужими людьми і з купою дітей.

Богдан перестав говорити і уважно слідкував за поведінкою Олени, яка поволі, але постійно зменшувала міру хвилювання.

— Так, Богдане, ти маєш рацію і я мушу ще дякувати Богові, що лише так сталося.

— За нещастя ніколи не дякую Богові, бо це допроваджує людину до рабського стану, що не є до вподоби Богові. Протиставлення, боротьба, осягнення задуманого, за будь яку ціну, спокій і втримання здорового змислу — ось чесноти, які подобаються Богові. Ти маєш дитину, а тому мусиш робити і діяти так, щоб все йшло на зміцнення духа людини — своєї дитини, а не до заламання його; щоб твої слова і дія зуміли переконати дитину, що ти үмієш приймати світ не таким, яким він є, а таким, яким ми хочемо його бачити, а тоді людина, суспільство і нація будуть дуже щасливі. Кожна хвилина в житті людини безповоротна, а тому ми не сміємо думати про те, що сталося, лише про те, що може статися, щоб мати можливість приготувати себе до тої події, і, тим самим, забезпечити себе від всяких несподіваних неприємностей. Дай спокій душі своїй, а тим самим ти збережеш себе для своєї дитини, в чиїй особі може бути все, до чого він буде мати бажання добитися, — Богдан задумався на якийсь час.

— А тепер ви готовтесь іти спати, а я, за той час, поправлю двері трошки, щоб вітер так не гуляв по хаті.

Богдан відійшов, а Олена припала на коліна, що зробив те саме і Юрко, і зачали з глибини серця взносити молитви до Всемогучого.

Село спокійно спало, лише стукіт Богданового молотка порушував закон природи — ніч є для відпочинку.

Скована зоряним небом ніч спала, Богдан направляв двері, а Олена і Юрко просили Бога, щоб допоміг їм пережити тяжкі хвилини.

Впертість вітру була переможена, і в хаті лише віяло пусткою, створеною Андрієвим арештом.

Присутні в хаті без зайвого говорення розійшлися на свої місця і тим самим завершили останнє порушення нічної тиші.

На другий день розійшлася вістка по цілім селі, що Андрія заарештовано, але нікого це не здивувало, бо такі випадки були часті, і кожний був у сфері очикування подібного кожної хвилини.

Перед полузднем, на подвір'я Сірих заїхала двоколка, на якій, уважно розглядаючись, сидів Хужин. Закинувши віжки на гачок двоколки, він хутенько зіскочив і попрямував до хати. Стукати до дверей він не мав за необхідне, а тому раптово з'явився перед хати.

— Згідно з постановою райкома ти вже викинена з колгоспу і все твоє майно має бути сконфіковане, — вимовив він, немов би то перед ним була не Олена, а професійний злодій, якого злапав на гарячому вчинку.

Олену ця вістка цілком не здивувала, бо вона очикувала цього ще перед арештом Андрія, а тому все краще, що Андрій не вспів продати, повідносилася до добрих сусідів, так що забирати не було багато чого.

Спеціальна бригада полапала курей, заладувала зерно, яке змогли лише де знайти; з погріба вибрали картоплю, буряки, моркву, цибулю і все те відвезли до колгоспу. Все що мала Олена з убрання — забрали і відвезли до сільради. Після того, як подвір'я і хата були належно вичищені, до хати зайшов Хужин і відважним голосом промовив:

— Щоб тебе за двадцять чотири години не було в околиці моєї сільради! Чула?

— Так... — не дивлячись на нього відповіла Олена.

Хужин вийшов з хати, вискочив на двоколку, і на подвір'ї запанувала знову гробова тиша.

Весняне сонечко скакало по стінах хати, або падало з даху

і виблискувало на подвір'ї, зазираючи через вікно до засмученої Олени. Ласкаве, безжурне сонечко усміхалося і своєю усмішкою намагалося змусити Оленину душу засміятися, але в ту хвилину її душа була непоборна. Замість панування сміху, в її душі кипіло, і пара снувала в голові витворюючи безмежної величини клубок найрізноманітніших думок.

На світі нема людини, яка не прагнула б бути щасливою, вродливою, успішною в житті.

В кожній ділянці життя відбувається змаг між людьми за вище становище. Кожний хоче бути великим, славним, гарним, щоб на нього всі звертали увагу, про нього похвально писали, добре говорили. Всі прагнуть висот — лише одні менше, а другі більше.

Осягнення щастя одним дається легко, а іншим тяжко, а ще іншим цілком не дається. В чим є причина? Яка сила допомагає одним бути винахідниками, провідниками, на вершинах слави, а другим бути жебраками, погноєм чужих успіхів?

„Та сила у вас самих... — почула Олена немов з підземелля. — Кожний з вас посідає ту Божу силу, яка робить людину великою, якщо ту силу відкриє. Або зробить ту саму людину рабом чужої волі, наколи не потрудиться відкрити ту силу. На протязі минулих тисячоліть знаходилися одиниці і суспільства, які віднаходили ту Божу Силу, і тому вони панували над іншими, а ліниві в пошуках за тою силою — були керовані і йшли на поводі інших”.

— Як дістатися до тої Масової Сили? — запитала Олена.

„До неї стільки доріг, скільки людей на світі, але першим кроком має бути відкриття душі для містики, а головне — навчитися хотіти. Та Масова Сила давала витривалість Богданові Гатилі покорити Європу. Та сама Сила гнала Олександра Македонського панувати світом. І та ж Сила провадила Колумбуса в незнаний світ; Вона запевняла Богдана Хмельницького в його успіху”.

— Але ж де є та Сила і як дістатися до неї? — майже заверещала Олена.

„Вона знаходиться у вас самих і лише ви, кожний з вас, може відкрити ту Силу і користати з неї. Всі можуть її пізнати і з неї користати, але не тоді, коли вам забажається, але тоді,

коли ви з глибокою вірою забажаєте і приготуєте себе до того — навчитеся хотіти. Кожний родиться з тою силою — одні використовують її для особистого успіху, а інші, не використавши тої Сили, в біді і зліднях помирають. Відкрийте ту Силу і всі перешкоди на вашому шляху зникнуть — ви будете жити і щастя множити”.

Олена слухала, але не могла зрозуміти, чому одні мучаться, а другі розкошують... А хіба ж це мука? Ні! Це тортури, яких людський рід ще не знав. Назви цим мукам ще не видумали, бо людство ще не прожило так довго, щоб мати час продумати над тим.

Я мушу забирати дитину і йти в світ. Куди? До кого? Замість того, щоб понести мужові передачу, я мушу іти між люди і просити кусник сухарика, щоб потім в калюжі, на чужій вулиці, розмочити для своєї дитини.

А спати...? Чужий паркан перестав бути для мене доступним. Я не маю права навіть серед вулиці, не то під парканом, перебувати. А син?... Для чого він живе? Для того, щоб потім, як підросте, було над ким знущатися? Було кого катувати?

Ні! Бути власністю душогубів, покорятися бездушним створінням в людській уподобі? Ніколи! Краще не діждеться проклятої мільйонами години.

Вона говорила до когось, чула чийсь голос, але над тим не задумувалася, бо для всього, що діялося навколо неї, голова була замала щоб охопити.

Такі і подібні думки обтяжували її голову, поліщаючи потрясення нервів в Оленинім тілі і вона зірвалася, немов з просоння, коли почула голос Юрка.

— А вони принесуть мій плащик назад? — невинним голосом і обниженим тоном запитав Юрко.

Вона подивилася на нього передсмертним поглядом грішника на ангела, який прийшов за його душою і з її очей покотилися слози, хоча і не можна було пізнати на її обличчю передплачного вигляду. Вона притягнула Юрка в свої обійми, немов ніколи в житті такої нагоди не мала, і притисла з материнським чуттям, немов би-то хотіла сказати: „сину, який ти блаженний, що нічого не знаєш”. Але з її уст не вирвалося

ні одне слово, — вона сиділа непорушно, не випускуючи Юрка з обіймів.

Богдан, своєю появою в хаті, вивів її зі стану непорушності і вона, звільнинши Юрка з обіймів, зачала швиденько витирати очі, немов соромилася показатися перед Богданом заплаканою.

— Так, дитино, — зачав Богдан підступаючи до Олени, — ми мусимо так зробити, щоб все, що ми лишимо тут, діждалося нас, коли ми повернемось назад, до своєї хати.

— А ти також ідеш з нами? — здивовано запитала Олена.

— Інакше я нічого не збираюся робити, — відповів спокійно Богдан. — Ти навіть не думай, що я мігби залишити вас без опіки. Для мене ці пережиття не є жадним тягарем. Я можу переспати навприсядки, спершись до телеграфного стовпа. Юрко може знайти нічліг на моїх колінах, але тобі мандрувати з нами буде затяжко. Олено, то що ти переживатимеш, для мене буде мукою, якщо я не знатиму і не бачитиму вас. А будучи з вами, я матиму можливість послужити Богові через службу для вас, в тяжку хвилину.

Мука тілесна для мене є ні чим іншим, як задоволенням, бо чим більша мука для тіла, тим обширніше поле молитви для душі, а я шукаю лише останнього, яке можна знайти через перше.

Олена проти того не протестувала, бо знала дуже добре, що переконати Богдана в будь чим, вона не мала позитивного вигляду. А коли Олена і зачинала щось переконуючого, то Богдан знову наводив такий наявний приклад, що змушував Олену погодитися.

Так Олена і тепер погодилася і приступила складати все необхідне в торбу, щоб завтра рано, втрійку, вибратися зі села.

Богдан вийшов надвір, щоб посидіти під розкішною вербою, проти сонця. Всівши вигідно на стільці, він кидав погляди в різні сторони не пропускаючи найменшої дрібниці поза його увагою. На городі, який був ще Андрієм посаджений, все гарно походило і, під золотим промінням сонця, пишалося красою весни.

Поля позеленіли, гаї вкрилися травою, і над тим зеленим килимом природи небесні пташки заводили хорові пісні.

Весна... Весна... „В природі весна, але в душі моого народу безконечна і люта зима. Де шукати кінець тої зими? Яке сонце спроможне розтопити леди століть? Але не довго вже лишилося мучитись — час надходить. Лише треба ще трошки сили, щоб пережити це лихоліття. Сила Духу моого народу росте шаленим темпом, і від тої сили все вороже нам розлетиться, як дим від подиху вітру”, — промигнуло в його голові. Він занурився в задумі. Перед його очима відкрилася картина груд розваленої стайні і піврозваленої хати їхнього сусіда, Максима Щитки, якого ще тому два роки розкүркулено.

Його погляд повис на руйнах стайні.

— Будівлі моого народу повалено, а душі людські? Ні! Помиляються ті, які збираються зруйнувати наш дух. Чим більше руйнують наше тіло, тим більше оживає наш дух. І дякую Тобі, Всевишній, що ти усподобив нас діждатися правдивих мук, які доперва нас цілком розбудять, які пригадають нам, хто ми є, і які відкриють сторінки нашої подивугідної, шляхетної, прадавньої історії, — півголосом вимовив він.

Він вдивлявся в ту, напів розвалену хату, і в його голові майнула думка: „А що, як ми перенесемося до неї мешкати. Хоч там і завалена стеля над коморою і сінъми, але над мешкановою частиною була ще можливою. Олена може мешкати в хаті, а я собі в сінях відгороджу кутик, зроблю дах над ним і буду в нім мешкати. Половинишиб у двох невеликих вікнах не було, але не є трудність знайти дикту, або картону і вставити шиби”.

З тою думкою він зайшов до хати і поділився своєю думкою з Оленою.

— Та воно й правда, — відповіла Олена, — кому та розвалена землянка потрібна? Город там засіяний конюшиною, отже, вони не можуть думати, що ми їх обкрадатимемо.

Погодившись з такою пропозицією, Олена вже відставила торбу набік і вчепилася варити обід, а Богдан пішов шукати дикту на вікна.

Повставляв вікна, а потім приступив в сінях, між хатньою і сінешньою стінами, будувати для себе комору-житло.

Пообідавши, Олена пішла з ним до дому, і до вечора будівля була готова до замешкання.

На другий день, рано, вони все, що їм не забрали, а було необхідне в щоденному житті, перенесли до нового мешкання, а свою хату позабивали дошками зі всіх кінців, з надією, що ще колись повернуться до неї.

Проминали дні... Олену ніхто не чипав і вона спокійно проживала в новому місці. Людей арештовували і по них і слід пропадав. Дехто лишав село і зникав безслідно, самітно і з цілими родинами. Дехто був зломаний психічно і вписувався до колгоспу. З тих, які подіставали плян до двору, вже никого не лишилося в селі, вони родинами заповнили Сибір, або, які були відважніші, шахти Донбасу.

До свого городу, який був засаджений різного роду городиною, вона вже не мала жадного права від часу викинення їх з колгоспу. Та Олена не дуже-то за тим і бідкналась, бо була щасливою, що її ніхто не турбує в тій дірі.

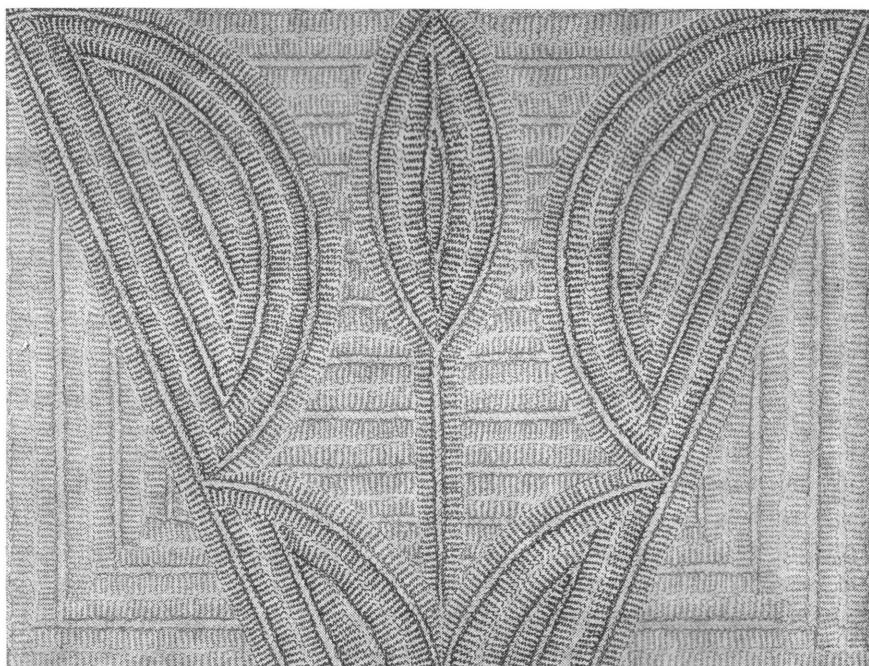
На її городі вже все зеленіло. Трава росла скоріше від городини і вже зачинала її забивати. Городина пропадає, поле марнується, а Олена не має права вступити на свій город лише тому, що бажає жити. Де... Де правда? Але вона себе стримувала від думання про ті речі, бо окрім розстрою нервів, це не давало їй жадної користі.

Не забуваючи про жорстоку і немилосердну зиму, вона рішила щось посадити навколо своєї „нової” хати і зараз же приступила до праці. На горбах розваленої стайні вона порозбивала груди і поробила грядки, для яких наносила пеленою чернозему і посадила трошки цибульки, моркви, бурячків і помідорів. Зараз же коло хати, всюди скопала лопатою, граблями поволочила і посадила бараболі. Волога, пухка земля радісно приймала плід до своєї утробы.

Час проминав дуже скоро; хоч і нераз бувало так, що Олена вечером присяде на прильбі, підіпре голову рукою, яка ліктем спочивала на коліні і притискала другу, поперек лежачу на грудях, руку, і думала: „Чому ми, маючи золоту землю, природу таку багату, і так мучимося? Чи не тому, що ми багаті і те багатство зробило нас пасивними не лише до загарбання чужої землі, але і до оборони своєї?

Маючи золото в руках, людина забуває про його вартість. Де ті герої, які дбали не про свій добробут, а про добробут

народу свого? Герої, які жили лише для того, щоб славу здобувати і при згадці про ту славу — їм тепло і радісно робилося на душі. Нема нікого... Померло все... Перетяли ворожища коріння нашого народу, яке сполучало нас не лише з овіяним славою Києвом Княжої Доби, але і передхристиянським періодом. І як багато забере часу, щоб те коріння зрослося, щоб ми мали можливість напитися мудrosti, відваги, посв'яти і

гордости до змагу, до боротьби за краще свого народу з джерел i криниць наших прадідів? Своєю здібністю i мудростю предків, творити чуда на вибраній землі. О, про те я думати не хочу — здібність не вмерла, лише окрадена ворогами. Все славне, що робиться гордими нащадками ославлених предків, використовують чужі, жорстокі люди зі всіх закутків світу.

Так вона часто думала, але пригадавши слова Богданові, заспокоювала себе i думкою верталася до непривітної, чужої, але рідної хати.

X

Вороги майна шукають
— Я дати не мушу.
Чужі ж боги відбирають
Мое тіло й душу.

Була надмірна спека. Золотисті лани колгоспів і радгоспів творили безмежний океан, а хутори, з напів поваленими будівлями, були подібні до решток, розбитого серед моря, велетенського корабля.

Коли сонце перехилилося через зеніт, то понад п'ятьдесят підсotків мешканців невеличкого села спішли до межі, де зачинало колгоспне поле. Діти обганяли старих і наввипередки добігали до місця зацікавлення. Люди лишали роботу і худобу, і всі спішли, щоб оглянути небачену дотепер машину, яка підразу косила, молотила, віяла і, навіть не зупиняючись, а наході, виладовувала до вантажного авта зерно. Для соломи і полови були спеціально прироблені, зізаду, збірники, над якими сидів робітник і, коли до збірника назирається бажана кількість соломи, чи полови, тягнув за шнур, і збірник звільняв назбиране, приблизно, в семетричні рядки.

Зібрани люди з надмірним здивуванням оглядали нову машину. Одні безмежно розхвалиювали, немов би це був дар Божий, який облегшував би роботу. Другі з незадоволенням споглядали на комбайн з думками, що доки не було різних машин, то люди жили з медом і молоком, а тепер повно машин і люди щовечора кукурузу в ступах товчуть, щоб на другий день мали що їсти.

Жнива розпочалися повною хodoю: колгоспні лани вкрилися косарями і косарками, але більше було косарів, бо не було вистачаючої кількості косарок і тяглої сили. Осібняків, під цю пору, вже майже не було, якщо не числiti ту решту розкуркулених, яка ще трималася десь в розваленах чатах, і яких чоловіки і тати мучаться по Тундрах, а їх самих не приняли до колгоспу, і вони лишилися в обораних колгоспом землянках. Таких було вже небагато і вони жили з

того, що вліті назирають колосків, вимолотять їх ціпами, і з потовченого в ступі зерна приготовляли сніданок і хліб.

І тепер, як і щороку, коли вже якусь частину поля скосили і звезли — люди старались гнати пасті, що лише мали: свиней, гусей, або якесь інше соторіннячко і, в між часі, збирати колоски.

Явно того ніхто не міг робити, бо за збирання колосків карали арештом і конфіскацією майна, як за „крадіж соціалістичного майна“. Люди були дуже обережні, а тому тримали торби, які вони мали для колосків, сховані під соломою, або замасковані в траві. Колоски ж терли в руках і зерно перевівали на вітру, а коли вітра не було, то пересипали зерно з одної жмені в другу і дули на падаюче багатство. В той спосіб відокремлювали зерно від шулухи-полови і носили до схованих торб. Коли верталися з поля, то торби завивали в блузки, або сорочки, щоб ніхто не помітив, і так приносили додому. Дехто додумувався і шив широкі і довгі кишені з середини вбрання і в тих кишенях носив вже чисте зерно.

Богдан, коли оглядав комбайн на радгоспнім полі, подумав, що машина є машиною, а такі, багаті на зерно, колоски потребують доброї уваги комбайнера, щоб добре вимолотити їх і перевіяти. А тим більше тепер, коли кожний мусить викликати іншого на соц-змагання, то де йому до доброї роботи — аби швидше, аби більше. А коли хто і хоче добру роботу зробити, то не може, бо щоб машина-комбайн добре робила, то її треба не перетяжувати, а не перетяжувати, значить поволі їхати, або високо косити, щоб не забагато скошеного матеріялу діставалося до барабану, а це рівнозначне з невиконанням пляну, за що чекає арешт з непередбаченими наслідками.

Подумавши так, він пішов поміж купками соломи і полови і, час-від-часу, пхав руку в середину купи; зі середини витягав жменю полови і перевівав на долоні — чи, часом, нема зерна в половині. Він цілком не здивувався, коли деякі купки полови знаходив цілком червоні від пшениці. Уважно притрушував добрі купки соломою і зазначував їх, щоб легко було потім віднайти.

Сонечко вже сідало і Богдан не збирався так пізно зачи-

нати роботу. Ходив і шукав добрі купки доки цілком не стемніло. До хати не було дуже далеко, тому він ще зупинився коло найкращої купки і навіяв трошки зерна.

Дорога поза городами провадила його просто до хати.

Наближаючись до свого „володіння”, він зауважив Олену, яка готувала вечерю на кабиці^{*)}. Полум’я вилітало з комина кабиці немов птахи з випадково відчиненої клітки, а деяке своїми язичками обнімало горщок, неначе не могло налюбуватися ним.

Вечеря вже була готова і їх довго не забрало сісти за стіл і з’їсти смачно приготовану страву. За вечерею Богдан зачав, між іншим, говорити за те, що, на його думку, було найприємніше для Олени.

— Тяжко нам приходиться запастися на зиму, але Бог нас не покидає. Для нашого спасіння він зіслав комбайні, — промовив Богдан не відриваючись від миски і не дивлячись на Олену.

Для Олени це не було досить зрозуміле, бо більшість людей нарікали на комбайні, утожнюючи їх зі советською владою, а тому вона видивилася на нього зі зацікавленням.

— Чому це така раптова зміна опінії у відношенні до комбайнів? — запитала вона припинивши їсти.

— Коли ми, як господарили, то старалися вибирати до останнього колоска, немов жалували лишати і порожнього колоска для пташок небесних, а Бог дав розум людині видумати комбайн, який лишає не лише колоски поваленої пшениці, але і готове зерно, і то не лише пташкам небесним, але і для нас — лише вій і носи.

— Як ти знаєш? Хтось може вже перевірив? — майже перебила його Олена, бо для неї це було не абияке щастя, якщо це дійсно правда.

— Ні, крім мене нікого там не було. Я перейшовся по стерні і знайшов декілько купок полови повних зерна. Завтра раненько піду туди, а ти, як стемніє, вийдеш за Олійників рів і поможеш мені принести назбиране зерно до хати, — відповів спокійно Богдан доїдаючи вечерю.

^{*)}Кабицею на Тавріді називали відкриті печі, які були збудовані надворі, на яких в літню пору варили їсти.

Раненько, на другий день, коли жайворонки вкривали поле пронизуючим співом, який переплітався з радісним перекликом перепелок, Богдан відправився позагородною дорогою до радгоспного поля. Зі собою він мав окраєць хліба і пляшку води, щоб не приходити додому на обід.

Олена з Юрком погнала пасти сусідські гуси на стерню, за городи, щоб мати нагоду назбирати колосків.

Та не лише Олена, а і кожний мешканець, хто мав свої гуси, або нагоду погнати чужі пасти, збирал колоски бо заробіток в колгоспі не покривав і половини того, що люди потребували на прожиток, на протязі року. Лишень вступила на стерню, Олена вже зачала збирати. Зкраю не було багато, бо як не люди, то гуси вибирали, а тому вона погнала попасті нехудих гусей далі і підносила зрідка колоски, які попадали в орбіт її зору.

Так вона віддалилася від решти людей і натрапила на добре місце, де було багато колосків. Залишивши торбу, вона складала колоски на невеличкі купки, а потім ішла з торбою і все впихала до неї. Колоски в торбі вона перетирала, щоб не займали багато місця.

Вона так занялася збиранням колосків, що навіть і не зауважила, коли вже всі погнали гусей додому. Раптом до неї підбіг Юрко і перестрashеним голосом промовив:

— Мама, Хужин їде до нас!

Олена піднеслася і побачила, як Хужин гнав коня зараженого в двоколку. Кінь наблизявся підносячи куряву за собою.

Олена скоренько покинула торбу з колосками під кураєм і відійшла геть.

Зіпрілій кінь раптом загамував попри саму Олену, мало що її не зачепив.

— Що ти тут робиш? — було перше питання Хужина.

— Гусей пасу, — відповіла ніяково Олена.

— Брешеш! А колоски твої де? — піднесеним тоном, зі запитливим зором вимовив Хужин злазячи з двоколки.

Олена не знала що говорити і ніяково дивилася просто в очі Хужинові.

— Я не маю жадних колосків, — раптом тим самим тоном вирвалося з Олени.

Хужин кинув на всі сторони своїм доосвідченим оком, обкрутившись навколо майже на одній нозі. Вираз його обличчя раптом змінився, коли він зауважив щось ясне під корчики курая. Скорим і рішучим кроком він відправився до заприміченого місця і в одну мить, досить тяжка торба зі зерном вже була в його руці.

— Це чиє? — запитав Хужин досить близько приступивши до Олени.

— Мое, — відповіла Олена будучи певною, що за це помилування не буде.

— Скільки разів я заставав тебе при збиранні колосків, — продовживав Хужин, прижмуривши ліве око, — але я обмежувався лише тим, що відбирає назбиране тобою, але тепер мушу поступити по закону. Сідай зі мною на двоколку, — закінчив він похилом голови в сторону двоколки.

Олена обернулася до Юрка і, віддаючи ключ до хати, промовила:

— Юрчику, віджени гусей до тітки Широкої і попроси її відімкнути тобі хату.

Але не вспіла вона віддати ключ Юркові, як Хужин вихопив той ключ і з ехидною усмішкою промовив:

— Ключ матиму я, доки не переконаюся скільки ти накрада соціалістичного майна.

Раптовий і несподіваний рух Хужина перестрив Олену, яка раптовою збентеженою поведінкою нагнала страх на Юрка. Дитина в страху хотіла наблизитися до мами, але Хужин з небувалою швидкістю схопив Олену за руку, вище ліктя, і попровадив до двоколки.

— Скоро на віз!

Батіг в повітрі ляснув, кінь рвонув і двоколка, немов шуліка зі жертвою, віддалялася несучи на своїх крилах радість напасника і розпач жертви.

Юрко, який вспів схопити маму за спідницю, раптом перевернувся від раптового руху двоколки, але це ѹому не перешкодило поквапно встати і бігти за двоколкою, яка зі скорістю вітру віддалялася від нього.

— Іди додому, Юрчику! — почув він хоч і не міг добре бачити Олену за порохом створеним летом двоколки.

Напочатку Юрко біг за двоколкою так швидко, як лише міг, вдихаючи перепорошene повітря і калічучи стернею ноги, хоч за плачем і не бачив, де він біг.

Двоколка швидко віддалялася і Юрко, вичерпуючи останки своєї сили, поволі але певно зменшував швидкість бігу, доки цілком не зупинився. Поколені ноги почевоніли від крові і змусили його присісти. Біль поколених ніг і відсутність матері породили розпач в душі дитини.

Немов втомлений, безнадійний подорожник, серед непривітної пустині, Юрко сидів витягаючи скалки з покалічених ніг і в розpacії склипував, бо плакати він вже не мав сили.

В його душі, якщо ми уважно вдумаємося і заглянемо до неї, побачимо долю нашої нації; але як його життя ще перед ним, так і доля нашої нації наближається до щасливого і радісного майбутнього.

Нестерпно гаряче сонце пекло його згори, а перетяжене серце завзято пумпувало кров і гріло зісередини. Але як в кожній тяжкій хвилині з'являються радісні секунди, так і тепер — милосердний вітрець, як санітар на фронті, відсвіжує виснаженого Юрка і давав йому можливість витримувати.

В обідову пору, на широкім полі, ніде нікого не було видко. Розпалене поле дихало пустинею. Лише Юрко сидів перед того широкого лану, глибоко склипував і витягав застриглі в окровавлених ногах колючки.

Після недовгої операції він піdnіс голову, але нікого навколо себе не міг бачити. Раптом відчув осиротільність і його обгорнув страх. Страх наситив його силою, і він хутенько піdnісся і попростував до села. Так він ішов польовою дорогою, змучено міряючи короткими ніжками гарячу землю, доки не дійшов до городів села. За городами він присів в рові, який відділяв городи від поля, бо знов, що він не має де йти: дома нікого нема і хата замкнена, а якщо і відчинена, то господарем в ній є Хужин. Він вже не склипував і, здається, забув, що сталося з мамою.

Будучи поблизу села, він чувся безпечноше, що впровадило його в стан спокою. Схиливши голову на підвищення рову, він відчув втому, яка обтяжила вії і його очка замкнулися.

Тітка Широка довідалася від людей, що Олену забрали, а тому рішила піти пошукати Юрка і пригнати гусей додому. Переходячи загородною дорогою, вона зауважила Юрка в рові. Підступивши близче, вона переконалася, що він спить. Її охопив жаль: яка людина безборонна, коли вона спить, а так сплять не лише поодинокі люди, але і цілі народи, які у сні не лише фізичним, але і духовім попадають жертвою в руки шукачів наживи, шукачів панування. Вона підперла рукою бороду і немов закам'яніла. Що вона думала, то не знати, лише по її щоках стікали слізози, а Юрко спав. Він так солодко спав, що їй не хотілося його будити, але, роздумавши, вона приступила до сплячого і легесенько порухала за плече.

— Юрчику... Юрчику...!

Але їй добре прийшлося рухати доки вона не розбудила його.

— Мамо...! Мамо...! — скрикнув Юрко зриваючись, але був глибоко розчарований, коли, приглянувшись, він зауважив знайому пані, в білій блюзці і квітчастій спідниці, і мала запорошені босі ноги.

— Не бійся, дитинко, це я, а мама незабаром прийде, — заспокоювала його добродійка. Вона його пестила і обіцяла все зробити, але переконавшись, що нічого не помагає, вона пообіцяла відвести його до мами. Юрко згодився і поволі перевставав плакати.

Сусідка взяла його за руку і пішла пригнати гусей, які вже самі купкою ішли їм назустріч.

Хужин привіз Олену на колгоспний тік, вступу, і відразу звернувся до бригадира:

— За грабунок колгоспного майна Олена Сіра має відробити тут, у твоїй бригаді, п'ятнадцять робочих днів як принудрботи. Роботу має мати ту саму на протязі цілого часу праці...

Він на хвилинку зупинився перебираючи думки, немов огірки в кошику, підшукуючи найтяжчу роботу для Олени.

— На молотарці, подавати в барабан, і до роботи вже

має приступити, — радісно додав він, немов хвалився своїми геніальними здібностями вишукувати найкращу кару.

Подавати в барабан — була найтяжча робота і навіть вправний мужчина не міг там встояти стало, бо безупинно треба пхати збіжжя до молотарки.

Молотарка, обтяжена умілою подачею до барабана, вічно реве міняючи свій голос від кількості поданого збіжжя, але як лише перестануть горнути збіжжя до ненаситного барабана — звільнена від тягару машина — зачинає так швидко працювати, що її рев перетворюється у свист, який здалека чути, і зараз же дає знати, що молотарка дармує, що робітники не працюють так, як мали б працювати.

В присутності Хужина Олена дісталася вила і полізла на молотарку.

Молотарка ревіла, немов надприродного розміру звір і час-від-часу, тримячи від зlosti, міняла тон свого реву: коли забагато подавалося в барабан, вона глухше ревіла, немов зlostилася з причин надмірної видачи сили для подолання жертви. Коли ж замало діставала, то зачинали вити, виявляючи незадоволення з байдужості робітників, і кожна її частина літала, немов молекули води на розігрітій сковороді.

Машину не дбає, чи хтось має силу, чи ні — чи мав щось їсти, чи ні — вона голодна і її світ не цікавить.

Олена вилізла на молотарку і ледве встояла на ногах: ціла машина ходором ходила і від її трясу кожна частина тіла не знаходила спокою. Їй уступив місце старший вже чоловік — Петро Бровко, який вже перед тим був повідомлений про прихід Олени. Вона ступила на Петрове місце і зачала подавати з Мироном П'ятенком, який стояв на другій стороні ненажерливого барабана і, в між часі, виконував роботу сам.

Олена майже нічого не їла, наколи не числити шклянки молока і кусник хліба, що з'їла зранку, перед відходом в поле. А тому її сили скоро лишали і вона, час-від-часу, просила напитися води, щоб втриматися в силах, бо інакше велике лихо її чекає, якщо закинутъ її симуляцію.

Хужин не відходив від молотарки доки не побачив, що Олена вже працювала. Коли ж побачив, як Олена звивається,

то з радості усміхнувся і, взявши ще одного колгоспника зі собою, відправився до Олениної, піврозваленої хати.

Вступивши до Олениної хати, Хужин зачав кидати очима по всіх закутках, неначе пес, згубивши кинений йому кусник м'яса.

В землянці, де вікна були забиті дошками, Хужин чувся краще, ніж у своїй власній кишені: ніхто йому не перешкоджав, ніхто не плакав, хоч над плачем він дуже і не розчулювався, але тепер він не потребував відштовхувати від себе плачучу особу. Одним словом — вільність. Перше, на що його очі натрапили, це були немолочені колоски. Наказавши їх забрати до мішка, він попростував далі. Тяжко було вірити, щоб щось могло лишитися незауваженим його пильним оком, яке не зупинялося перед жадними труднощами і не заспокоювалося, доки його власник не був переконаний в правильності його звідомлення.

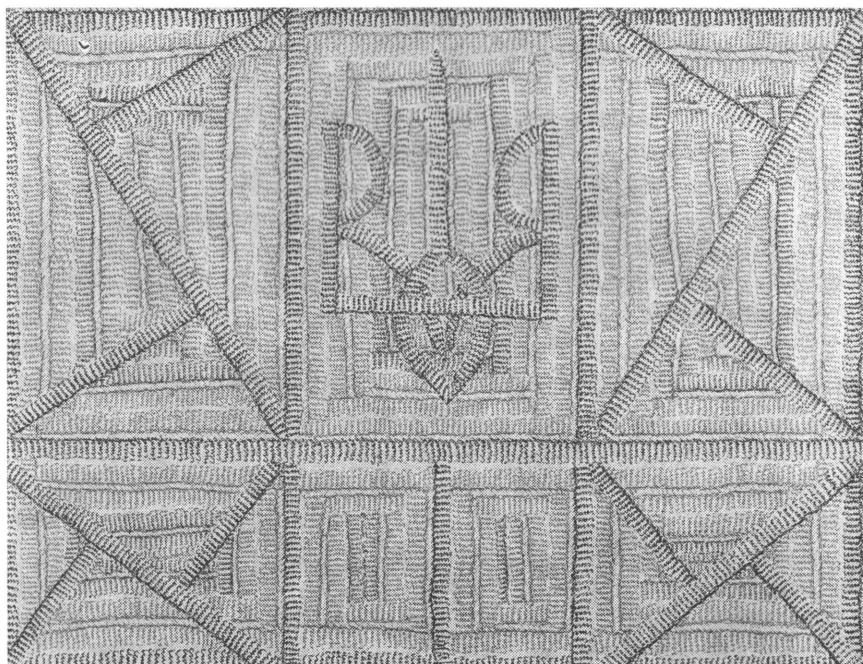
В поспішнім темпі все було знайдено. Колоски, чиста пшениця, ячмінь, бараболя і дві круглі паляниці були в руках, під пахами, або на плечах үбогого, якому прийшлося піти з Хужином на обшуки Олениної хати.

Переконавшись в тім, що все знайдено і забране, Хужин з колгоспником відправився до колгоспного подвір'я. Все принесене було віддалене в означеній місця: городина до городини, збіжжя до збіжжя, а дві паляниці віднесли до комори, звідки мали одиноку дорогу до тракторної бригади, якщо перед тим ніхто не вкраде їх.

Робота в колгоспі не припинялася від ранку до пізнього вечора, а тому Олена прийшла додому досить пізно. В хаті все було розкидане, але її це не здивувало, бо вона була певна, що Хужин є точна людина: що скаже — те зробить. Не звертаючи уваги на надмірну втому, вона приблизилася до поліці і зазирнула на неї, але там не було ані кусника хліба. В очах потемніло і серце стислося. Вона вже була готова власти на підлогу і ридати, проклинаючи все на світі, але загадка про Богданову науку скріпила її в силі і вона втримала слізози на своїх очах, які заблищалися люттю і ненавистю.

Що Юрко був у Широкої, то Олена була певна, бо їй не перший раз прийшлося лишати хату з дитиною, за якою Широка

доглядала. Вона скрізь заглядала, шукаючи щось з'їсти, але її старання були без успіху, бо вона зрання нічого не варила, а хліб був забраний головою сільради. Не довго думаючи, вона пішла до сусідки, позичила картопель, пів паляниці хліба і відправилася до хати, взявши Юрка зі собою.

XI

Мудрець і свічка освічують всіх,
Але коштом свого існування.
І ніколи на те не нарікають,
Бо нарікання викликає зітхання.

Богдан, вступивши на радгоспне поле, перехрестився і попрямував до зазначених купок полови, де запихав руку до середини, витягав жменю полови і, пересипаючи зі жмені в

жменю, віяв зерно. Коли подував вітер, то він використовував його, але в літню пору мало коли вітри бувають бажаної Богданом сили, і він пересипав полову зі жмені в жменю і дув на половину.

Багато йому прийшлося перепустити купок, доки не наткнувся на одну, де, на його думку, могло бути з чотири кілограма. Присівши до полови, він розстелив мішок на стерні і, підносячи високо половину, сипав додолу: заким половина долетить до мішка, то і найменший вітер подує її далі від зерна. І так він відділяв зерно від полови.

На полі нікого не було видно, а тому Богдан спокійно віяв половину, та час-від-часу, немов обережний птах, підносив голову догори і, наколи когось зауважував, то ховався за купки соломи і там пересиджував, доки небажана особа не зникала з очей. Перевівши одну купку, він мандрував далі, доки не знаходив зерно в половині. Коли ж натрапляв на колоски, то також не відмовлявся від них, а збирав, тер і віяв.

Сонце, як одинокий свідок Богданової праці, безупинно мандрувало по небі і коли перекотилося через зеніт, то не наче змилосердилося над Богданом і зачало соромливо заслонятися кучерявими хмарками, які, немов розгублені вівці після бурі, блукали по синьому небі. Богдан не звертав уваги на те, що діялося над ним, лише пильно перевівав купку за купкою, де лише запримічував зерно в половині. Пересуваючись далі, він своїм очам не вірив: перед ним незграбним рядком була розсипана чиста пшениця. Для переконання в дійсності, він підступив ближче, взяв трошки пшениці на долоню, яка золотом вибліскувала в старечих руках і зачав розглядати її. Йому здавалося, що в житті він ще не бачив такої гарної, прозорої пшениці. Будучи певним, що цю пшеницю розсипали під час виладовування наході, не думаючи багато, взявся до роботи наповнення мішка.

Уважне око Богдана зауважило ще тоді, коли оглядав комбайн перший раз, що той комбайн не зупиняється коли виладовували пшеницю, але до нього під'їзділо тягарове авто і, ідучи попри комбайн, з тою самою швидкістю, наповнялося пшеницею. Але коли комбайн раптом зупинився, а авто далі поїде, то вся та пшениця — замість до авта — сиплеться на

землю. Заким комбайнер зауважить, або знову пустить комбайн в рух, то вже чимало пшениці насиплеться поза скриню грузовика.

Пшениці було більше ніж Богдан сподівався, а тому він рішив її згрібати до мішка і носити під купу соломи, щоб пізніше поносити до хати. Задоволений небувалим щастям, він пообідав, з'ївиши кусник хліба і запивши водою, і далі приступив до Богом благословленної роботи.

Таких, щастя переповнених, днів в житті буває мало, а тому Богдан працював до пізної ночі. Він заховав чистої пшениці скільки міг, а решту, коли вже цілком стемніло, прикрив соломою. Набрав собі до мішка стільки, скільки старече тіло могло піднести і відправився додому.

Дорогою йому приходилося часто відпочивати, бо тягар був завеликий, але це не багато перешкоджало досить швидко наблизятися до рідного куточка.

Коли вступив до хати, то Олена вже кінчала варити вечерю, а Юрко сидів за столом і мовчки чекав на наповнення миски.

Олена була безмірно втішна, коли почула про скарб захований під соломою, і з тої радості навіть забула оповісти Богданові про свою пригоду з Хужином, і що він має їсти на вечерю позичений хліб і бараболю.

Не гаючи часу, вони посідали за стіл і смачно їли свіжозварену вечерю.

— О, я тобі й забула сказати, що сьогодні майже цілій день подавала в барабан, — піdnіssи голову сказала Олена.

— А то чому? — не дуже здивовано запитав Богдан.

— Та... сьогодні Хужин мене застав в полі, з колосками в торбі. Дав мені п'ятнадцять днів принуд роботи. В хаті робив обшук і забрав навіть печений хліб.

— Бездушні потвори! — вимовив Богдан повільно і виразно.

Вечеря проминула швидко і Олена, помивши Юрка, розстелила ліжко і поклала його спати.

— Ти мий начиння, а я скоренько ще скочу і хоч раз принесу приготоване, — вимовив Богдан підносячись із-за стола.

— Ніде ти не підеш! — категорично заявила Олена. — А як і підеш, то хіба там, — і вона схилом голови вказала на його ліжко.

Богдан не хотів навіть слухати і вийшов в сіни, щоб спорожнити мішок, а Олена, за той час, поскидала все начиння на купу.

— Я вже пішов, — сказав Богдан відхиливши сінешні двері.

— Я також вже йду, — почув Богдан за собою.

Знаючи яка тяжка праця на молотарці подавати в барабан, Богданові навіть і в голову не прийшло, що Олена збиралася йти з ним — він був певний, що вона йде спати.

Переконавшись що Юрко вже спить, Олена взяла мішок під паху, вийшла надвір і примкнула за собою двері. Богдан не був далеко і Олена скоро його наздогнала. Зауваживши Олену зізаду, Богдан припинив хід і зачекав на неї.

— Але ж ти вперта. Завтра рано маєш встати до тяжкої роботи, а ти навіть і трошки не хочеш відпочити, — з докором вимовив Богдан, коли Олена зрівнялася з ним.

— Боже, та тепер доперва вечір, а ціла ніч ще перед нами, — немов жартуючи відповіла вона, — а, зрештою, я тяжкої роботи не боюся і робота мене загартувала не лише до тяжкої праці, але й до життя.

Так вони вели розмову: один докоряв у впертості і непошануванні себе, а друга підкresлювала свою фізичну витривалість.

Дорога не була близька, а тому Олена мала час розказати все, що пережила за цей день.

Ніч була така зоряна і ясна, що Олени здавалося такої ночі ще не було на світі, але місяць, який ще не зійшов, давав можливість їм посуватися безпечно в глибину поля.

Відшукати місце скову не було тяжко, бо Богдан добре зазначив, зробивши одну купку соломи більшою від інших. Коли Олена побачила пшеницю, то опустилася на коліна і гарячою молитвою подякувала Богові за його милосердя, що Він їх не забуває в тяжких для них хвилинах. На місце забраного — сторицею нагороджує їх.

Вони понабирали пшениці стільки, скільки могли вигідно нести, а решту знову прикрили соломою. Богдан піддав Олені

клунок на плечі, а потім клякнув на одне коліно і вправним рухом закинув свій клунок на призначене місце. Обіпершись вільною рукою до коліна, він піднісся на ноги і досить поспішено ходою вони попрямували до села.

Місяць вже зійшов і здавалося, що він мав до освітлення лише поле і дві схилені допереду, ритмічно посугаючи до села, постаті.

— Як лише прийдемо до хати, лишимо пшеницю і знову вернемося, щоб ще раз принести, — промовила Олена, коли вже вступила на колгоспне поле.

— Ні, дитино! — рішучо відповів Богдан. — Ти завтра знову маєш досхідсонця взяти вила в руки і годувати вічно ревучий барабан, а тому мусиш хоч пару годин відпочити, бо інакше не витримаєш. Ти маєш пам'ятати, що живеш для когось, і так довго, доки дитина не вийде в світ, ти не смієш позолити своїм виласм випасти з твоїх рук. Здоровля людині дается, але ніколи не додається.

— Але ж ти сам мене вчив, що найщасливіша людина в світі — це людина трудолюбна, — відповіла Олена.

— Так, трудолюбність виявляє схил людини до благородного і в тим благороднім напрямі росте його розум, кріпне його віра, міцніє його дух, але ти вже знаєш свої обов'язки і не смієш відхилятися від них. Більшого обово'язку, від обово'язку виховання наслідування, нема, — говорив Богдан частенько поправляючи клунок на плечах.

Довго Олена ставила спротив Богдановій волі, але, нарешті, рішила погодитися і коли була вже в хаті, то Богдан випорожнив свій мішок і відправився в поле сам. Олена лишила свою ношу в сінях, а сама пішла до хати, де, не світивши світла, помила начиння і відправилася спати.

Місяць вже світив повною своєю силою, і зорі, кохаючись у своєму пастирі, немов ангели, стелили шлях своєму провідникові.

Ясна ніч не була перешкодою для Богдана, бо вже було далеко по півночі і він спокійно посувався до позначеної цілі. В таку пізню пору ночі добрі люди вже степами не блукають, а недобрих людей Богдан не боявся, бо ні кому нічого злого не зробив.

В роздумах, про які лише Небесні сили знали, йому скоро час минав і він аж здивувався, коли перед собою зауважив зазначену купу соломи.

Повільними, але сталими рухами він до міри наповнив свій мішок і лише хотів брати його на плече, як запримітив темну постать, яка тихими, але певними кроками наближалася до нього. В таку пізню пору Богдан нікого не сподівався бачити, а тим більше далеко в полі. В жадні духи чи привиди він не вірив, хоча така пора ночі була відповідна для їхнього з'явлення. Не будучи певним, що постать запримітила його, він присів, щоб не дати непрошеній особі запримітити його, але то не помогло, бо тінь, немов наперекір Богдановому бажанню, тихо, але вперто наближалася до місця, де перебував Богдан.

— Не лякайся, Богдане.... Це я, — почув голос Олени, яка спокійно наблизилася до нього.

— Але ж ти дійсно непослужна, — незадоволено заговорив Богдан, — це мене допроваджує до немилосердя. Чи ти хочеш ще один клопіт мати — тим разом від перевтоми на молотарці? — глибоко вдивляючись, хоч то і не дуже можна було помітити вночі, додав Богдан.

— Зрозумій, Богдане, що тут є мое життя, а там повинність. Якщо я не подбаю про себе тут, то там мені ніхто не дасть, — немов виправдувалася Олена.

— Так, але ж ти не сама, а мене маєш зі собою, і те що я роблю, то все для тебе і Юрка, бо мені нічогісінько не треба. Я готовий вмерти будь-якою смертю, і будь-коли, але перед смертю хочу віддячитися тобі, бо через мене ти попала в таку халепу...

— Це не є жадна халепа, а якби і була бідою, то я радо поміряюся з нею, бо лише в біді людина гартує свій характер. Ти мене вчив дивитися гордо в вічі навіть найбільшому жахіттю, — перебила його Олена.

Вона навмисно сказала речення, яке дуже часто Богдан повторяв.

— А, зрештою, пощо тут багато говорити — я вже тут і з порожнім мішком не піду до хати, — додала Олена присідаючи до пшениці.

— Та воно то правда, — погодився Богдан і, взявши за один бік мішка, зачав помагати Олени наповнити останній.

Мертва тиша, яка панувала навколо, немов заполонила їх, бо ніхто не промовляв ані словечка. Аж коли в мішку було що піднести, то Богдан відважився нарушити тишу.

— Досить вже, Олена, бо тобі затяжко буде.

— Я хочу взяти стільки, щоб тобі ще лише раз прийшлося прийти, — відповіла вона.

— Ale ж то вже понад міру, чого я цілковито не хочу бачити, — категорично відповів Богдан і перестав наповнювати мішок.

Олена завжди уникала виступу проти Богданової волі, а тому в тій же хвилині також припинила наповнювати мішок. Не гаючи часу піддала Богданові на плечі і, піdnісши свій мішок, відправилися до хати.

Приятельська розмова немов пожирала час, бо вони навіть не помітили, коли опинилися вже за городами. Чужий, але рідний город їм був дуже добре знаний і вони доріжкою, яка простягалася межою, дійшли до хати.

Пізний час і втома по цілоденній тяжкій праці не позволяли їм багато говорити, а тому вони лише випорожнили мішки і відправилися спати.

Лишень зачинало світати, Олена зірвалася з ліжка і заходилася варити їсти, щоб Юркові і Богданові було подостатку. Скоро вправившись з роботою, вона попрямувала до колгоспу відробляти присуджене.

День, як і часто в цю пору, був щедро нагороджений спекою, а тому витискав останні краплі поту з відважних трудівників, але люди не піддавалися його владі без боротьби, а втрачене поповняли свіжою і холодною водичкою. Олена, як і кожний робітник коло молотарки, щохвилини питалася за відром з водою. В поспішці пила воду і далі поверталася до роботи, бо то така робота, що коли в барабан перестануть давати, то ніхто не має що робити, і за таке пришивають саботаж.

Олена, як підозріла особа, старалася працювати солідно,

як лише могла, щоб по п'ятнадцяти робочих днях розв'язатися з ними.

Машина не зупинялася, і люди мов автомати звивалися коло неї.

Вагар переважував зерно і його відразу заладовували на тягарові ЗІС-и,* які безупинно, день і ніч, возили зерно до Федорівки, де зісипали до бездонних елеваторів. А коли автомашини не вспівали возити пшеницю на станцію, то зісипали на ворохи, творячи величезну купу зерна, і такі купи бронзовими пірамідами прикрашували поля Тавриди.

Робота кипіла, люди бігали, коні фіркали і воли, підтягаючи гарби до молотарки, аж горбатіли від перенапруження і старху дістали ще пару батогів від немилосердного погонича, який видобував останні сили зі змореної худоби.

Кожна робота мала свою ціну і кожний, хто хотів заробити більше друдоднів, мусів брати найтяжчу роботу, або використовувати іншого, щоб підігнати кількість своїх трудоднів.

Свистить гудок і в молотарці кожна частина, яка до тепер не знаходила місця, від надмірного руху тих частин, починає поволі зупинятися, і молотарка, немов смертельно ранений звір, видавала останні голоси свого реву.

Люди поспішали до своїх дітей, які чекали на них з готовими обідами. Хто в рушнику, хто в хустці, а інші в чістенькій шматці принесли їсти своїм рідним.

Діти радісно зустрічали своїх мамусів і татусів; ділилися з ними всім тим, що сталося за того пів дня, розказуючи про найменшу подію, про найменшу дрібницю, або посилали череду питань про працю, людей, машину, або про все те, що знаходилося перед їхніми очима.

Переповнені миски варивом скоро опорожнялися перед вимученими працею людьми.

Час скоро минав.

Пообідавши, люди складали випорожнені миски до призначеноого місця і дехто перевернувся полежати в холодочку, дехто крутив папіроску з махорочки в куснику пожовклої

*) Тягарові автомашини виробу Завода Імені Сталіна.

газети, а інші вели товариську гутірку, зібравши в невеличкий гурт.

Обідова пора скоро минула і дехто навіть не мав часу скурити свою папіроску. Сигнал загудів і люди, відправивши своїх дітей домів, поверталися до роботи.

Наколи раненько Олена відійшла до роботи, то Богдан вже сортував пшеницю, принесену вчора вечером. В тій пшеници він побачив багато землі — не лише пороху, але також і грудок. Богдан спочатку вибирав грудки, а потім повільно рукою згортав пшеничку з місця на місце — в такий спосіб відділяючи її від землі. Перегорнувши, він її віяв на вітрі, в недоступнім для зависного ока місці, і таким чином мав чистеньку пшеничку.

Часті обшуки навчили людей бути дуже обережними зі своїми харчовими запасами, а тому Богдан чисту пшеницю відносив до різних сковищ. Про місце сковищ знав лише він і про деякі говорив Олені.

Коли Юрко встав, то він допильнував його, щоб хлопець був вмитий і ранішню молитву промовив. Випровадивши Юрка бавитись, він взяв порожній мішок і пішов колоски збирати. Така робота була майже щоденною працею. Коли йому добре йшло зі збиранням колосків, то він, ховаючи назбиране в полі, приходив до хати на обід і, з'ївши дечого насико, відправлявся знову в поле. А як цілком стемніє, то він приносив назбиране додому. Коли ж треба було, то під покровом темної ночі вертався по решту.

Так минали дні за днями.

Олена рано вставала і пізно приходила — старалася щоб ані на хвилину не спізнилася до своєї роботи, продовження якої було майже рівнозначне смерті. Щодня повторялося те саме: Олена ішла до роботи, а Богдан, впоравшись з Юрком, відправлявся збирати колоски.

Тяжко було Олені справлятися з мужеською роботою, але свідомість про існування кінця тій роботі втримувала її на силах.

Не дивлячись на фізичну і душевну муки — час скоро минав і дні Оленинії принуд роботи добігали до кінця.

Коли при молотарці не було голови сільради, або колгоспу,

то дуже часто селяни-мужчини підходили до Олени і робили за неї роботу, даючи їй можливість відпочити. Олена не дуже радо приймала таку услугу, бо знала, що помагають лише слабим, які не устоють проти жорстоких хвиль життя, і до яких навіть і не думала себе зачисляти, але також і не хотіла ігнорувати услугою добрих людей.

Коли вже був передостанній день її призначеної роботи і вона, як завжди, подавала в барабан, її покликали надолину. Сходячи з молотарки, вона побачила голову сільради в супроводі голови колгоспу і їй аж мороз пішов поза шкірою. Витираючи піт з чола, вона подумала „напевно продовження принуд роботи”, але опанувала себе і сміливими кроками приступила до Хужина. Він мав надзвичайно добрий настрій і, коли Олена до нього приступила, то він перший, не давши Олені навіть попривітатися, зачав:

— О, ти ще добре чуєшся на цій роботі. Тепер навіть багато краще виглядаєш.

З перших слів вона не могла зрозуміти, що він хоче тим сказати, але задобре його знала, щоб не помітити підлість, яка пробивалася крізь вовчі жарти і тихим, скромним голосом відповіла:

— Не глузуйте з мене, товаришу Хужин...

— Який я тобі товариш? — раптом перебив її Хужин. — Твої товариши пасуть білих ведмедів.

Його очі заблищали немов у кота перед скоком на жертву. По його лиці перебігла тінь і він, переступивши з одної ноги на другу, продовжував далі:

— Отже, не будемо гаїти багато часу... Я хочу лише тобі сказати, щоб завтра Богдана вже не було в нашім селі... І це останнє попередження.

Людський голос з горла дикого звіра не наніс би стільки страху на Олену, як останнє речення висказане Хужиним.

Олена раптово змінилася до непізнання. По її обличчю перебігала тінь ненависті, пімсти і жалю. Їй хотілося кинутися на нього і зробити все, що було в межах можливості, але вона опанувала собою, впала на коліна зложивши руки перед собою, немов до молитви і зачала, з виглядом засудженого на смерть, просячи, з останною надією, про спасіння життя.

— Прошу вас, не позбавляйте мене останної розради...
Лишіть його... Прошу!... Прошу!...

Хужинові стало неприємно, бо велика кількість робітників звернули погляди в його напрямі. Олена, витираючи сльози фартухом, продовжувала далі.

— Везіть нас всіх, бо вмерти під телеграфним стовпом я йому не дам. Везіть!... Прошу... Везіть!...

Її вигляд був подібний до найбільшого грішника, який просив Божого помилування в останній хвилині життя. Хужин поденервовано робив необдумані рухи і кинув байдужо:

— Приказ є приказом і більш нічого я не хочу чути.

Щоб запобігти дальшим, на його думку, безпотрібним базіканням, він відійшов до своєї двоколки. Олена, висушивши свої очі, піднеслася і попростувала до молотарки.

Багато робітників розпитувало її про відбуте, але вона мовчки посувалася до місця праці.

Будучи пригнобленою Хужиновою „порадою” і думками про дійсність майбутнього, вона навіть не помітила, коли прийшов кінець праці. Їй хотілося, щоб та праця ніколи не кінчалася, щоб лише не бачити моменту розлуки з Богданом. Аж коли молотарка, знижуючи тон свого реву, зупинилася — вона немов пробудилася і не так, як всі інші в поспіші збиралася до хати, а повільно піднесла свої речі і ходом людини, яка наближається до шебениці, зближалася до своєї хати.

Вже було цілком пізно, коли вона вступила до сіней і побачила Богдана, який лежав на ліжку. З першого погляду її страх обійняв і вона нерішучими кроками піdstупила до ліжка. Впала на коліна і тремтячим голосом промовила:

— Богдане!... Богдане!...

Вона не питала його, що з ним сталося, бо добре знала Хужина, який не виселює людей не випробувавши на них своїх кулаків. Богдан повернув своє лице до неї і старечим, тихим голосом промовив:

— Не турбуйся, Олено... Життя — це боротьба і ми мусимо тішитися, що нам зайди пригадують, хто ми і яке право мали б мати на своїй землі.

Олена нічого не відповіла, а піднеслася і пішла до хати, щоб зробити якусь вечерю. Вона була готова піти спати без

вечері, бо їй нічого не смакувало після довгого і небажаного розстроєння, але Юрко, якого сусідка має незадовго привести, мусить щось йти.

Неспокійний вечір і переривана частими стогонами Богдана ніч здавалися вічністю. Ті стогони часто змушували Олену вночі підноситися і прикладати холодні компреси до синяків лиця і грудної клітки Богдана, якого Хужин застав на колгоспнім полі при збиранню колосків і так фізично потурбував, що його люди мусіли привезти додому.

Довгі і тяжкі тіні ночі, хоч і здавалися вічністю, промінули як і все, що підпорядковується законам природи.

Веселе, радісне сонечко і відсвіжуючий, привітний ранішній подув вітру не були помічені сьогодні Оленою, яка турботно опікувалась Богданом. Вона безмірно поспішала, бо треба було ще вспіти до роботи і відробити останній і найбільш неспокійний день.

Звиваючись, як пас молотарки, вона скінчила хатню роботу і відправилася, майже підбігаючи, до присудженої роботи. Робота, до якої вже була призвичаєна, хоч і тяжка, але не дуже вже її зморювала. За той час праці, вона винайшла способи, які набагато облегчували роботу, але її душевний стан, в якому вона тепер знаходилася, не позволяв виконувати роботу зі звичайною якістю.

Сонце, як і завжди, безжурно котилося по голубому небосхилі і, розгублюючи золоте проміння, підносилося вище і вище до престолу свого царства. Коли вже доходило майже до обідової пори, до Олени підступила жінка, яка дотепер з гарбом подавала на плятформу, і шепотом промовила досить хвилюючі Олену слова.

Олена моментально обернулася у вказану жінкою сторону, і її руки, немов спаралізовані, опустилися.

Груди глибоко втягали повітря. На обличчі було помітне здригання нервів.

Не відповівши навіть ні слова подяки жінці, вона відкинула вида насторону, поспішно злізла з молотарки і якомога, немов шалена, переслідувана смертоносною погонею, побігла в напрямі віддаляючої фіри.

Для неї не існували перешкоди — вона бігла немов сполоханий заяць, не відчуваючи покалічення стернею босих ніг.

Погонич навіть не зауважив, коли Олена підбігла до коней, злапала їх за уздечки і намагалася якомога скоріше зупинити. Аж коли коні смикнули назад, і фіра раптом зупинилася, погонич, немов спросоння, розмахнув батогом, але перед собою побачив Олену і батіг опустився, неначе б його власник-рука була безвладна.

— Не везіть! Молю вас, не везіть! — промовила тяжко дихаючи Олена. — Бо він не виживе... Він же смертельно хорий.

По Олениних щоках котилися градом слізози і вона хапала погоничеві руки, щоб поцілувати. Заскочений несподіванкою погонич не знав що робити і оправдувався якоміг.

— Не можу, Олена, не можу, бо Хужин наказав мені відвезти його до Веселої, і знаєш сама, що мене чекає, коли я скривлю його наказ, — просячим голосом оправдувався погонич, розхвильований несподіваною сценою.

— Ale ж Богданова смерть впаде тінню переслідування не лише на Хужина, ale і на вас, якщо ви його віддалите від моєї опіки, прокляття вічно будуть з вами, — промовила Олена міцно тримаючи руку погонича в своїх закостенілих руках.

Богдан сидів спокійно і не вмішувався в розмову, будучи певним, що людина, вилявши свій жаль, дістає полегшу на душі, тому своею мовчанкою давав Олени можливість виговорити свій жаль. Коли ж зауважив, що Олена акція викликала надмірне хвилювання погонича, а Олена і не збиралася відступити доки він не поверне фіру назад, додому, то спокійно вступив в розмову. В його голосі не можна було зауважити ані крихітки незадоволення тим що сталося.

— Дитино, твоя дія не має бути скерована проти невинного чоловіка, який виконує приказ, лише проти влади, а проти влади одна особа безсильна виступати. В даннім випадку ти виступаєш проти волі Божої, яка нам накинула цю владу за нашу байдужість, за непізнання нами правди про себе, за непочитання геройв-предків.

— Але ж, Богдане, я тебе більше не побачу, якщо ти не лишися, а поїдеш геть від мене, бо ти не витримаєш жити в голоді, холоді і без відповідної кількості фізичної сили... Та ж ти не маєш досить сили себе доглядати.

— Прошу! Прошу! — звернулася вона знову до погонича. — Зверніть на мене всю вину, скажіть що я вас вибила, стягнула з фіри і забрала Богдана...

Раптовий удар Олену по голові перервав благальну розмову. Всі троє раптом здрігнулися від несподіваного ляскоту батога і Олениного викрику „ой”.

Коло фіри побачили Хужина, який не злазив з двоколки, в намірі не тратити часу, і з віддалі вдарив батогом Олену.

Його кінь був мокрий немов солом'яна стріха по дощі. Бідна тварина т'яжко дихала і з неї підносилися клубки пари, немов зі змоченої гарячим дощем землі, припеченої розпаленим літнім сонцем.

Удар батога був дуже влучний, бо кінчик досягнув лівцю щоку Олени. Добра якість батога також була підкреслена слідом на щоці, яка була розтята, немов уважно нагостреним ножем. Червона кров прикрасила брудну Оленину блузку.

Лють Оленина не збільшилася, бо вона дуже добре знала Хужина і лише впала на коліна коло двоколки і тихим, спокійним голосом промовила:

— Так!... Я того заслужила і дісталася по заслузі, і нехай то буде нагородою для мене, але ж пожалуйте невинного ні в чим старця. Не карайте його. Майте милосердя, якщо не до нього, то до його поважного віку.

— Ти маєш мене вчити, що я маю робити? — процідив Хужин зіскакуючи з двоколки. — Наказуватимеш мені, як я маю поступати? Зараз же маєш взяти вила і ще десять днів давати в барабан, — закінчив Хужин вказуючи пальцем на молотарку, де праця не припинялась.

Симфонія комбінації всього живого і мертвого: молотарки, парового двигуна, який урухомлював молотарку, людей, худоби, возів і інших частин польового току — досить виразно долітала до сцени, яка відбувалася на дорозі, серед поля, але її ніхто не чув.

— Товаришу Хужин, змилуйтесь над ним. Верніть його додому, — промовила Олена заломлюючи пальці рук.

— Геть звідси! — гримнув Хужин, злапавши Олену за руку і кинувши нею до битої дороги.

— Вези його там, де тобі було наказано! — наказав він візникові, а сам скочив на двоколку, і невідпочивший кінь помчав в напрямі села.

Двоколка зникла поміж зеленими садами села, а фіра все меншала і меншала віддаляючись від Олени, доки цілком не зникла перекотившись через горбок.

Спека набагато збільшилася, принаймні так здавалося Олені, коли вона відкрила очі і піднесла перетяжену безсиллям голову.

Поверхня землі, немов величезного розміру сотворіння, розтягнулася від перевтоми, під сонцем, і дихала розпеченим повітрям. Придорожна трава цілком не рухала своїми напівсхиленими головками, хіба коли польовий коник, міняючи своє місце цвірчання, порушував деяке стебельце зажуреної трави.

Навколо себе Олена нікого не бачила. Збиравчи останні сили, при немалій напрузі, вона піднеслася. Перед її очима встали широкі, покошені лани. На менший частині просторих ланів стояли зажурені копи пшениці. Серед поля, немов острів, вирисовувався тік з молотаркою і скіртами соломи і полови.

По польових дорогах посувалися наладовані гарби до току, або порожні поверталися в поле, щоб знову наладувати і поспівати до ненаситної молотарки.

Біля молотарки кипіла робота, неначе нічого довкола і не сталося.

Зі зраненим серцем, Олена повільними кроками зменшувала віддалу між собою і молотаркою. Сила її не дуже трималася, голова слабла і вона, час-від-часу, притуляла долоню правої руки до чола, немов в тім жесті знаходила джерело сили. Її очі зробилися великими, по лиці промелькнула тінь страху, коли її пальці доторкнулися до засохлої крові на верхній частині лівої щоки. „Страхіття... Ніхто не прийде допомогти... Де поділся почуття братньої любові? Хто позамінив всевладні і горді українські серця на безсилі, кволі посус

дини? Єдина і безбожна сила зуміла це зробити. Єдина і підступна сила зуміла обмотати щирі українські душі в своє павутиння. Щирі — тому й біdnі... Один москаль тримає цілі села в страху і покорі. Але знайдеться хтось, хто зуміє в ті щирі серця влити ненависть до всього чужого, бо без ненависті до чужого — не мислима любом до рідного”.

Так вона роздумувала, але її безсилля не позволяло довго роздумувати над тим, і вона прискорила хід до місця праці, щоб не впасти безвладно серед поля.

Коло молотарки кожний старався уникнути відкритої розмови з Оленою, бо пам'ятав повторені на кожних зборах слова: „Хто не з нами, той проти нас”, але всі, кому вдалося наблизитися до неї, висловлювали співчуття і кидали, непомітно, слова розради. Про подробиці її ніхто не розпитував, бо кожний знов, що сталося. Зустрічним не дуже було приемно дивитися на ледве рухаочу постать зі засохлою кров'ю на лиці, руках і блюзці, а тому Соня Саєнко, середніх років жінка, доброї будови і відповідного росту, скинула зі себе фартух, намочила у воді і вмила Оленине лице, обережно змиваючи засохлу кров навколо рані.

Присутні дивилися на Олену з глибоким співчуттям, але ніхто не відважувався за неї виконувати роботу, бо знов про жорстокі наслідки. Їй помогли вилізти на молотарку і вона мовчки приступила до свого місця праці.

Ненаситна молотарка ревіла завдячуючи своїм ревом всім тим, які не позволяли їй дармувати.

Оленин співробітник, Данило Петрович, як його всі кликали в колгоспі, за неї хотів робити, але знов дуже добре, що там є багато сиксотів, якім доручено не роботу пильнувати, а виконавців праці.

— Ти, Олено, бери вила і лише махай ними, а я буду і за тебе подавати в барабан, — промовив він тихо, не відриваючись від роботи.

— Дуже дякую, Данило Петрович, — промовила Олена і зачала потрошки давати до барабана, бо на більше в неї і сили не вистачало. Час-від-часу, коли Олена цілком слабла на силах,

то просила води, і при допомозі останньої відсвіжувала себе і підтримувала на силах.

Час минав а з ним і хвилини праці-муки. Хвилини цього дня здавались Олені вічністю, але безконечність не існує, а тому і цей день знайшов кінець, коли сонце зайшло за межі розпаленої землі.

В хаті Олена не почувалася звичайно, хоч як намагалася не помітити відсутність Богдана. Злагодивши вечерю, і нагодувавши Юрка, вона поклала його спати, а сама, шаліючи від неспокою, відправилася до сусідів, щоб довідатися про нове місце перебування Богдана. Йй не далеко прийшлося йти, бо зараз же за ворітми зустріла Миколу Саєнка, який ішов до неї з наміром повідомити їй.

— О, дуже добре, Олено, що я тебе зустрів, — і оглянувшись довкола, додав, — Ти знаєш, що Богдана вивезли?

— Так, — майже перебила його Олена тонким і змореним голосом.

— Отже, його повезли до Веселої і я пристарався, щоб його той самий фірман привіз вночі назад. Але про те ніхто не має знати і ти йому не позволяй виходити з хати, доки Хужин не вгомониться трохи. Ти ж покоряйся йому, щоб він не мав причини заходити до тебе, в хату.

— Я не думаю, Миколо, що на світі знайшлася б людина, яка могла б більше від мене покорятися, — відповіла Олена трепетливим від радості голосом.

— Я вірю в те, але додаткова обережність не завадить.

— Подяка моя не відступить від твоїх слідів, а благословення Боже нехай буде поживою твого щастя.

— Дякую дуже, Олено, а тепер іди і знай, що світ не без добрих людей, а добрі люди не без милосердя, — закінчив Саєнко схиляючи голову в знак підтвердження.

— В тим і біда, що ми забагато маємо милосердя і то до своїх ворогів, — припечатала Олена і своїм, ледве помітним схилом голови ще раз подякувала Саєнкові і спокійною хodoю відправилася дохати.

Хоч душевний її спокій, з біgom часу, зростав, але вона не могла заснути, хоч як намагалася присилити себе до того. Цілій час їй передчувалися якісь кроки по-під хатою, або

хтось стукає до дверей, якщо не відчиняє вже. Так їй вчувалася цілий час, доки вона не почула деликатне шкробання в шибу. Зірвавшись з ліжка зі швидкістю сполоханого птаха вона зиркнула до вікна, де побачила силует; їй і до голови не прийшло довідатися, хто то був, лише поспішними кроками піdstупила до сінешних дверей і одним махом руки двері вже були відчинені. Передчуття її не зрадило, бо перед нею з'явилось дві постаті: Богдан і, підтримуючи його під руку, погонич, який в темряві розгублено дивився на Олену і не знав з чого зачати.

— Богдане! — ридаючим тоном промовила Олена і скоком кітки злапала його під руку і попровадила до ліжка.

— Прошу зайти до хати, — звернулася вона до погонича, який далі стояв за дверима, хоч і досить часу вже проминуло заким Олена вложила Богдана до ліжка.

— Ні, дуже дякую. Я хочу лише сказати слово перестороги, щоб ніхто не знав, що Богдан є тут, а наколи б і довідався, то особа, спровадивша його сюди, вам не знана, — немов молитву промовив погонич.

— Про те навіть не потребуєте говорити, бо перестрашений заяць навіть і тіні своєї боїться, — відповіла переконуючим голосом Олена.

— Ну то дякую і мені лишилося лише побажати вам доброї ночі, — відповів погонич мнучи кашкет в руках.

— Спаси Біг тебе на кожному кроці, — сказала Олена вслід за відходячим погоничем.

Замкнувши двері, вона присіла до Богдана і ще довгodoвго між собою гомоніли.

Під кінець бесіди Богдан просив Олену не турбуватися про його долю, бо він, перед відходом з монастиря, де він був Ігуменом, був Богом поінформований, щоб ішов в глибину свого народу і блукав доти, доки не висвятить пророка землі славної, спасителя нащадків славних Русичів. І ось вже шість років блукає від Київщини до Таврії.

Олена не дуже розуміла Богданові поучення, але підсвідомо ще більше привязалася до нього і в душі поклялася дбати про його життя більше, ніж про своє власне.

Після довгої розмови Олени не лишилося багато часу на

спання, а тому вона відправилася просто до ліжка, щоб передрімати ще трошки перед відходом до праці. Хоч і короткий, але спокійний сон є дуже здоровий, тому Олена цілком не чулася втомленою коли пробудилася.

На другий день, в праці, мало хто говорив до неї, бо кожний співчував їй, а тому не хотів підсипати соли до роз'ятrenoї рани. Олена, також не дуже радо зачинала розмову, а тому день проходив в не дуже говіркій атмосфері. Повільним, але сталим темпом проходили непомітні години для людей і непривітні для Олени, години переповнені розпаччю, розчаруванням в житті і нехіттю зустріти з людьми. Але години творили дні, а дні перебудовували внутрішній настрій Олени.

Їй приходилося працювати днями в колгоспі, а пізніми вечорами, перед готованням вечері, ще шпортатися в навколохатнім городі, щоб не допустити до зарощення скромної, але улюбленої городини.

Богдан жіде не виходив, лише цілими днями читав святі книги, які він цінував більше за своє життя, а вечорами взносив глибокозмістовні молитви до Сил Небесних.

Хужин зачав менше цікавитися домашнім життям Олени, що спричинювало в неї душевне заспокоєння.

Щоденна примусова праця перестала лякати її, і це їй уможливило прихильніше ставитися до неї, чим втримувала свої нерви в належному стані. Коли скінчилася її примусова праця, то вона зачала думати про надходячу зиму.

Відсутність відповідного запасу на зиму її не аби як турбувало, і тому вона рішила, перш за все, дещо з пального роздобути. Щодня лишала Юрка з Богданом, який лише в хаті і перебував, а сама відправлялася по сусідах, щоб заробити деякої городини. Все що приносила — старанно запаковувала і закопувала на подвір'ї, або в хаті, під підлогою.

Вже вечеріло, коли Олена підходила до своєї хати після цілоденної праці по сусідах. Тягар бараболі цілий час втримував її в півзігнутій позиції, а тому вона не мала можливості розглядати по сторонах, лише дивилася просто перед собою, вдолину. Раптом перед нею з'явився, переповнений радістю і задоволенням, Юрко.

— Мамцю, Мамцю, ми маємо листа від тата... Листонош

сьогодні приніс, — радісним криком, підскакуючи перед Оленою, повідомив її.

Вона з радості не знала, що робити. Серце її зачало поспішно битися, а ноги робили частіші кроки. Перед нею, посвистуючи, біг Юрко, а вона, притримуючи зісусваючий мішок картоплі, майже підбігала за ним. Приспішений хід Олени не міг багато допомогти зрівнятися з Юрком, який своїми діточими і безтурботними скоками, поспішно зменшував віддаль до хати, і, заким Олена дійшла до порога сінешніх дверей — їй вже назустріч вибіг Юрко, втішно тримаючи листа в руці.

Лишень доторкнулася листа, її серце забилось ще сильніше, немов у зловленої пташки, а зауваживши знайомий почерк незабутнього мужа, їй зробилося радісно на душі, але раптом втішene серце занило, немов попало в кулак мускулистої руки силача, коли вона зауважила папір, з якого була зроблена коверта. „Пожовклив папір старої газети був матеріялом для коверти” мигнуло в її голові. Але нестримана сила бажання пізнати умовини життя дорогого мужа, витиснула попередню думку, і вона, умілим рухом пальця, роздерла коверту і витягла вложене. В її руках, перед здивованими очима, опинився уважно обдертий кусник газети, на якому олівцем, і досить великими літерами, було написано декілько стрічок. Тяжко було знайти початок листа, але уважність виказала свій результат, і вона прочитала наступне: „Дорога дружино і синочку, мені живеться добре. Наразі грошей вам не можу вислати. Лишаюся з любов’ю мужа і батька. Ваш завжди Андрій”. „Йому добре поводиться, але чому лист так бідно виглядає?” — подумала вона. Не могла Андрієві не вірити, але також не легко було і повірити. Вона не могла відгадати загадкових слів Андрія, і її голову переповнювали різні думки. На боки вона обертала лист, але не могла нічого запримітити. Раптом її очі, немов закам’яніли на одній точці. Між рядками, вона запримітила ледве помітне письмо. Її уважність збільшилася до безтями, і, при немалім зусиллю, їй вдалося прочитати: „пришили щось з харчів”.

Перечитані слова моментально розв’язали загадку. Їй стало ясно, що лист не був писаний ним з власної волі, але диктова-

ний кимсь. Радість породжена отриманням вістки від коханого чоловіка і тата, і смуток, жаль і ненависть, як результат перечитаного, вели неописану війну в Олениній душі. Все змішалося і вступило в рокову реакцію, лишаючи сліди трагедії на виразі її обличчя.

Юрко сидів на ліжку і нетерпеливо чекав на вістку, яку мала б йому передати Олена після перечитання листа. Його терпець виходив за нормальні межі, і, в результаті неспокою, він вертівся на місці, немов давав знати Олені, щоб вона звернула на нього увагу. Олена далі сиділа непорушно. Її тяжка голова звисала над широко здуваючими, від глибокого дихання, грудьми. Богдан часто споглядав на Олену, але пронизуючий зір досвідченої людини допоміг йому зрозуміти її душевний стан, і він, немов не помічаючи її, продовжував читати пожовклу книгу.

Довго Оленин розум був аrenoю змагань думок і місцем мандрівок безчисленної кількості уявленіх дій. Аж коли Юрко приступив близько до неї, і її переповнений люттю зір зустрівся з невинно-відзеркалюючим щастя зором — вона немов пробудилася. Пригорнувши материнськими обіймами сина і, притиснувши до бурхливого серця, промовила з глибоким віддихом:

— Недоля переслідує нас.

Богдан, зауваживши, що Олена розхвилювана змістом листа, підступив старечими кроками і зайняв місце поруч неї.

— Ну що, дитино, — звернувся він по хвилинній мовчанці, — життерадісна, чи сумосійна вістка навістила нас?

— Скоріше останнє, — промовила вона не звертаючи погляду на нього.

Падаюче сонце пересилало останні проміння через блукуючі по небі хмаринки. В хаті панувала гробова тиша. Багата борода розляглася на цілім просторі старечих Богданових грудей, немов підперала обтяжену нерадісною вісткою голову. Юрко непорушно звисав в обіймах Олени. Йому тяжко було зрозуміти дійсний стан, бо, замість сподіваної радості, принесеної листом від тата, він зустрівся з маминою журбою. Поведінка матері на нього основно вплинула, і він своєю дитячою інтуїцією відчув, що не час на радість.

— А де ж він тепер знаходиться? — немов невмістним запитом нарушив Богдан тишу.

Олену це також зацікавило, про що вона не мала часу подумати перед тим. Поспішним рухом руки вона обернула коверту і вп'ялася очима у відворотну адресу.

— Медвежа Гора, Кarelія, — почув Богдан у відповідь.

— О, Медвежа Гора, — промовив Богдан повільним тоном і, похитуючи сивоволосою головою, продовжував далі. — Я чув про неї дуже багато. Не один там знайшов вічний спочинок, і не один там слав передсмертні прокляття на ворогів своїх. Але диявол тим тішиться: він сіє жалобу і зрощує пристрасть до цвіркання гарячої крові. Навчив своїх поклонників гріти пальці у ранах умираючих, а у оборонців правди відбирали фізичні сили реакції, укоротити обсяг дії розуму, — він говорив тихим і ритмічним тоном, звернувши погляд просто перед собою і вдивляючись в якусь далеку, неозначену точку.

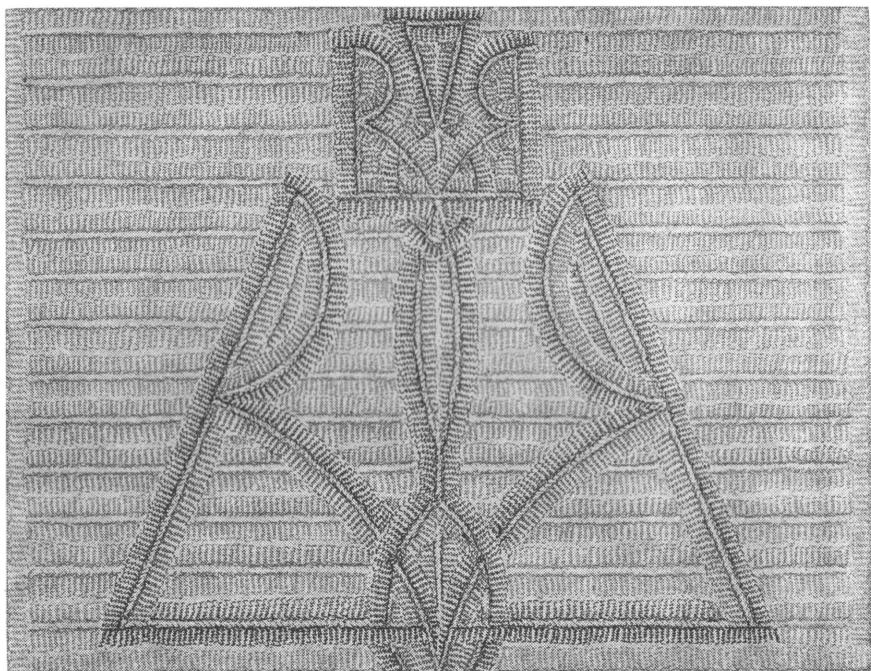
Оленина голова, непомітно для неї, опускалася під тягарем думок і, в короткім часі, вже спочивала на худенькім плечі Юрка, а її засмучені очі постійно виділяли речовину, яка, спливаючи, творила крупні сльозинки. Юрком опанував жах, і він, немов перестражене звір'ятко, щільно притискався до лона матері. По хвилині непорушної тиші, Олена опустила майже безвладного Юрка на лаву, а сама приступила готовувати вечерю. Вечір, як і багато з них, проходив в атмосфері тяжких і глибоких зітхань.

Вечеря вже нікому не смакувала, але Олена розраджувала Юрка і старалася пригасити в нім туту, щоб він хоч трошки з'їв, бо основну увагу вона звертала на сина, як на одиноку радість в її житті.

На другий день вона рішила відписати Андрієві листа і вислати щось з харчів.

Не довго думаючи, вона рішила післати самої солонини.

Деякі сусіди були настільки багаті, що мали запаси солонини і Олена, під умовою, що пізніше відробить за неї, дісталася зо три кілограма старої солонини. Упакувавши уважно папером і, обшивши двічі полотном, вона вислава Андрієві пачку разом з написаним листом.

XII

Сухі сіті рибу не лапають,
Наситні птахи на долоні не сідають.
Так само й щастя людям не дається,
— Його лиш силою береться.

Олена не призвичаєна гайнувати час і завжди, по закінченню одної роботи, знаходила іншу. Тому вона ще з вечора приготовлялася до ранішньої роботи.

Підготовивши все заздалегідь, вона, на другий день, взяла тачку на двох колесах, підщукала відповідний шнур, підхопила граблі зі собою і раненько, на другий же день, відправилася в поле, за паливом на зиму.

Коли ранішнє проміння ще лише зачинало продиратися крізь згасаочу темряву ночі, Олена вже тягнула тачку позаго-

родною дорогою. Довколішнє поле вона дуже добре знала, а тому їй не забрало багато часу на роздумування: де вона має їхати згрібати бур'ян, щоб при найменшім часі назгрібати як-найбільше палива для огрівання хати в зимову пору. Про солому, якою всі люди запасалися на зиму, вона не могла і думати, а тому вибрала дорогу на зоране колгоспне поле, де були купи позгрібаної стерні. Хоч то і не була багато корисна і приемна робота, бо вся стерня була з корінням, на яких трудками звисала засохла земля, але Олену це не зупиняло і вона уважно перетрушувала стерню, відділяючи її від землі, і накладала на тачку. Страх перед суворою зимою і нестрах до праці помагали їй, завдяки чого тачка в короткім часі була навалена з верхом.

Вже сонечко було досить високо, коли Олена скидала стерню зі своєї тачки, коло хати, і робила невеликий стіг.

Юрко сидів коло Богдана і уважно слухав його поучення, а також вчився читати писані старословаянською мовою книги, а Олена, впоравшись зі стернею, заходилася робити снідання.

Була вже осінь, але дні були гарні і тому Олена хотіла використати їх на придбання додаткового палива. Поснідавши, вона знову взяла зі собою тачку, і Юрка цим разом, і відправилася в поле. Юрко мало коли віддалявся від матері, а тому і тепер він ішов поруч неї, або, як йому хотілося, впирався в тачку і з усієї сили помагав пхати.

На баштані, з якого вже давно кавуни і дині були звезені, знаходився суцільний курай. Завдяки тому, що курай не має великого коріння і переважно росте на пухкій землі, а до того, як дospіє, то верхня частина дуже легко відділяється від кореня, то Олена тим разом рішила збирати його. Вона знала, що з нього нема багато тепла, але завжди заступить найкраще паливо, коли його нема. Пересохлий курай не позволяв їй ладувати його відразу на тачку, на якій треба було втоптівати той колючий курай, а тому вона обмежилася лише згрібанням на невеличкі купки, а коли вечір настав і курай трохи відволіг — вона приступила накладати на тачку. Накидавши трохи на тачку, вона вилазила наверх і уважно втоптувала, щоб най-

більше влізло. Одна із тичок, які були прибиті по кутах скриньки тачки, помагала їй вилазити наверх, або злазити наділ, коли в тачці вже було досить втоптано. Така операція продовжувалася доки тачка не була згорю завантажована. Потім Олена перекидала шнур через верх вантажу, прив'язавши один кінець зізаду тачки перед тим і, натягнувши того, другий кінець прив'язувала до дишля.

Довга дорога немало змучувала Олену, але страх перебування в нетопленій хаті, в зимову пору, уневажнював силу втоми і вона вперто возила курай, доки перед хатою не виріс стіг, який висотою рівнявся з хатою.

Осіння пора завжди змушувала людей робити підсумки праці скороминаючого літа: всі перевіряли, що було зроблено і що треба було зробити.

В кожній людині осінь викликала турботи при згадці про надходячу зиму.

Олена не мала потреби турбуватися поживою для худоби, бо її не мала, але харчі і паливо непокоїли її, і вона не задоволялася навезеним кураєм, а далі їздила в поле, згрібала стерню на ріллі і возила на подвір'я.

За своєю тачкою вона дуже добре доглядала: роздобула дъогтю і гарненько помостила колеса, щоб легше було тягнути. А щоб тачку можна було не лише пхати, але і тягнути — вона придумала зробити шлейку, бо саме пхання утруднювало її роботу: пхаючи навантажену тачку не було легко, бо за вантажем не видно доброї дороги і часто треба було зупинятися, щоб оглянути місце перед тачкою.

Не довго думаючи, при небезслідних просьбах, вона роздobraла з п'ять метрів міцного шнура в сусідів і з придбаного шнура зробила, свого роду, шлейку. Один кінець прив'язала до осі тачки, а на другим кінці зробила досить велику петлю, щоб крізь неї могла пропхати голову і одну руку. Зроблена шлейка уможливлювала їй прискорювати працю, бо спочивала на плечі і грудях, а вільні руки мала можливість вживати до втримання дишля, надаючи тачці необхідного керунку. Коли шлейка-шнур забагато врізалася в плече, то вона змінювала її

з одного плеча на друге, а коли обидва плечі вже були ушкоджені, то підкладала хустину, або шматку зі сукна, не допускаючи відкриттю ран на плечах.

Дні минали і запас палива зростав на Оленинім подвір'ї.

XIII

Хто тернистим шляхом ходить
— До славного кінця доходить,
Бо примусова необхідність
породжує винахідність.

Пожовкле листя опускалося з дерев у вигляді обережних птахів, нерішених приземлятися. Безсильний вітер його не турбував, а тому, приземлившись, різнобарвне листя творило гарне коло пошматованого шовку навколо стовбура дерева. В такий гарний осінній день Олена розладувала свою тачку. Дорога до полудня не була далека для сонця, але для Олени не був ще час обіду і вона рішила ще раз привезти стерні. Тачка опорожніла дуже швидко, бо короткий час до обіду безжалісно підганяв Олену. Вклавши вила і граблі до тачки, вона натягнула шлейку на себе, і тачка поволі, але стало віддалялася від подвір'я. Прибувши на місце праці, вона поставила тачку набоці, а сама зачала згрібати стерню.

Осінні дні не були обдаровані спекою, а тому і цей день давав Олені можливість працювати досить поспішно. Уміння володіти сільсько-господарським приладдям і вроджена здібність винаходів скорочували Оленин час праці. Сонце безсильно намагалося підвищити температуру повітря, але косі проміння змагаючого сонця відбивалися від поверхні землі, немов краплі води від розпеченої заліза, і розсівалися в безконечнім просторі Божого творива. Лише деякі промінці, немов лицарі часу врізалися в очикувану їх землю і боролися до повного загину, лишаючи по собі слід творива життя — тепло.

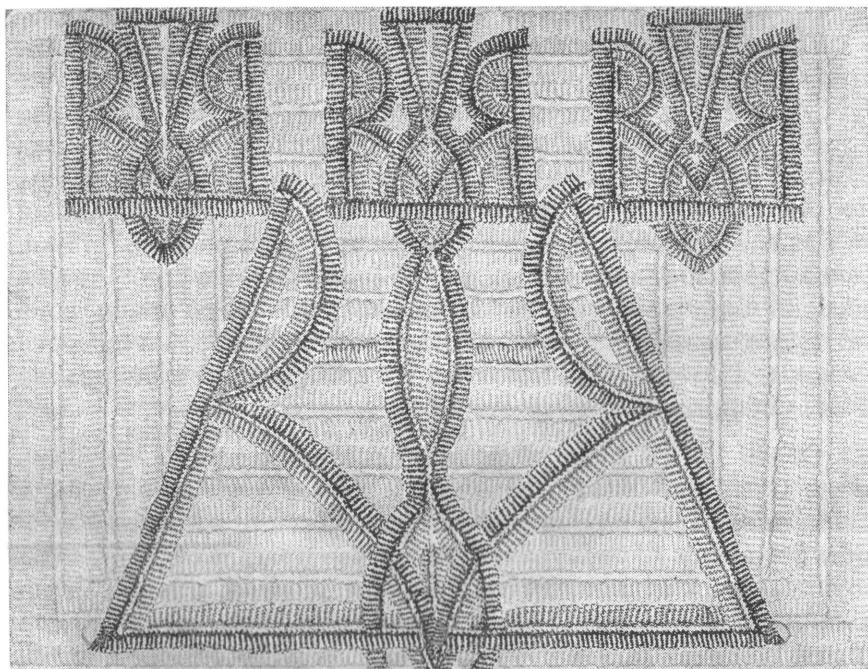
Швидкі рухи Олени спричинювали помітний зріст тягару на тачці і небагато часу пройшло, як тачка була цілком навантажена.

Олена зложила своє приладдя праці на верх вантажу, натягнула на себе шлейку, і віз, порушений перепруженими мускулами обездоленої жінки, покотився в напрямі села.

Надмірна праця мускулів з кожною хвилиною скорочувала віддаль до хати.

На полі нічого, ніде не було видно, лише осамітнена тачка, надмірно навантажена стернею, котилася по польовій дорозі.

Перед тачкою крокувала склонена допереду, зморена постать.

XIV

Люди-творці світом радять,
їх доля вітає.
Нерішучих світ не знає,
— Ледачого й Бог карає.

Минали дні, минали роки. Олена мешкала вже в своїй хаті, але Богдан, від часу приходу нового голови сільради Жовтова, мешкає у старій, розваленій землянці. Олена опікувалася Богданом немов своїм рідним батьком; для нього готова була посвятити все найдорожче, що лише мала в житті.

Пізної осени 1932-го року блискавкою розлетілася чутка, що в радгоспі згоріли всі комбайни. Хто і як запалив — ніхто не знав, але люди відчували, що щось недобре має стати. Довго не приходилося чекати, бо вже в першу неділю голова сільради скликав збори і поінформував про деякі директиви.

— Товариші громадяни, — розпочав Жовтов впевнившись, що люди вже чекають на його виступ, — ви вже маєте колгосп на протязі чотирьох років і за той час колгоспників не набагато збільшилося, а вписані колгоспники не змінили своєї настанови до колгоспу — далі існує безвідповідальність. Вороги радянської влади палить сільсько-господарські машини, нищать державне майно. Ось тому тиждень вороги спалили комбайні в нашому сусідньому радгоспі, а скільки ворохів^{*)} пшениці вже згоріло цієї осені? Державний плян не виконано, а збіжжя горить. Хто тому винен? Ми — трудівники радянської влади, якій ми мусимо допомагати, якій ми мусимо віддати все, що їй належиться. Ми їй мусимо продати призначену кількість збіжжя навіть інаколи і прийдеться самим голодувати. Правда, того збіжжя вже не мають колгоспи, ані радгоспи, бо вороги народу розкрали все, а що не могли вкрасти, то зачали нищити, палити, але наша мудра партія знає що робити з ворогами народу; — він не хотів зупинятися над деталями нищення ворогів народу, лише на хвилину зупинився, немов упорядковував розгублені думки, і потім продовжував далі. — Те збіжжя, яке призна-

^{*)}Ворох — купа зерна серед поля, де молотять збіжжя.

чено для держави, ми мусимо мати, навіть якщо прийдеться віддати вже отриманий хліб. Навіть на засів не будемо лишати цього року, бо держава знає, що ми маємо сіяти, і вона нам видасть коли буде потрібно. Отже, я ще раз звертаюся до вас, товариші, щоб звозили надвишку хліба до колгоспу, а колгосп буде розчислятися з державою. Якщо ж хтось не здасть своєї надвишки добровільно, то та надвишка силою буде забрана, а особа, яка уникатиме здачі надвишки хліба, заплатить за те дорого...

— Все ясно?! — звернувся Жовтов до присутніх не так зі запитом, як з наказом.

— Товаришу Жовтов, — почувся голос з гурту, — що ж ми маємо здавати, коли ще нічого не отримали цього року.

— Держава знає, що ви минулих років отримували більше ніж вам було потрібно. Товариші, — продовжував він лагідно, щоб не вразити селян, — держава просить, бо потребує на поборення ворогів народу, які намагаються знищити нашу владу, або, принаймні, підривати її авторитет, а тому нашим обов'язком є дати державі все, що їй потрібно. Я думаю, що дискусія вичерпана, а тому нема потреби марнувати час.

Він відійшов до колгоспної канцелярії, а люди ще довго дискутували між собою і обговорювали, що то робити? Одні погоджувалися, що державі треба дати — інші категорично відмовлялися, а більшість мовчала, але підсвідомо відчувала, що щось не дуже добре надходить.

Олена, не будучи в колгоспі, не дуже всім цікавилася і не ходила на жадні збори, а всі новини, пов'язані з колгоспним життям, вона отримувала від Макарівної, яка мешкала в сусідстві і часто відвідувала Олену. Макарівна любила відвідувати сусідів: одним приносila новини, а від інших довідувалася, і так завжди мала щось до роботи.

Зараз після обіду, коли Олена кінчала мити начиння, до неї зйшла Макарівна. Попривітавшись, вона вигідно всілася на лаві і зачала оповідати про все, що відбулося минулого тижня. Олену не дуже цікавили колгоспні збори, але коли Макарівна повела мову про створення ударної бригади, то Олена поцікавилася, яке завдання та ударна бригада має мати.

— О, сестричко, — Макарівна чомусь Олену завжди кликала сестричкою, може тому, що Олена відносилася до неї прихильно і завжди мала час вислухати її до кінця, на що не всі мали терпеливість, — та бригада має викачувати хліб, тобто все забирають, хто що має, навіть муку і сіль. По інших селах вже ходять від подвір'я до подвір'я, перевертають все: солому, полову, навіть загати, передовбують подвір'я. Навіть підлогу в хаті не лишають в спокою.

— О, Боженько, то що ж вони хочуть?

— Владі догодити. Хочуть вислужитися перед нею. Вот, що вони хочуть?

В ту хвилину до хати вбіг Юрко. Попривітавшись з Макарівною, він в поспішці зачав оповідати матері, що діялося на подвір'ї Гайдуків. Як лиشنь Макарівна вчула Юрка, зірвалася з місця і аж в сінях вимовила „до побачення” — скорою ходою відправилася до Гайдуків.

Йосип Гайдук тепер не був членом колгоспу, але вже зо три рази там побував: кожного разу, коли йому загрожували арештом, то він вписувався до колгоспу, а як все втижало, то він виписувався. Тепер, серед його подвір'я, стояв ящик зі запряженими парою коней. Члени ударної бригади обшукували цілу хату, подвір'я і дзьобали спеціальнюю пікою город.

Ударна бригада складалася з міської і сільської комсомольської молоді і була озброєна не лише вогнепальною зброєю, але також і всяким приладдям до вишуку зерна. Для соломи і полови вони мали спеціальні піки, які на кінці мали загострену трубку з десять сантиметрів довгу і коло трьох сантиметрів в діаметрі найширшої частини, і була відкрита з одної сторони. Таку піку пхали в стіг, або в скирту соломи, відкритою стороною дотори так, що наколи в соломі сховане зерно, то воно наповняє трубку і викриває сховок. Такими піками проколювали стоги і скирти соломи зі всіх сторін, і на різних висотах. Інші піки були такі довгі, що вилазили аж з другої сторони стогу.

Землю, на подвір'ї, кололи суцільною пікою — наколи піка ішла в землю легко, то значить, що земля була зрущена, і там копали з надією доброї знахідки. Стіни землянок обстукували

молотками, а коли зроджувався сумнів, то стіни і підлогу дъюбали кирками, які були легкими і добре нагостреними.

Кожний член ударної бригади мав свої обов'язки: один був вишколений у вживанні піки, другий орудував киркою, третій молотком, а ще інші вилами і лопатами, в часі потреби.

Робота йшла дуже вправно, і мало коли сховані предмети уникали позитивних наслідків посвятної праці ударної бригади.

Все знайдене відносили до ящика*), а по закінченню, ящики везли знайдене до колгоспу, де все розладовували, а бригада переходила до іншого двору, і так вичищали у селян все, що знаходили: зерно, крупи, муку, соняшникове чи якесь інше насіння, забирали навіть макуху.

Коли люди довідалися, що воно діється в селі, то розгублено радили один другого.

Тяжко було запобігти нещастю, але пробували ховати хто що міг, і де що міг: одні закопували в землю, на городах, інші відносили до сусідів, в яких вже відбулася „викачка”, а ще інші виносили геть, в поле, і там ховали. Але мало що вціліло: — якщо не знайшла ударна бригада, то вода в землі замочила, а дехто, після доброго схову, че міг відшукати, і так воно пропадало.

Олена, як завжди, рано і по обіді, носила Богданові їсти.

Богдан тепер нікуди не ходив. Влітку він запасався збіжжям. Обтовкував просо і робив з нього пшено, а з кукурузи робив кукурузяні крупи. За пшеницю у добрих людей вимінював муку і пік хліб, який зараз же сушив на сухарі і товк в ступі на сухаріння*). Товчені сухарі, крупи і пшено всипав до торбинок і ховав в розвалинах своєї хати, а мішок товчених сухарів і мішок муки закопав на городі, уважно обклавши їх соломою. На тій ямі, де закопав муку і сухарі, він посадив великий бузковий корч, який своєю величиною накрив цілу яму зі сховом. „Навіть сам диявол не здогадається, що під тим корчем може бути щось сховане” — подумав втішно Богдан, після закінчення роботи.

*) Ящиком на Мелітопольщині називають віз, на якому вмонтована коритоподібна скриня, до якої насыпають збіжжя. Ящик вживають до перевезення збіжжя.

Про паливо він не думав, бо велика солом'яна загата, на межі виселеного сусіда, служила йому за паливо. Тепер, коли все було приготоване на зиму, він дякував Господові за все, чим Він його нагороджував, і читав святі книги. Мав він особливий сковорідок, але про нього Богдан не хотів навіть думати, щоб не зрадити його. Мав на думці сказати Олені лише у крайньому випадкові, або перед своєю смертю.

Події, які відбувалися в Гайдуків, Олену не цікавили, бо вона вже багато гірше пережила, а тим більше, що в неї не було що забирати. Правда, вона мала дещо сковане, але вірила, що ніколи не знайдуть, і тому спокійно приготувала обід і відправилася до Богдана.

— Слава Добрим Духам України! — привітала вона Богдана, який, в таку пору, ніколи не відривався від читання книжок.

— Слава навіки! — відізвався Богдан, посунувши книжку набік.

— Ти чув, що у людей відбирають все, що знаходять, навіть крупи і насіння, — зачала Олена розмову, ставлячи посудину на скриню.

— Це дуже прикре явище і, як результат того, ми будемо мати великий голод, з другої сторони, то добре, бо наколи держава дбає забагато про своїх громадян, то вони робляться пасивними до турботи про своє майбутнє; люди дістають переважання, що добрий фізичний стан не є необхідністю боротьби за існування, а тому виростають фізичні каліки, які робляться більше доступні для всяких хоріб. Люди стають незарадні і, при першій тривозі, попадають в паніку, — він зупинився і, прижмутивши очі, нанизував думки, немов намисто на нитку. Потім, відкривши широко очі, додав:

— Не турбуйся, що вони від нас забирають, але дивуйся, що вони умудрюються знаходити заховане. Плекай в собі протидію — заховай так, щоб вони знали, що ти маєш, але не могли знайти; щоб замість тішитися знайденим, вони пошивалися в дурні, щоб іх грець брав від неуспіху.

^{*)}Сухаріння — це товчені сухари, які вживалися взимі замість хліба. Ложку або дві давали до зупи, або борщу і так споживали.

— Але не завжди воно так виходить як людина собі бажає, — перебила його Олена.

— Якщо так не виходить як ми собі бажаємо, то значить, що ми не бажаємо настільки, щоб бажання сповнилося, бо той хто хоче, — завжди має. Цілий світ збудований на людськім бажанню. Все матеріальне, довкола нас — це продукт нашого думання, нашого бажання. Якщо б люди не бажали обiplисти навколо земної кулі, то ми ще й сьогодні не знали б що такий материк, як Америка, існує. Наколи б наші прадіди не бажали того, що ми маємо — ми ніколи не мали б його. Без бажання прогресу, люди далі перебували б у примітивному стані. Все що ми маємо, або не маємо — це результат нашого бажання, нашого хотіння. Якщо ми щось бажаємо, а не маємо, то це значить, що ми не бажаємо так, як треба для того, щоб мати. Бажання — це сила, яка втримує життя на землі. Наприклад, убогість породжує бажання заможності; голод породжує бажання придбання харчу, холод — бажання тепла, і так далі. Це відноситься не лише до одиниць, але і до спільнот, до цілих народів. Ми не маємо України, бо не маємо досить бажання, а тому і треба дякувати Богові за наші муки, бо це породить бажання бути паном на своїй землі. Але паном своєї землі може бути той, хто є паном своєї думки, а тому треба вчитися іти за своєю думкою, бо хто не йде за своєю думкою, — проти своєї волі, попадає під вплив того, хто навчився іти за своєю думкою.

— Богдане, пощо ти мені такі речі говориш? Я ж не є спроможна передати твою науку іншим; говори тим, які мають можливість формувати людську опінію.

— Кожний член нації у доброго українця має однакову вартість. Ти зустрічаєшся з людьми, а тому маєш можливість формувати людську опінію. Лише тоді, коли всі будемо однаково думати — позитивно думати — ми здобудемо те, чого хочемо — нашу вільну Україну. Людську опінію не тяжко виробити, якщо за ту працю беруться люди великого калібрУ, великої віри, а люди великої віри це не обов'язково люди у проводі, бо до проводу також попадають і випадкові люди. Великі люди є на всіх щаблях національного життя, а тому ми маємо добре родини, добре господарства, добре підприємства, бо ними керують великі люди. А також маємо розбиті родини, знівечені

громади і ледве животіючі господарства. Громаду, як і родину, можна зробити доброю при допомозі сугестії. Замість обвинувачувати свою жінку, або чоловіка — візьми вину на себе, і в родині зацвіте щастя. Сила сугестії така велика, що влучна сугестія мами, під час породів, може з дитини пересічного інтелектуального рівня, зробити генія, а з геніяльного інтелекту — мотлоха. Те саме може вдіяти і мудрий священик під час хрещення дитини, якщо він дійсно бажає щастя дитині — вона буде щасливою.

Люди підпорядковуються не лише фізичній зверхності, але також і ментальній сугестії, і то, в більшій частині, підсвідомо, тобто, попадають в ряди службовців своїх зверхників проти своєї волі. Ми можемо бути великі, або малі — залежно від нашого думання, бо ми ніщо інше, як результат думання про себе. Ніхто нас великими не зробить в жадних випадках, в жадних обставинах, якщо ми не приготовимо себе до того думкою своєю. Індивідуальна особа, родина, село, громада чи нація є такими як вони за себе колективно думають, а тому-то ми маємо великі нації і малі, імперії і колонії, духові провідники і духові раби.

Те саме відноситься до щастя. Так багато людей шукають щастя, а так мало його знаходять, а це тому, що та більшість, яка шукає щастя і не знаходить — не знає, що вона шукає, не знає, що є щастя. А ти ніколи не знайдеш, якщо не знаєш, що шукаєш. Щастя не має матеріального кореня, а тому не є результат багатства — лише душевний стан, який може мати багач, жебрак, а навіть і каторжник. Щастя має кожна людина, але щасливою може бути та, котра зуміє в собі відкрити те щастя, повірити в те щастя і захотіти того щастя.

Я сказав, що так, як люди даної нації думають за себе, так і зовнішній світ уявляє їх. Наколи хтось говорить за якийсь будинок, то різні люди уявляють той будинок по-різному: один уявляє, що там мешкають жебраки, інші уявляють публічний дім, другі бачуть в нім головну квартиру КГБ, третьому з'явилася в уяві бюро світових банкірів, четвертому церква, п'ятому університет — всі інакше думають за той самий будинок. Отже, уява робить його інакшим, але будова та сама. Тепер ти хіба

побачила різницю між уявою і дійсністю. Будинок той самий — складається з цегли, цв'яхів і дощок. Забери цеглу, дошки і цв'яхи — і будинку нема, але уяву не можна так легко знищити. Ми того може не знаємо, але вороги дуже добре знають, а тому забороняють нам думати, чи уявляти наше минуле — похристиянське і дохристиянське. Нам не вільно заглядати у розріті могили. Нам не вільно шанувати національних героїв. Нас змушують молитися до чужих богів.

— Але ж село не може братися до державної справи.

— Це справа нас всіх, — з піднесеним тоном вимовив Богдан, — село чи місто, бідний чи багатий, правий чи лівий — кожний має думати позитивно, а тоді і великі провідники будуть родитися, бо добрі провідники, це не ті, що назвали себе провідниками а ті, що повірили у своє провідництво. Якщо людина хоче бути у проводі, то, в першу чергу, має навчитися відповідальності, навчитися рішати, навчитися самітно виступати допереду, коли всі інші нерішені, навчитися хотіти бажати щастя своєму народові. Коли станеш віч-на-віч з проблемою, то не довідуйся, яка велика проблема, але питай себе: „коли стаю до бою з тою проблемою”, бо лише рішитися побороти проблему — то вже пів проблеми поборено...

Богдан поглянув на Олену, яка немов загіпнотизована нерухомо сиділа, і додав:

— Я думаю, що на сьогодні вже досить. Іди, дитино, і добре опікуйся своїм сином, а іншим разом ми ще більше поговоримо.

Олена зібрала все зі скрині і, подякувавши старцеві за науку, відправилася до хати.

XV

Державним мужом хочеш стати
І бути в провді народу?

— Відмовся золото приймати,
Бери залізо в нагороду.

Хвиля викачки хліба в селян перейшла немов ураган по людських душах, знищуючи всяку надію на життя. Залишившись без засобів прожитку, люди в паніці міняли свої дорогоцінності за хліб, за смалець, щоб запастися на зиму. Замерзла земля вже не могла постачати навіть мерзлої картоплі, чи загубленого буряка. Але люди не тратили надії, а йшли на поле, шукали купки полови, вигрівали їх з-під снігу і перевівали, в надії дістати якесь зернятко. Дехто ішов до міста і там міняв речі за хліб, або заробляв в якийсь інший спосіб. Сіль була на вагу золота, але іти за сіллю до міста не була жадна зневага селянської гідності, та не так було з хлібом. Перший раз в історії людства селянин ішов до міщанина за хлібом, і горді селяни переживали це явище душевно з більшим ефектом ніж фізичне недомагання.

Хоча Різдво Христове і принесло тепло в засмучені хати, але не було спроможне розтопити кригу леду на людських душах. Господині приготовлялися до свята так як могли, але вечерю ніхто не носив, і люди не відчули того торжества, яке мало б бути під час свята Народження Христа.

По Різдвяних Святах люди зачали пухнути і вмирати, але влада далі вишукувала хліб і забирала від селян навіть те, що було в слойках, або шклянках.

Хоч для селян і були тяжкі хвилини, але час втікав своюю нормальнюю хodoю. Від колгоспників, не говорячи вже за розкуркулених, все відібрали. Люди ще більше слабли і зневірялися, і в тій зневірі гинули, як мухи на морозі, від голодовії смерти.

Олена ділилася з Богданом всім, що лише мала: останній кусник хліба, навіть останню крихітку крупи несла йому, щоб спасті його від смерти.

Під кінець січня земля була тяжко вкрита килимом снігу і люди снувалися мов зачаровані, бо ніхто не знав як довго ще житиме. На вулиці можна було зустріти цілком висохлу постать, або спухлу, як колода. Опухлих, правда, багато на вулиці не було, бо такі вже не могли добре ходити, а тому більшість з них перебувала в ліжках, очікуючи смерті.

Богдан не любив тратити багато часу перебуванням поза межами своєї хати, бо, з одної сторони, його фізичні сили не позволяли йому, а також і уникав зустрічі зі сценами торжества смерті.

Спричинений займанцями відхід цвіту рідної нації відбивався тяжкими слідами на його душі, і дуже часто це допрощавало його до розчарування в житті, і він просив Бога зіслати йому смерть чим скоріше. Але такі хвилини були короткотривалими, бо він знов, що відповідальна людина, в найтяжчих хвилинах, має перебирати ініціативу в свої руки. Завжди намагатися зробити щось доброго для народу, а внедовз побачить як те добро з великими дивідентами повернеться до нього. Він не лише знов, але також і інших вчив, щоб до обставин ставилися прихильно, але ніколи не були жертвою обставин. Діяти так, щоб обставини були твоїм слугою, намагатися свою долю робити кращою, а не надіятися на неї.

Влада показувала найвищий рівень свого звірства: від селян далі відбиравши все, що могли лише знайти. Розкопували підлоги по хатах, розкидали стоги соломи на подвір'ях і все це в цілях знайдення останнього зернятка або картоплині.

Богдан не показував свого нарікання на Бога перед Оленою, і здавалося, що він переживав цю сцену без жадного хвилювання, але він завжди усердно молився і докоряв Богові за Його байдужість.

В хаті нікого не було окрім нього, і тому ніхто не перешкоджав йому молитися. Він став на коліна і з глибини душі виливав свої турботи і скрізь перед Богом.

„Господи, сторіччами знущається ворог над нашим народом, сторіччами винищується цвіт нашої нації, топче брудним чботом нашу землю і славу гордих прадідів. Гарцює по нашій землі, зісилаючи смерть на наші села. Люди, немов заскочені котами миші, не знають в який кут кинутися. Всемогучий, Ти

завжди мене научав, наставляв на праведну дорогу, і тепер, благаю Тебе, відкрий мені очі, просвіти мій розум, щоб я, недостойний раб твій, міг і далі всім еством своїм служити народові возлюбленому. Якщо ж я настільки прогрішив перед Тобою, що не варт Твоєї ласки, бо показуєш мені нечувані в історії людства моменти, бо твориш обставини, в яких мені приходиться молитися за душі загинутих від голодової смерти, то забери і мою душу, щоб я не бачив і не переживав муки свого народу. Господи, благаю Тебе, позбав мене непосильного тягару..."

Потім Богдан, волосся якого вкривало майже пів спини, а білого кольору борода розляглась на грудях, немов відпочиваючи, зробив доземний поклін і далі молився обіпершись чолом до підлоги хати. Хрест, розміром одної долоні, який завжди висів на його грудях, тепер лежав на глиняній підлозі, під Богданом, неначе відпочивав від перевтоми вічного висіння на Богдановій шиї, на рівні долішньої частини грудної клітки. Він був зібраний, як і завжди, в чорний халат, який звисав йому аж до землі. На ногах мав наніжники, вшиті тим самим з грубого сукна. Вони були спереду трошки розтяті, щоб легше взуватися, а ззаду мали шнурки, вшиті з матерії, для укріплення їх на ногах.

В хаті було цілком тихо, якщо не числити шепті молитви Богданової. Він довго, тремтячо молився не підносячи голови. Аж після довгої і гарячої молитви, він піdnісся. Піdnіssши руки догори, лишаючись далі стояти на колінах, він продовжував далі.

„Милостивий, я не знаю меж Твоїх щедрот, не спроможний уявити Твоєї величи, позбавлений пізнання Твого милосердя, недостойний бачити Тебе, але ж Ти посылав до мене пречистих ангелів, сповіщав мене про мою майбутність, вливав в мене сили терпіння і сили пізнання правди. Невже ж я попав в неласку Твою? Невже ж я не достойний бути осяним Світлістю Твоєю?”

Раптом простір хати навістили дивні проміння, з'явилось світло звідсюди — світло, яке не творило тіні. Таке світло лише Господом може бути сотворене. По короткій хвилині над святым образом, куди був звернений Богдан, з'явилася

світляна куля, яка за хвилину роздвоїлася і по обох боках святого образа опустилася до підобраззя. Під образом з'єдналася докути і з тієї вогнєвої кулі повільно зачав вирисовуватися ангел. Богдан, який перед тим вже кілька разів говорив з Добрими Духами України, але йому ще ніколи не з'являвся апостол володаря Неба і Землі, хотів закрити лице руками і власті на підлогу, але по хвилині його опанувала чуткенна з висот сила, і він далі стояв з розпростертими руками, пильно вдвівляючись у творчий образ. Недовго прийшлося Богданові чекати на розмову, бо ангел зачав перший говорити.

— Чому ти відважуєшся Богові докоряти? Чому зневіряєшся ти в Небесні Сили? Невже ж ти забув слова передані тобі самим Богом твоїм ще в київськім монастирі, що доти ти жити-меш, доки не висвятиш отрока самим Господом зісланого на Україну. Отрока, який має бути спасителем України, а тим отроком має бути той, хто матиме бути харчем твоїм — харчем не духовим, але фізичним. Того, чиє тіло задумають зужити на приготування твого обіду. Вір в єдиного Бога, Отця Вседержителя, який найбільше ласки уділяє українському народові, бо уможливлює терпіння во ім'я Господа, во ім'я майбутньої величи твого народу, а терпіння являється теплим дощем для зрощення твоєї гордої нації.

— Але ж тих терпінь вже забагато. Вони вже більше не вмішуються в душах мого народу, і допроваджують людей до богохульства, до братовбивства, до людожерства, — промовив Богдан не змінюючи своєї позиції, але з підвищеним темпом дихання.

— То роблять слабодухи, але в достойних синів твоєї нації вирошується гордий дух окремішності. Їм дається можливість пізнати їхню вищість від оточуючих народів. В них виробляються ідеали, які роблять їх здібними покинути родинне і матеріяльне щастя. А щоб бути угодним Богові — треба віддатися цілковито на службу нації, бо не можливо служити Богові без служби нації. Хто іде до церкви, а не любить народ свій, той не здібний бути добрим і для Бога, і таких Господь прокляне. Виригне з нечистю своєю.

Голос ангела пролунав у Богданових вухах як наймиліша мелодія, відіграна небесними істотами. В його жилах потекла духотворча кров, здібна мертвого воскресити, а не то живого оздоровити. Поволі ангел зачав перетворюватися у вогненну кулю, яка згодом роздвоїлася і рівними частинами, по обох боках святого образа, піднеслася до надобраззя, звідки зачала зменшуватися до цілковитого зникнення.

Богдан сердечно подякував Всешишньому за духову підтримку, зробив три доземних поклони, поволі піdnіssя і сів за столом. Діставши святу книгу, він її розгорнув і зачав читати.

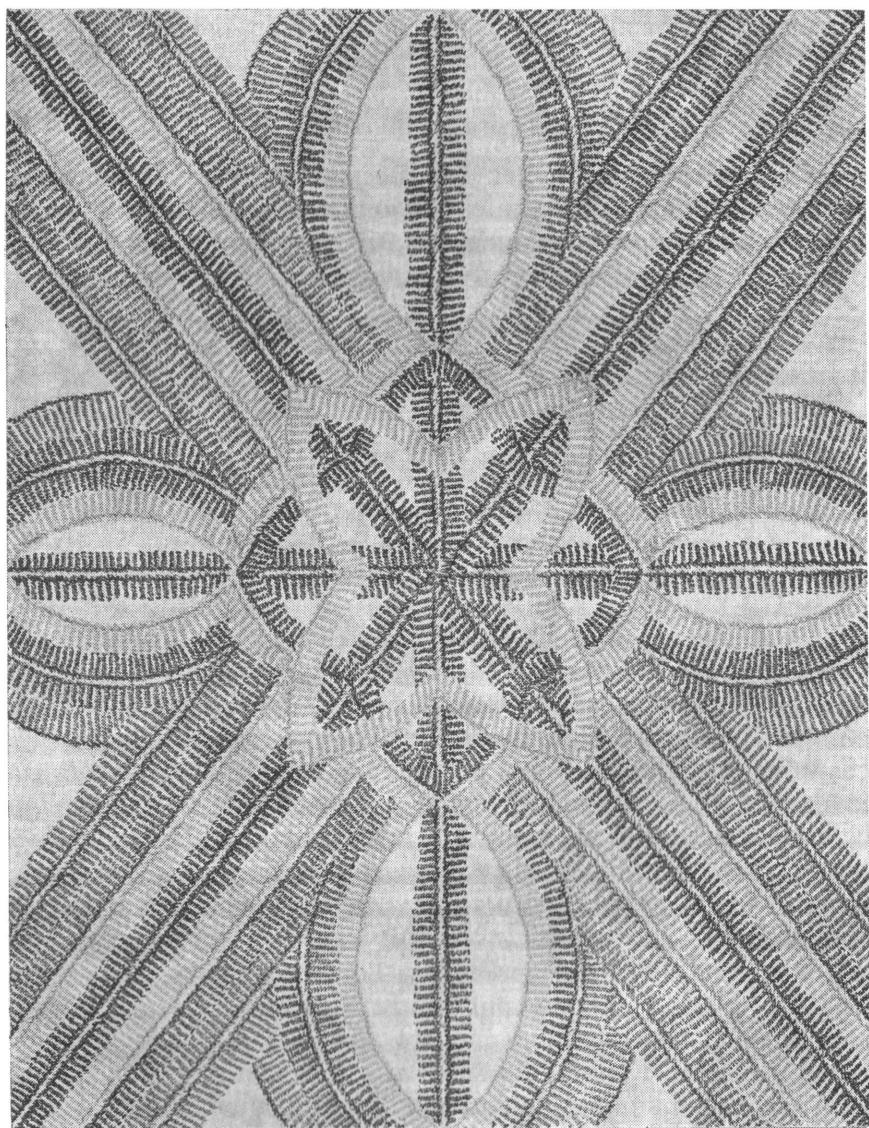
XVI

Можеш ̄абом побувати, можеш світом панувати,
Можеш чужим богам жертву пильно пожирати.
Свого Бога прославляти — ідола забути.
Все залежить: Хто ти? Де ти? — Ким ти хочеш бути?

Село, де перебував Богдан, знаходилося на лівобережній частині України, недалеко Мелітополя. Рівнинні поля навколо Веселої — районового містечка — були покриті білим килимом-снігом. В селі, як і по цілій Україні, панував голод. Вулиці села були пусті, хіба лише погребники відносили мертвого на кладовище, або сумні верталися з кладовища, бо знали, що за якийсь недовгий час прийдеться вертатися з тягарем.

По правій стороні, від Богданової хати, стояла землянка, в якій, від часу Богданового відходу, замешкувала Олена і Юрко.

У віддалі двадцяти кроків, від Богданової хати, були купи побитої цегли і навіть цілі брили частин стін, які, немов соромлячись свого безпорядкового лежання, вкрилися пухким і білим снігом. Колись, на місці тих куп цегли, стояла гарно вибудована і пишно розмальована стайня, в якій перебували борзі коні і ситі корови, а тепер — лише сліди по тім всім лишилися: худобу забрали до колгоспу, де ще тому три роки майже

все поздихало, а стайню розвалили зі страху, що розкуркулені знову можуть з'явитися на своїй господарці. Межі города вже не існувало, бо на городах розкуркулених вже роками засівалася конюшана для колгоспної худоби, яку привозили з далеких країв, і яка також не могла укліматизуватися в іншому підсонні, а тому гинула.

Був вечір і хата, у віддалі двадцяти кроків від Богданової хатки, зачала вкриватися туманом темряви. Білий сніг полицарському намагався продовжити денне світло, але темрява перемогла, і хатка поволі зачала зникати з обрію. В хаті було багато темніше аніж надворі, і в темності, за столом, підперши голову руками, сиділа Олена. Її широка, темного кольору спідниця долішньою частиною доторкала підлогу. Досить широка, ясного кольору, блузка звисала на її худому тілі, і своїм кольором зливалася з фарбою рушника, який непорушно висів над святим образом, недалеко від неї. До Олени тихенькими кроками приступив Юрко. На його десятилітній вік, він не виглядав досить великий ростом. Штанята, з великими латками на колінах, виглядали немов би вони висіли на гільці дерева. Сиренька сорочинка, уважно зацерована на ліктях, добре йому пасувала, лише шия була затонка для існуючого ковніра.

Юрко тихенько підступив до Олени, яка далі, не звертаючи на нього уваги, сиділа непорушно.

— Мамуню, чому ти не світиш? — запитав він голосом просячого милостині старця.

Олена нічого не відповіла, лише правою рукою притисла його до своїх грудей і легесенько поцілувала в голову. По хвилині вона промовила:

— Вчора, сину, ми останній сірник зужили, і тепер Бог його знає коли будемо бачити світло каганця у своїй хаті. Юрко підніс голову і легесенько усміхаючись, стискаючи Оленину руку у своїх долонях, промовив:

— Мамцю, Бог нас не забуває. Я маю ще коробочку сірників... Ще вліті я знайшов на дорозі, як зі школи повертається, і склав в сінях, за дошкою, — і, поцілувавши Олену в щоку, хутенько побіг в сіни. Виліз на порожню скриню і, обіпервшись до стовпа, який підперав звислу стелю, досягнув сірники. Коли Юрко вже замкнув за собою сінешні двері, Олена підхопила

його на руку і по-материнському притисла до себе, цілуючи в щоку. Під час поцілунку щось, неначе крапля розпаленого металу, капнуло на щоку Юрка. Він був певний, що це була сльозинка матері, а тому, хутенько висмикнув кінчик сорочки зі штанців і зачав висушувати очі матері, промовляючи:

— Мамусю, чому ти плачеш? Може я зробив щось недоброго тим що сховав сірники, а може не треба було признаватися?

— Ні, сину, — прошептала Олена, — я з радості плачу... І дякую Богові, що ти лишився сиротою, бо це навчить тебе пізнати життя всесторонньо. Пізнавши інших, ти пізнаєш себе, а це поможет розв'язати загадку життя.

Вона мовчки опустила Юрка на підлогу, взяла каганець і засвітила його — одиноке джерело світла в іхній хаті.

Юрко вже не ходив до школи, бо остання була замкнена з причин браку школярів, яких багато розпрощалися з цим світом, а котрі і були в живих, то сили їхні вже не дозволяли відвідувати школу. Та й Юрко не володів таким здоровлям, щоб в такі морози лишати хату на довший час, а тому сидів у хаті і по декілько разів перечитував всі які мав книжки. Правда, останнім часом він вже не читав так багато, хіба для мами перечитував часом Євангеліє, або якусь іншу святу книгу. Олена любила слухати Юркове читання, але переважно читала сама, бо читанням Євангелії вона могла довідатися про майбутні події, або долю дорогої їй особи. Коли хотіла знати в яких умовинах знаходиться Андрій — вона, після сердечної молитви, зі замкненими очима відкривала Євангеліє і перечитувала причту, яка з'являлася на тій сторінці, і зі змісту тої причти робила висновок стану фізичного і духового свого чоловіка.

Тепер, коли мати, засвітивши каганець, зачала готувати вечерю, Юрко всівся на своїм місці, на лавці, і, ковтаючи слинку, слідкував за кожним маминим рухом. Олена подала одну мисчину і дві ложки на стіл і принесла чавунчик з юшкою, яка була зварена з мерзлих картопель, які були назбирани Оленою на колгоспнім полі під час відлити. В юшці плавало декілько крупинок з кукурудзи, кілограм якої, за новісінські штани свого чоловіка, ще тому місяць принесла зі сусіднього

села. Наповнивши мисчину, вона поставила решту в чавуніку до припічка. Сіла за стіл, за яким Юрко вже чекав з нетерпінням, перехрестила страву, і зачали їсти.

— Ага, куркульська рожа, — раптом почула Олена голос за спиною і моментально обернулася.

Її погляд зустрівся з п'яним виразом обличчя, невеликого росту, з носом як картопля, голови сільради, — хитрого москаля-Жовтова.

До останнього часу він вживав українську мову в размовах зі селянами, але тепер частіше зачав іздити до райкому на наради, і, з невідомої причини, перелучувався лише на московську мову. Кажуть, що фураж, який дістають колгоспи для худоби, коней і свиней, люди розкрадають, сільсько-господарські тварини гинуть, і все це викликає незадоволення працівників райкому. Гнів з райкому передається на голови сільрад і колгоспів, а тому Жовтов так ворожо ставиться не лише до селян, а взагалі до українців, і тому вживає московську мову. Над його прижмуреними очима, які вже йому відповідно не служили, з-під дашка будьоновки виглядало низьке, поморщене чоло. На устах, які мали вигляд зложеної вдвоє перепічки, променювала ехидна үсмішка, і він іронічно продовжував:

— Што...? Апять абакралі калхоз? Што жрьош? — останні два слова вирвалися неначе з пащі пса, якому вирвали останню кістку з морди. Він одним рухом вирвав ложку з уст Юрка і зачав ганятися за чимось поживним в юшці.

— Ну да, картофлі і кукурудза... І в то время, когда вся советськая страна в тяжолих условиях, ана употребляет картофлі і кукурудзу... Забрать ето! — звернувся він до своїх вислужників, які чекали на його наказ, немов циркові песики на команду свого тренера.

Зараз же по наказу Жовтова, один із попихачів, у мglі ока, вже мав мисчину в своїх руках.

— Сделать обиск! — вирвалося з нього, як з порожньої бочки.

Його слуги достойно кидалися по хаті і сінях, але і Жовтов, хоч і не добачав на одне око, не відставав від своїх слуг. Недовго прийшлося Жовтову шукати, як здобич з чавунчиком

вже була в його руках. Олена непорушно стояла коло скрині і глибоко вдихала повітря.

— Перестукать пол і стени! Перетрусіть постель і вещі! — наказував він своїм посіпакам, немов генерал півладним командирам.

Цілий час Олена мовчала: коли Жовтов видер ложку з уст Юрка, коли забрав мисчину з юшкою зі стола, але коли він забрав чавунчик від свого посіпаки, то Олена не витримала. Скочила з місця немов перелякане смертоносною змією і кинулася до Жовтова викручуючи пальці на руках. І не звичайним голосом, а плачем вона молила його.

— Не беріть... Не беріть... Пожалуйте єдиного сина... Радинього прошу вас... — і, мимо її волі, рука простягнулася за чавунчиком.

— Вон! — скрикнув Жовтов і попхав Олену з такою силою, що вона відлетіла і, пошпортивши, вдарилася до рогу стола так, що їй зупинило дух і вона спопом звалилася на підлогу. Юрко, як лише Олена впала, закричав несамовитим голосом:

— Ма-а-а-мо! — і стрілою кинувся до лежачої матері обмиваючи її слізами. Стискав її руку, рухав, цілював, але вона корчилася від браку повітря і нічого не відповідала.

— Кулацька сволоч! — з призищством вимовив Жовтов і кивком голови дав знати своїм прислужникам виходити з хати.

Юрко піdnіс голову, але за слізами не міг нічого бачити. Він протер свої очинята кулаком і побачив, що в хаті вже нікого не було. Олена в ту хвилину лежала нерухомо.

Піdnівшись, він набрав води в шклянку і зачав поливати Оленине лице. Щілуючи чоло матері, він в неменшій мірі змочував її волосся слізами.

В хаті, окрім Олени і Юрка, нікого не було і він зачав страхатися, той страх підсилив розпач, і він, непомітно для себе, з плачу перейшов до гістеричного голосіння. По короткій хвилині він помітив, що Олена кліпнула очима. Він почувся більш безпечнішим і з тої причини його плач зачав стихати.

Олена, немов пробудившися з глибокого сну, розплющила очі, і не могла зорієнтуватися, де вона знаходилася, і що з нею

сталося. Підвелається, обіпершись на одну руку і розгублено розглядалася по хаті.

Юрко, як лише Олена розплющила очі, перестав цілком плакати і уважно слідкував за кожним рухом матері.

Олені, вийшовши зі стану непритомності, тяжко було зrozуміти, що сталося. Її очі що секунди більшали, немов би вона вдивлялася в скоро наближаюче страхіття. І перед її очима з'явилася ціла картина.

— Забрали?! — прошептала вона голосом змії. — Вони забрали все?! — закричала вона, як лише може кричати безпомічна мати, дитина якої топиться, і нема кому допомогти.

Не звертаючи уваги на біль в боці, вона зірвалася і кинулася до припічка, де зачала поспішно шпортатися в попелі.

— О, Боже, який же ж Ти милостивий, — промовила вона, коли знайшла в попелі захованій нею вузлик, в якім було зі шклянку кукурузяної крупи. Це ж були останні крупки з цілого кілограма, а весна ще далеко — ще не один кілограм здався б, щоб спасті сина, Богдана і себе від голодової смерті. Перехрестившись, Олена сіла, радше звалилася, на лавку під тягарем болі в боці.

Юрко уважно слідкував за матір'ю, ловлячи очима кожний її рух, і готовий був в кожну хвилину послужити їй.

Олена вже нічого не збиралася робити, але, пригадавши, що Юрко ще від самого раня нічого не їв, рішила зварити останні крупки і піднеслася, щоб щось зачинати, та пригадала, що Жовтов забрав останній чавунчик. Замість задуманого напрямку печі, вона попростувала до ліжка, звалилася на нього і зачала ридати, як може лише ридати слабовольний пастух, якому вовки рознесли ціле стадо чужих овець.

Юрко хотів кинутися до Олени, щоб своїми слізьми змити якусь частинку муки зі серця матері, але знову пригадав слова батька, який промовив до матері, під час всаджування його до чорного ворона, три роки тому: „Не плач, бо плачуть, слабодухи, а сильні волею затискають зуби і готуються до пімсти”. Він приступив до ліжка, але зачепити Олену не посмів, бо зінав, що заспокоїти матір можна було лише знищенням причини плачу. Причину ж плачу міг знищити лише придбанням якоїсь

посудини, в чим би мати могла зварити крупки. Не довго роздумуючи, він скоренько взувся в шлапаки, накинув плащ на себе, і, вже набігу, підхопив вушанку. Вискочивши надвір, він простував до Самуйленків, чиє подвір'я знаходилося навпроти Олениної хати, через дорогу.

Надворі був прегарний вечір, неначе декілько днів вже прирехтовувався зустріти Юрка в себе. Зорі змагалися одна з другою за першенство своїм бліманням під такт бігу Юрка. Переповнені заздрістю до місяця, який мав щастя освічувати йому доріжку, висилювалися до останньої крихітки спроможності у висиланню світла до стрілою летячого Юрка.

Вулиця спала в обіймах тиші, лише де-не-де огні в білодахових хатках, неначе грибах, свідчили про існування турботливих людей.

Юрка не цікавило життя в селі. Він навіть не зауважував, що діялося навколо нього, лише чув слова сильної любові до матері, і вони звучали: швидше... швидше... швидше!

Юрко думав, що в Самуйленків вже цілком не світилося, але коли підбіг близче, то, крізь відслонене вікно, зауважив блимаюче світло. Він відразу здогадався, що це дьоготь горів у черепочку, який хоч і горить дуже нечисто, але його завжди можна замінити за темряву.

Хату Самуйленків він знав не гірше від своєї, а тому, як лишень підбіг під хату, відчинив сінешні двері і вже стукав до хатніх дверей, зачиняючи сінешні двері правою рукою. Хоч і досить голосно постукав, але жадної відповіді не почув. Він постукав вдруге, але і далі мертву тишу ніхто не нарушив. Будучи певним, що в хаті світиться світло, бо через шпарку нещільних дверей, немов з полону, продиралося проміння розсіяного світла, він зробив висновок, що в хаті хтось має бути, і за одним рухом лівої руки двері, без жадного спротиву, легко відчинилися. Як лише Юрко відчинив двері, то, з причин темного світла, не міг добре зауважити що діялося в хаті, але, добре приглянувшись, він зауважив дванадцятилітню доньку Самуйленків — Ніну, яка сиділа серед хати. В її пелені знаходилася роздерта хатня тварина, яка називалася котом. Її очі

виблискували немов у розлюченої вовчиці і, вдивляючись у Юрка, вона міряла його допитливими очима, немов хотіла сказати:

„Не відбирай від мене... Це ж мое!”

Присутність Юрка її надто не збентежила і вона, не дивлячись на присутність його, видирала окровавленими руками частинки органів з труйної клітки тварини і жадібно пхала до уст. Юркові хотілося видерти ті ласощі з рук Ніни, але, побачивши, як кров стікала з Нініної бороди і зупинялася на полах подергого светра, йому стало страшно. Не лише між пальцями рук були кусники закипілої крові, але і розчимхані рукави светра були мокрі від крові по самі лікті. Він збентежено кидав погляди по цілій хаті і, раптом, здрігнувся, неначе від холоду. Примушено намагався не зупиняти погляд на голодній дівчині, та раптом його погляд прикувало до очей товаришки, але він вже її не бачив. Перед ним пробігали картини полювання за твариною, самооборона тварини і Нініна жадоба якнайскоріше роздерти жертву, щоб вдоволити фізичну потребу.

— Отче Небесний, не залишай мене...! — скрикнув він так голосно, як лише міг і вилетів вітром з хати, навіть не зачинивши за собою двері.

На подвір'ї, на хвилинку зупинився, перехрестив всі чотири сторони і вихром побіг до своєї хати. Вбігши до хати, він скинув лише шапку з голови, став на коліна і зачав молитися.

Олена за той час вже вспіла розпалити в печі і поставила варити крупки в банячку, який вже нераз був у направі, і ще далі мав діру в боці. Хоча своєю величиною і був завеликий на Оленині крупки, але, як не було кращого, то і той був за найкращий.

Олена помітила, що Юрко був чимось розхвильований, але не турбувала його запитами, хоч як її материнське серце змушувало до того, бо бачила що він з посв'ятою молився.

— Милостивий... Милостивий... — деколи могла Олена зrozуміти зі шепоту Юрка.

Олена поралася коло печі, і заким Юрко скінчив молитися, то вечеря вже була готова.

— Мамусю... — звернувся Юрко до матері.

Олена аж злякалася, бо цілком не зауважила, коли Юрко підступив до неї.

— Чому Господь не карає наших ворогів — проклятих москалів? — продовжував далі Юрко. — Чи не заслужили вони на найбільшу, яка лише існує в світі, кару, допровадивши наших людей не лише до смерти, але і до страти душ невинних, доброзичливих людей, які ще лишилися в живих? — він скінчив похитуючи головою.

— Чому це тобі раптом прийшло таке на думку? — звернулася Олена відставляючи банячок набік.

— О, мамусю, — промовив Юрко притискаючи Оленину руку до своєї щоки, — я ніколи не думав, що людина може їсти напів живу, Богом неблагословенну, тварину.

Олена здогадалася, що Юрко десь бачив подібний випадок, бо це не є тепер новиною. Такі випадки трапляються дуже часто, і щоб Юрка заспокоїти, вона навіть не розпитувала, де і як то сталося.

— Сину мій, коханий, — сказала Олена, пригорнувши його до себе, — що в світі не діється, то все з Божої ласки. Так мало бути, бо все збувається по писанню, — вона тяжко зітхнула при вимові останнього слова.

— Не думай багато про таке. Виростеш, то ще матимеш час думати. Тепер іди сідай за стіл, а я даватиму вечерю.

Юрко відступив трошки і вдумливо зупинився. Вдивляючись в одну точку, він повільними рухами зачав скидати плащик і, не дивлячись на місце призначення плаща, так само повільно положив його. По хвилині роздумання він приступив до стола і сів. В його юнацькій голові не могло зміститися все те, що він бачив перед хвилиною.

Йому не прийшлося довго чекати на вечерю, бо, вслід за ним, Олена вже неслася до стола мисчину з ложечкою.

— Ти, Юрасю їж, та йди спати, а я піду, може щось роздобуду їсти на завтра, — вимовила Олена, коли насипала їдження до мисчини.

То було їдження, бо назвати його кашою, ані, навіть, зупою не можна було. Юрко їв мовчки, він навіть не помічав, що те їдження не було солене, бо вже тиждень тому Олена зужила останки соли, яку мала ще від того часу, як ще господарювали, як ще власна худоба вживала сіль.

В голові Юрка не вміщувалося все те, що тепер діялося, але найбільше його непокоїло те, що злочинців не карають, що злочинці тепер при владі. Він не міг зрозуміти, чому один має, а другий ні; один сильний, а другий слабий волею, хоч і велетень фізично. Найбільше ж його турбувало, що і злі люди так само користають з дарів природи, як і добрі, що і грішники обдаровані ласкою надлюдських сил.

Який він голодний не був, але нормально їсти не міг. В його голові снували думки і плели безформні сіті, і в тих сітях можна було прочитати зарисовування, чи радше, формування його юної душі. І глибоко в нетрах тієї молодої душі зроджувалася любов до всього рідного і ненависть до чужого-ворожого. Відірвавшись на хвилину від їдження, він кинув суворий погляд на Святий Образ, немов хотів сказати:

— Чому Ти, Господи, безкарно дивишся на все, що тут діється?

Олена уважно слідкувала за Юрком і дивувалася, що він так глибоко переймається існуючим, коли навіть дорослі втратили міру оцінки довколішнього.

— Очисти свою голову від непотрібних думок, синцю, і їж, — промовила Олена погладивши Юрка по голові.

— Мамо, якщо ці думки про нещасть нашого народу, які вщерь переповнили мою голову, являються непотрібними, то в такім разі в цім світі не існує потрібних речей, — вимовив Юрко не кидаючи погляду на Олену, яку останнім часом зачало турбувати поважне думання Юрка.

— Юрцю, воно може бути так, але не тобі роздумувати над такими речами. Ти краще кінчай вечерю і відправляйся спати, бо вже пізня година, — вимовила Олена наказуючим тоном.

Тяжко було Юркові забути те, що до найбільшої міри

розвилювало його серце і вляло в його душу щось нового, невідомого йому перед тим, і непізнаного тепер.

Вживаючи методу самосутестії, він зачав думати про все інше, лише не про те, що не подобалося матері, і в той спосіб хотів облегшити голову.

Заким Юрко кінчав вечерю — Олена вже постелила ліжко і чекала на нього, щоб він відправився спати.

З'ївши вечерю, Юрко помолився перед спанням, скинув черевики, поцілував Олену в щоку і відправився на нічний спочинок.

Як він не намагався очистити голову від небажаного думання про сцену в Самуйленковій хаті, але його думки переслідували, і він зуживав всі сили на боротьбу з ними.

Олена материнським серцем пізнала міру його хвилювання, але не могла нічим допомогти йому, бо не в силі була змінити ситуацію, в якій він опинився. А Юрка це занепокоїло до такої міри, що він навіть не зауважив, що Олена не їла разом з ним. Як довго Олена пам'ятає, то ніколи ще того не бувало, щоб Юрко міг їсти сам. Бувало, часом, Олена постила, або зле чулася, і не їла з ним, то він зараз же зачинав плакати, а сьогодні навіть не згадав про це. Чому? Для Олени це не було загадкою.

В хаті було тихо, немов в порожній церкві. Хіба лише час-від-часу голодна миша зашелестить в постеленім на підлозі сіні.

Заким Юрко заснув — Олена сиділа при світлі каганця і латала подерти на коліні Юркові штанятка. Їй навіть і в гадці не було надаремно палити нафту, але треба було зачекати заким Юрко засне, бо не хотіла його лишати самого. Хоча Юрко і лишався дома сам навіть вночі, але сьогодні Олена інакше про нього думала і не хотіла ще більше роз'ятрувати його душевної рані.

Переконавшись, що Юрко спав, вона відложила штанятка набік, добре зодягнулася, взяла кирку і лопату зі собою і відправилася до розваленого сараю. Сарай вже давно був розвалиний, навіть і стіни пообсипалися, але попри одну стіну, під грудами глинняників, вона мала заховані товчеві сухарі і пляшку

оливи. Переступивши розвалену стіну, вона підозріло зачала оглядати втоптаний сніг. Хоч місяць і не був достатнім джерелом світла, але добре можна було бачити під стіною свіжо розриту яму.

— О-о-о ні!... Ні! Не може бути! — вона скорими кроками приступила до розкопаного місця і, замість копати, вона впала на коліна і в розpacі промовила:

— Господи, за що ж Ти мене караєш? Пощо ж Ти відбираєш від мене останню надію на життя? А наколи той, хто забрав сковане потребував більше від мене, то прости мені, Господи, що я нарікаю і трішу перед Тобою.

Раптом в неї зродилася думка „а може хтось лише пробував знайти і не знайшов”. Вона хутенько вхопила кирку і зачала перевертати глинняники^{*)}, але її тяжка праця не давала їй жадного успіху — сковорок був пограбований. Вона випростулася і, будучи на грані розpacі, ледве опанувала собою. Згадавши Богданові слова, які завжди дзвеніли в її вухах, щоб не плакати в біді і не реготатися з радості, вона підхопила лопату і кирку, і пішла до хати.

Їй не хотілося заходити до хати, бо без харчу там може бути лише смерть, але обов'язки її гнали і не давали часу думати — Богдан сьогодні ще нічого не єв. Вона зайшла в сіні, поклала в кутику кирку і лопату і вступила до хати. Не роздягаючись взяла мисчину, виложила всю страву, приготовану з останніх круп, до тої мисчини, і зав'язала в хустину.

В хаті було незмінно тихо.

„А може, — подумала Олена, — з'їсти крупи і піти сказати Богданові, що не мала з чого зварити більше”.

Цікавий місяць заглядав через віконце, неначе хотів довідатися, що Олена робить. Юрко спав спокійним сном. І вона немов засоромилась перед місячним світлом.

*) В Тавриді по селях, будували хати (землянки), стайні, сараї і половники з глинняників, які робили з глини, яку, в свою чергу, міщали з полововою і соломою, і вимішували до такої міри, що її можна було давати до прямоокутної форми (розміром плиблизно 15 см. на на 30 см. із 15 см, високі). Наколи глинняники твердли до такої міри, що втримували свій стан без допомоги форми, то ту форму забирали, а глинняники сушили на сонці доти, доки цілковито не висихали, а потім складали у велики купи і так переховували доки не була потреба будови.

— Ні! — майже голосно подумала Олена, — доки я живу, доти і старець житиме. Вона взяла хустину з тарільчиком, погасила каганець, перехрестилася при виході і, замкнувши за собою двері, попростила до Богданової хати.

Не івши цілий день, вона чулася ослабленою, але бажання спастися побожного старця перевищувало її втому, і вона вперто скорочувала віддалі до Богданової хати.

Крізь незаслонене вікно Олена побачила Богдана, який в знайомій позі сидів коло скрині і читав якусь книгу. Вона щодня приносила Богданові істи, а тому не стукаючи до дверей, зайшла до зимної, мало паленої хати. В хаті було досить чистенько, бо чистота для Богдана була першою запорукою не лише фізичного, але і духового стану, а тому він пильно слідкував за чистотою: що дня гарненько прятав в хаті, виносив постіль надвір і уважно витріпував. Хату кожного дня провітрював, хоч і не було великої різниці поміж хатньою і зовнішньою температурами.

Коли б Олена лише не прийшла до хати, то все і завжди заставала в нього на своєму містці, і здавалося, що ті речі ніколи не були рухані. З правої сторони в хаті, під вікном, простягалася, зроблена з двохметрової дошки, лавка. На лавці, зараз коло дверей, стояла, зроблена самим Богданом, шафа на начиння. Проти дверей, в правім куті, висів образ Ісуса Христа, а в лівім куті стояло, збиті з гарно виструганих дошок, ліжко, на якому, замість сінника, були дошки, накриті ватяною ковдрою. Між ліжком і піччю, яка знаходилася зараз з лівої сторони, стояла шафа на убрання. Скриня, яка водночас служила за стіл, стояла між лавкою і ліжком. На лаві, за скринею, сидів занурений в читання Богдан. Його півсиві, розкішні брови майже закривали чорні, глибокі очі. Ніс, який ніколи майже не звільнявся від тягару окулярів, був простий як стріла і злегка звисав над пухнатими вусами, які немов були початком бороди, бо між вусами і бородою не можна було помітити тонкі, виснажені старістю і голодом, губи. Наколи лишень за примітив Олену, Богдан вложив синю закладку до книжки, відзначивши місце читання, зложив її і, поцілувавши хрест на обкладинці, поклав її на правий кінчик скрині.

Вступивши до хати, Олена перехрестилася і зробила поклін в напрямі кута, де висів образ Ісуса Христа.

— Слава Небесним Силам! — привітала вона Богдана, ставлячи мисчину з ідженням перед Богданом.

— Слава на вікі! — відповів Богдан, — а я вже збирався віддати себе в обійми сну, бо думав, що ти не прийдеш, — додав Богдан з ледве помітним докором.

— Мені мало що бракувало, — зачала вона сідаючи на лавці, — щоб не бути тут, бо малощо не лишилася без нічого — сьогодні в мене знову був Жовтов. Як нечистий дух носився по цілій хаті і сінях, але, певно завдяки твоїй гарячій молитві, Господь його засліпив у знайдені крупок, з яких я ще раз зврила. І це вже останній раз, — закінчила зі слезами на зморених від немочі і плачу очах.

Вона йому нічого не згадала про те, що хтось забрав зі скову товчені сухарі і оливу. Забрав останнє чим вона мала втримати при житті Богдана, Юрка і себе.

— Не турбуйся... Не турбуйся... Людина не тоді має, коли посідає, бо може стратити кожної секунди, лише тоді має, коли безмежно прагне мати, бо тоді по кожнім втраченім здобуває наново, — промовив Богдан і, вставши із-за стола-скрині, обернувшись лицем до святого образа, став на коліна і зачав молитися.

Олена його задобре знала, і тому тепер терпеливо чекала, доки він не помолиться, бо ще не було випадку, коли б Богдан з'їв не помолившись. За чотири роки знайомства з Богданом, вона завжди його годувала. Влітку, правда, її обов'язки зменшувалися, бо Богдан мав городину зі свого городу, зробленого зі заїздної дороги, яка одинока лишилася незаораною колгоспом, бо решта подвір'я, щільно попри хату, була використана вічно голодним колгоспом. Врожай на його городі був дуже добрий минулого року, але все, що він зібрав з лопатою копаного городу, відібрали від нього і його навіть не лишили в спокою.

Помолившись, Богдан зачав їсти, перехрестивши страгу.

— Богдане, — зачала Олена, коли він вже кінчав їсти, — ти достойний слуга Божий. Ти знаєш, що має статися на нашій

землі і чому воно так станеться. Я хотіла б лише знати, коли наш народ вже діждеться вільності? Коли вже ми будемо робити не те, що нам підступні сусіди говорять, а те, що нам потрібне для зміцнення своєї нації, для скріплення Духа нашого великого, але світом непізнаного народу.

— Дитино моя, — зачав Богдан говорити, витерши хустинкою вуса, неначе до малої, найвної дівчини, — ми являємося одинокою нацією, яку Господь взяв під свою опіку. На перший погляд хтось може сказати, що це не є жадна опіка, якщо наш народ винищують, трудолюбний народ переживає муки, діти втрачають батьків, батьки дітей. Але якколи б ми потурбувалися хоч трошки пізнати велику Божу мудрість, то побачили б, що це одинока дорога до спасіння нашої нації. Майбутність покаже плоди Божої ласки, — коли наш народ навістить Божа Благодать, велич і слава; коли кожний українець буде героєм доби, а цілий світ подивлятиме мудрості і винахідливості людей з Наддніпра. Кожний захоче бути українцем, але для багатьох двері будуть замкнені.

Я особисто не є за довгими муками народу, але інакше Бог дивиться на вільний народ, а інакше на поневолений, улюблений Ним народ. А щоб поневолений народ скоротив час своїх терпіння — Господь зісилає нещастя, щоб вибраний народ усвідомив, хто він є, і чому він мучиться; і все це усвідомив не лише духом, але глибиною свого серця.

Наша нація дуже стара, але тому, що земля наша відкрита зі всіх сторін, а своєю якістю перевищує всі землі світу, то всі злиденні орди свідомо, чи несвідомо лізли на наші землі і грабували їх. Наш же народ дуже добродушний, і після княжих часів, замість нищити ворога на його вихідних позиціях, він обмежувався лише обороною. За невеликим винятком козацьких походів ця добродушність була виплекана віками в аграрній державі, де люди мали все і не потребували турбувати сусідів, які завжди мали менше. Люди на врожайних землях жили дуже добре, мали що їсти і пити подостатку, а тому їх не гнала матеріальна вбогість підбивати інші народи. Отже, коли і робили походи на інші народи, то не в цілях наживи матеріальної, але з метою забезпечити вільний розвиток куль-

тури, особливо Віри своєї Православної. Вони ішли в походи, щоб здобути честь і славу серед інших народів світу. Зате всякий розбійник-нелюд користав з того і, гонений голодом і зліднями, нападав на нашу землю. Ті напади не проминули безкорисно, вони поволі, але стало викристалізовували в нашім народі Дух відважних людей, в яких дозрівала любов до зброї, до її вживання на вічну славу землі нашої. На протязі нашого короткого життя це не легко зауважити, але в скорому майбутньому світ побаче, коли зачнуть множитися полководці в нашім народі. По селях, хуторах і слободах вони з'являтимуться немов гриби по теплому дощі, і для них не існуватиме смерть, бо вони житимуть Духом, а Дух вічний. Їхні тіла вмирятимуть, але слава їхня житиме так довго, доки люди вмітимуть читати і іншим переповідати, — Богдан на хвилину зупинився, але пізнати було, що не збирався довго зупинятися, бо порушена тема була його життям. Всівши вигідніше, він продовжував далі:

— В той час, коли наші прадіди своїм життям, своєю кров'ю боронили добробут Західної Європи, побиваючи кочові орди, знаходилися перинолюби, які боялися зброї, і задля особистої вигоди залишали рідний край, і рідних по крові, і втікали на північ, де своєю культурною зверхністю допомагали розбудовувати московську державу. Нарід на тій території був бідний і примітивний, а тому радо вітав прибувших з Русі і їм віддано служив. Таким чином, прибувші на Московщину Русичи створили там провідну клясу, з якою місцеві фіно-чудські племена не могли конкурувати, бо русичи були багато вище культурою, а тому в московськім народі виробилося почуття вірної служби провідній клясі, пошанування авторитету, богообоязна відданість своєму панові, і тому-то їхні князі могли з народом робити що хотіли, і нарід все терпів, бо боявся щоб князі їх не покинули. Місцеве населення було переконане, що провідна кляса була Богом прислана до них, що зміцнювало державу і уможливлювало поширення її кордонів.

На наших землях князя, гетьмана, чи місцевого управителя шанували не тому, що він мав владу, а тому, що він був прикладом життя, взірцем посвяти і любови до свого народу, бо наш нарід був і є вільний духовно — не пристосувався до

вимог влади, а навпаки, влада ішла назустріч вимогам народу. Влада була сметанкою — невідємною частиною, а не товщем.

Провідна кляса в Московщині може мінятися, але вірність народу до неї незмінна. Навіть і тепер, коли ним керують безбожники і кровопивці — народ московський сліпо і віддано служить своїй провідній верстві.

Та свобода українського духа, яка збагачувалася тисячоліттями на безмежних просторах України — москвинам вона чужа, а тому чужинець — жорстокий Сталін — так легко над ними панує. Наколи б Сталін сьогодні дав свободу московському народові, то він без надуму його замордував би і покликав би ще більше жорстокішого — це в натурі московського простолюддя.

Московський народ, який не мав не лише високої культури, але і мови оформленої, жив величими родинами по лісах, де спільно обробляли полонини, спільно полювали звірину, спільно рибу ловили і спільно з того користали. Великі родини і тепер ще можна часто зустріти на Московщині.

З бігом часу, московський народ, як один із найпідліших народів світу, пізнавши мистецтво володіння землями і засвоївши азійську жорстокість, зачав інтригами і жертвами покорених завойовувати трони удільних князів. Він не числився з кількістю жертв, методами і засобами боротьби, а тому і знаходив дорогу до усунення наших бояр і дорадників, живими чи мертвими. Вони займали керівні пости на відбудованих князями землях, присвоївши не лише культуру і славу наших князів, але й, дорожче від життя, наше імя, Русь.

Останні слова він вже говорив піднесеним тоном і мимоволі змінив позицію сидження, обіпершись ліктями на столі, підтримуючи голову руками.

В хаті запанувала мертвaтиша, неначеб-то в ній жадної живої істоти не було. Олена нічого не говорила, лише дивувалася: звідки Богдан, перебуваючи майже цілий час на селі, міг це все знати?

Вже була пізня година. Ціле село спало, немов бездушний

великан, лише в Богдановій хаті каганець блимав, немов просив допомоги в цілях втримання вогню.

— Ти мені сказав причини бідності нашого обезчесченого і обезіменого московськими тиранами народу, але мало вияснив — чому милостивий Господь терпить порив і пошану наших ворогів до такої злочинності? — нарушила мертвутишу Олена.

— Так, дорога моя Олено, я про те може мало сказав, — зачав знову Богдан, і на його обличчю можна було помітити душевний неспокій, — але я до того приходжу.

— Коли наша земля пишалася назвою Русь, а її славні князі своєю мудрістю і відвагою боронили її честь і славу, то московський народ, будучи тоді ще незнаним, але настільки зломисним, що зумів вирвати, не варто згадуваним способом, з души нашого народу все найдорожче. Пізніше всю свою зовнішню політику розпочав будувати на культурі і вартостях Київа, бо дуже добре знов, що інакше з ним ніхто не числився б. Київ же, в той час, був зачесний, з одної сторони, і гоноровий з другої, щоб міг пізнати тонкості підступства півночі, а тому духовно не був приготований боронитися перед хамською політикою Московщини. До того ж нелюдяній московській політиці боротьби проти Київа, якому Москва не могла сміливо дивитися в вічі, помагали невичерпні, руйнуючі сили сходу і заходу, які зі всіх кінців на нього наступали, подібно голодним вовчицям. І так московський народ, якого ніхто не турбував, бо до нього, окрім зліднів, не було за чим іти, зачав, присвоївши нашу славу і культуру, говорити до всіх народів світу нашою мовою в своєму імені. Наше горде слово Русь москвини зачали вживати за своє рідне, і тим самим нас зробили безіменними, окраденими сиротами, але сироти не знають розгульного життя, що, властиво, і творить поле для розвитку Духа, що мене найбільше тішить. Одне москалі не зуміли сфальшувати, це їхню назву, їхнє правдиве імя. Громадяни Київської Русі були русинами, а всі люди, які замешкували на завойованих русинами землях, називали руськими, бо вони належали до Русі, тоб-то були їхніми півладними. Так само як були греки і були люди грецькі, які замешкували на завойованих греками землях, до них належали жиди, болгари, армяни,

араби — всі вони були грецькими людьми, але ніколи не були греками. В теперішню пору маємо поляків і людей польських, які замешкують в Польщі, але не є поляками. Отже, мешканці півночі (москвини), були, є і будуть руськими, тобто-то підлеглими русинів, але ніколи русинами-київлянами. І цього перед нашим народом і цілим світом москвини не можуть сковати. Тому, що вони ніколи не були і не є русинами, лише руськими (народом підбитим русинами), не можуть присвоювати і говорити в імені величи нашої Русі-України княжих часів. Дехто з наших земляків, не пізнавши добре історії розвитку московської нації і шануючи своє слово Русь, яке москалі змінили на Росію, під впливом московської пропаганди, яка старалася прищепити спорідненість нашу з московським народом, підтримували Московщину. Москва ж не задовольнялася позитивними до неї настроями наших немудрих людей, яких Шевченко називав по імені, а витискала з нашого народу все можливе, щоб ми відреклися не лише свого імені, але і самих себе. Але Господь наш, щоб спасті любу Йому націю, зачав зісилати дошкульні пережиття і турботи, бо люди лише в біді зачинають довідуватися, хто вони і чому бідують. Тому-то Господь і нагородив наших ворогів жорстокістю, щоб дошкулити нашему народові до такої міри, щоб він схаменувся. Якби нашему народові було добре, то він не мав би потреби вишукувати великої відмінності нашого народу від московського. І тому, щоб наш народ мав забезпечення від цілковитого занепаду, цілковитого загину, він дістав окрему, відмінну назву. В тій цілі, на скалистому березі Дніпра, коло порогів, ще за часів наших князів було охрещено одного бандуристу-Богослова першим українцем, давши імя, яке ми всі тепер маємо. Богослов, за вказівками ангела небесного, ходив по всій землі нашій, співав Господом диктовані пісні і духовно хрестив доброї волі людей на українців, бо вже в той час він зновував, що слово Русь використають вороги наші. Це було ще на початку одинадцятого сторіччя, коли наша держава сильною була, але наш Господь передбачував занепад її, і тому ще тоді зробив заходи, щоб наш славний народ не загинув.

Але слово українець не було видумане. Воно було дане нам, як повторення чужинцями ще за княжих часів. Далеко до

хрищення Русі, чужинці приїздили на наші землі і зачаровано висловлювали своє захоплення і здивування багатством і красою нашої країни, а тому майже кожний чужинець, який появлявся в палатах князів, вигукував зі задоволенням: „О, країна багатства і краси”. Ті слова „О, країна” так часто повторялися, що деякі місцеві люди ще за княжих часів називали себе окраїнцями, але з бігом часу те слово змінилося на „українці”, яке ми вживаємо і тепер. Слова „О, країна багатства і краси” так глибоко вкорінилися в душі нашого народу на протязі багатьох століть, що і тепер, коли вживаємо слово „Україна”, то додаємо цілий ряд епітетів.

Багато людей зі сентименту до слова „Русь”, полюбили також слово „Росія”, бо не мали глибини розуму пізнати різницю змісту між тими словами, а те непізнання різниці поміж „Русь” і „Росія” призвело до москофільства, яке дуже гамує будівництво нашої незалежності. Теперішнє сторіччя являється для нас одним із тих, які бувають один раз на цілу еру, бо наша але з тих, які в ім'я України готові віддати не лише тіло, але але з тих, які в ім'я України готові віддати не лише тіло, але і душу, і такі характери вже множаться незчисленною кількістю. Багато українців проливають слези за тими, які поробилися москалями, німцями, французами, англійцями — плачуть над загубленими вівцями, а чи потрібні ті слези?

Добрий не відійде, а за злим не варта плакати.

Отже чи можна нарікати на Бога за зіслання терпінь нашому, улюбленому Ним, народові? Не! Бо все робиться з волі Бога. А, зрештою, хто є ті, які не тримаються рідної Віри, рідного народу? Хто є ті, що відриваються від стовбура, який формувався на протязі багато тисяч років? Це ті, які являються дручком у колесі воза національного відродження. Це параліч здорового державного тіла. Ті люди не знають, хто вони і яке завдання їхнього життя. Вони підуть у хвості за кожним, хто приобіцяє наповнити їхні шлунки. Вони можуть дуже легко міняти свої позиції в залежності від обставин. Такі люди являються поклонниками тіла і тому шанують його, щоб воно було у вічних вигодах, щоб, боронь Боже, не було скалічене, або голодне, а не пам'ятають за душу, бо вони її не мають.

Людина, яка не плекає душу, то остання її не тримається. Душа — це невидимий цвіт тіла, її можна побільшити до небесних висот, до Божества, а також і можна згубити. Душа недосяжна для нашого ока, а тому лише людина з душою може відчути душу іншого. Тому-то часто в житті буває, що негарна людина має безліч приклонників, а гарна в самоті конає, або покінчує життя самогубством. Щось невидиме прив'язує до тої негарної людини, але бездушні того не розуміють, вони того не бачать. Вони люди, але живуть життям худобини. Якщо бездушна людина залишиться при нашім народі, а при допомозі конюнктури до її рук попаде кермо визвольного корабля, то як далеко ми заїдемо, і чи взагалі десь заїдемо?

Треба дякувати Богові, що Він відсіває від нас бездушні сотворіння, бо людина з твердим характером, з орлиним поривом духа ніколи не відпаде. Ті, що не відважуються себе називати українцями, тим чином підкопують дерево, листком якого вони також є; але листя в'яне, жовтіє і опадає; на їхнє місце інші листочки приходять і знову той самий процес відбувається, але дерево віковічне і ми мусимо дбати про його міць, бо те дерево — це наша нація. Наколи те дерево не встоїть і повалиться, то своїми відломками забере цілий світ зі собою.

Прийде ще час, що ті загублені вівці захочуть повернутися до своєї позолоченої кошари, але брами для деяких будуть замкнені, і розпач навістить їх. Проклинатимуть матерів своїх, що їх породили і батьків, що їх розуму не вчили, але нічого їм не поможе, бо час для них проминув і ніколи не вернеться, як і не вертаються молоді роки.

Так-то все твориться по Божій волі: сильні духом знають хто вони, а слабі ні, та їх нам і не потрібно, бо наколи людина перепливає річку сама — вона певна в досягнені мети; коли ж має переплисти з тим, хто не вміє плавати, то вона не певна, а без певності навіть не треба й пробувати, бо та спроба допровадить до загибелі, — скінчив Богдан і приступив кінчати цілком вже холодне ідження.

Олена так заслухалася, що навіть забула за досить пізний час. Їй хотілося так довго слухати Богдана, доки в нього вистачило б сили говорити.

Скінчивши вечерю, Богдан знову став на коліна і промовив молитву. По закінченню молитви, він побачив, що Олена вже зав'язала мисчину до хустини і чекала на кінець його молитви.

— Богдане, — звернулася Олена до нього і моментально стала перед ним на коліна, коли він вже був намірився сідати, — я ж цінью тебе як достойника Божого і завжди в своїх молитвах молю Отця Небесного, щоб Він продовжив твоє життя, але ж і ти не забувай в своїх молитвах і проси Всешинього, щоб урозуміяв мене пережити тяжкі, голодові дні. Не за себе і не за єдиного сина свого прошу тебе, лише во ім'я спасіння тебе від голодової смерті благаю — не покидай мене в молитвах твоїх, бо хто ж піклуватиметься тобою коли мене фізичні сили покинуть? Моя вірність службі Богові, через ревну службу тобі, перебільшує любов до батьків, до самої себе, любов до свого єдиного сина. Бо службою тобі я здобуваю службу не лише Богові, але і Україні. Присягаюсь перед Богом і тобою, що лише по смерті моого сина і моїй власній, тебе зможе подолати голодова смерть.

Цілий час, коли Олена говорила — Богдан стояв нерухомо і лише вдивлявся, злегка прижмуривші допитливі очі, в глибину Олениних очей, які вдивлялися в Богдана немов забальзамовані, і з яких огнем палала любов до Бога і Батьківщини. Він взяв Олену лівою рукою вище ліктя і підвів її.

— Дитино, — промовив він, як лише може мудрий батько говорити до своєї дитини, — по-перше, я не достойний того, щоб ти передімною стояла на колінах. По-друге, розпач — це пожива для безвольних, а тебе я не зачислю до таких. Вір... Вір в те, що матимеш і будеш мати. Якби ми посідали таку віру, яка б змусила нас вірити, що завтра рано побачимо зелену, колосисту пшеницю на нашім городі, на місці теперішнього снігу, і так би сталося, але нашу віру роздрібнює страх перед невідомим „завтра”, який топче нашу віру і обмотує сітями матеріального захоплення, а це свідчить про нашу слабість, про міру нашої невіри. Іди, дитино, з вірою, що завтра матимеш — і будеш мати.

Олена більше не відзвивалася. Взяла хустину з мисчиною і, зробивши поклін, зі словами:

— Слава Ісусу Христу! — попрощала Богдана.

— Слава Богам Святої України! — почула Олена за собою, коли вже відчиняла двері.

Вийшовши надвір, Олена відчула самітність і страх перед майбутнім, бо більше нічогісінько не мала їсти. Не мала надії на завтрашній день, бо що ж можна роздобути від голодних людей?

На вулиці була мертвa, морозна тиша. Ціле село знаходилося в обіймах нічного спокою. Олена ішла стежкою і передумувала. „Віра... Яка може бути віра, коли цілий світ не в силах встояти в останній битві на життя і смерть. Коли пси і коти бояться зустрітися з людиною, коли птахи не залітають до села зі страху перед голодними істотами. Хто може посідати віру в неможливі речі?”

З такими думками Олена вступила до хати, в якій було темно і тихо. Місяць вже не міг бути свідком Олених вчинків, бо зайшов за хату.

Засвітивши каганець, вона зачала роздивлятися по хаті, неначе ніколи не бачила її вигляду. Її розгублений погляд зупинився на ліжку, яке стояло попід вікном і в яким, немов ангел, виконавший тяжке завдання, спав глибоким сном Юрко. Коло Юркового ліжка, зараз за піччю, яка знаходилась по правій стороні, як до хати зайдеться, стояло Оленине ліжко. На тім ліжку лежала, немов осиротіла, подушка з курячого пір'я, на двох ріденьких, від зношення, ряднах. На скрині, яка одним кінцем впиралася в Юркове ліжко, а другим майже досягала лавки, яка собою займала велику частину кімнати, простягнувшись від дверей аж до кута, в якім висів образ Богоматері, пишався чистенький обрус з доморобного полотна. Олена на все дивилася, але нічого не бачила. Перед її очима був лише Юрко. Юрко веселий, задуманий і Юрко, який виглядатиме за кілька хвилин. Її зінниці очей безперервно міняли свої розміри, а очі зробилися великими, немов хотіли вискочити з очних ямок.

— Сину мій! Єдиний, сину мій...! Ти будеш перший, а я за тобою, бо після мене тобі не вдасться бути жертвою во ім'я

слави Господньої, — прошептала вона півголосом, глибоко зітхаючи.

І раптом, немов перестрашена серна, вона вискочила на дівір, зупинилася на хвилину і зачала уважно розглядати навколо себе.

Цілий світ був порожній, лише вона стояла серед того світу і дивувалася байдужості того світу. Що відбувалося в її серці, в її душі — світові було байдуже — прийшла ніч і всі мусіли йти спати.

Вона знову зробила пару поспішних кроків, потім зупинилася і далі оглянулася довкола, немов намагалася зауважити когось, хто міг би стежити за нею в цілі піznати, що вона задумала робити. Зупинившись на одній цятці, вона вдивлялася в нічну далечину. Дивилася, але нічого не бачила, бо перед її очима пробігали страхіття голоду: Богдан, син, опустілі хати, непоховані трупи, і моментально, немов перелякані, вона побігла не оглядаючись, вздовж вулиці. Звернула з дороги і бігла навпротець, неначе втікаючий від хорта заєць. Бігла і вслухувалася — набираючи швидшого темпа бігу на чистій від снігу землі, або припиняючи біг долаючи снігові сумети, які перетинали вулицю, і виглядали немов ребра худої худобини. Її голова була переповнена проханням Господа за помилування і прощення, а тому вона шепотом в бігу промовляла:

— Боже... Боже, прости мені мої гріхи! Прости мені мій вчинок. Прости!... Прости!... Боже!...

Вона бігла, як ніколи ще в житті. Останні сили напружуvala, щоб якнайскоріше бігти.

Куди вона бігла? Для неї не було загадкою.

Підбігши до церкви, яка пишалася своєю красою в місячнім сяєві, вона впала на коліна перед дверима замкненої церкви, просто на цементових сходах, покритих притоптаним і замерзлим снігом, і з тремтячим серцем та трепетом всього тіла, притиснувши праву руку до грудей, зачала молитися:

— Господи! Єдиний Господе, що керуєш всім видимим і невидимим, живим і мертвим — прости мені. Не для задоволення себе особисто, не в цілях забезпечення особистого щастя,

не для прослави себе, але во ім'я слави Твоєї я рішила принести в жертву свого єдинородного сина. Я тленна, недостойна рабиня Твоя, являюся тимчасовим гостем на землі, а тому приготована кожної хвилини розлучитися з цим світом. Але Твое ім'я вічне над заселеним людьми світом, як і вічна є моя батьківщина, і з наміром прославити Тебе, а тим самим і народ мій — я приношу в жертву плід свій і саму себе. Господи, Ти сам бачиш, що я вже більше не можу втримати Богдана при житті, для якого Ти завжди посилає харч через руки мої. І тепер, — в неї зачали рясно сипатися сльози, — благаю, благослови, як одиноку страву для Богдана — це кров дитини моєї.

Вона зложила руки перед собою і, тремтячим голосом продовжувала далі:

— Спасителю, прости мені і прийми невинну душу плоду моого. Дай їй, Господи, заслужене місце в царстві Твоїм, бо його ж кров іде на спасіння старця, який прославляє ім'я Твоє.

Вона припала до сходів церкви і, гарячо цілуючи їх, тремтячими руками обмацуvalа їх, неначе хотіла знайти можливість притиснути їх до грудей своїх. Її теплі сльози топили притоптаний сніг на сходах церкви і лишали заглиблення в промерзлім снігу, як свідки Олениних відвідин.

Стискаючи відламки замерзлого снігу, який вона, непомітно для себе, відколупувала під час непрітомних рухів пальців, зачала поволі підноситися.

— Господи, — зачала вона знову, стискаючи мокрі від снігу руки, — простиши Ти мені, чи ні — це Твоя Воля, але тепер насити мене відвагою, щоб рука моя не здрігнула, бо роблю це для слави Твоєї і України.

Вона цілком піднеслася, зробила пару кроків вище, по сходах, і, перед самими дверима Божого Храму, зробила три доземних поклонів, поцілуvalа клямку і, відступивши, ще раз зробила три поклони.

Обернувшись, вона побачила перед собою цілий простір села, яке немов зранений звір відпочивало на засніженім полі. Ані в одній хаті не було світла. Хоча в Олениній хаті і горіло світло каганця, але вона не могла помітити його, бо замерзлі вікна були зі сторони, яку не видно було від церкви.

Все спало, лише Олена, як виклятий світом злочинець, не могла бути в тим числі, але вона знала в якій цілі це робить, і те оправдання вчинку, віра в доброчинність, надавала їй відваги і сили до здійснення його.

Село... Село, в якім тихо, мов в домовині. Село, де в цю секунду вмирають, або корчаться в передсмертних хвилинах; де маленькі діти сидять коло закоченівших*) вже матерей і чекають, на їхню думку, можливого, материнського обійму, де немовлятка висилуються в здобутті молока зі застиглих грудей, де мати оплакує останню дитину. Село, в яким і її одичокий син піде, слідом мільйонів, до вічного царства. Одне з тисяч сіл, в яким, під цілковитим пануванням голоду, ніхто не мав вільних думок до вибору бажаного життя. Голод... Голод... Богдан... Юрко.

В Олениній голові безладно снували думки і з тими думками вона поспішною ходою попростувала до хати. Її віра в те, що вона робить добрий вчинок, заспокоювала душу і насичувала рівновагою.

Вона не роздивлялася по сторонах, ціла її увага була на дитині, яка в цю пору спала спокійним сном. „Що Юрко тепер снить?” — мигом пролетіла думка крізь її голову.

Думки неімовірно пожирали час і вона, немов не сподівавшись, раптом побачила перед собою свою хату. Вона аж здрігнулася, коли перед нею виросла тінь хати, в якій мала відбутися задумана Оленою сцена. Йй не хотілося приступити до хати, бо там... Там Юрко, який за деякий час побаче вхід до раю.

— А може б я...? — в її голові промигнула думка когось іншого кинути у вир слави Божої, бо в селі багато таких, які просять Бога, щоб скоротив їхнє мучениче життя.

— Hi! — громом вирвалося з неї те слово. — Во ім'я слави Божої хочу бути з чистою душою перед Господом Богом, — і скорими кроками пустилася дохати.

Відчиняла двері з надмірним зусиллям, неначе хтось їх тримав зісередини.

В хаті було тихо як і перед тим. Каганець хоч і не мав

*) Зіштильнілих

сильного світла, але Оленині, наповнені слізьми очі, не могли сприймати нормальне світло випромінюване каганцем, і вона присилувала себе спустити голову.

І раптом мороз перечислив кожну клітину її тіла — вона побачила в куті, поміж рогачами, сокиру. В неї моментально очі побільшали, навіть і світло каганця не перешкоджало збільшенню очних зіниць.

Сокира... Юрко... За одну мить обернулася до ікони, і вже стояла на колінах. Долішня губа судорожно затремтіла, і неприродно зачали трястися руки.

— Господи, — промовила вона крізь сльози, — не позбавляй мене сили піднести сокиру во славу життя славлячого Тебе старця. Помилуй мене і прости мені... Укріпи... Натхни вірою в правильність моого вчинку.

В неї, неначе моментально, очі висохли і вона, підкріплена силою віри, відважно попростувала до кута між піччю і дверима, де стояла сокира. Піднесла ту зброю і з усієї сили стиснула рукоятку. З ледве прижмуреними очима вона повільно приступила до ліжка, де спав Юрко.

— Прости мені мій сину. — промовила вона і проти своєї волі вже стояла на колінах перед ліжком. — За хвилину ти підеш до Господа, опікуна нашого народу і всієї землі. Твоє тіло буде харчем незнаного, боголюбного мудреця, а душа твоя нехай буде харчем сили Неба України.

Вона піднеслася і, перехрестивши Юрка і себе, легесенько поцілувала сина в чоло і з неімовірною силою піднесла сокиру над Юрковою головою.

— Прости, сину...

— Стій! — пролунало по цілій хаті, і Олені здавалося, що те слово було чути по цілім селі, але Юрко нерухомо далі спав. Її руки немов закам'янілі тримали сокиру в повітрі, а вона, подібно до злодія, непевно зачала оглядатися довколо себе.

— Ні. Це мені лише вчулося. Жадного голосу не було, — і неначе для підтвердження своїх слів, вона уважно обвела очима цілу хату. Притискаючи руки зі сокирою до грудей, вона повторила.

— Господи, укріпи мене відвагою, насити мене силою, —

і вона знову піднесла сокиру над своїм сином, але зі ще більшою силою рознеслися слова:

— Стій же!

Вона перелякано здрігнулася, бо була певна, що чула ті слова, але переконавши себе, що це нечисті сили стоять на перешкоді, зачала, тримаючи сокиру в лівій руці, хреститися і хрестити всі чотирі сторони від себе.

— Для добра слави Небесних Сил, я мушу до кінця свого життя боротися з нечистими духами! — суворо висказала вона і рішучим рухом піднесла сокиру. Моментально змінила напрям руху рук і скерувала сокиру на голову свого плоду. І коли сокира вже була у віддалі одного ліктя від голови Юрка — блискавкою засліпило очі Олені і громом рознеслося:

— Та стій же!

Руки її, неначе поражені електричним струмом, скорчилися, відтягнувши сокиру від скерованого напрямку так, що та сокира, з усією силою своєї ваги, звалилася у віддалі на три пальця від голови Юрка, на подушку, розрубавши останню. Від удару ліжко затряслось і своїм стрясом розбудило Юрка.

— Бери своє чадо і поспішай з ним до Богдана, — почула Олена голос.

Якусь хвилину вона не могла зрозуміти, що з нею діється. Думки блискавкою одні надходили — другі залишали її голову.

Радість?

Розпач?

Олена заскочено, розгублено стояла і дивилася на Юрка.

Вона тряслася, глибоко дихала і, здавалося, її волосся знаходилося у вертикальній позиції, але вчувший голос вона прийняла як благословення.

Розгублено дивилася то на пробудженого Юрка, то на сокиру — і раптом відкинула останню в кут з такою хіттю, як людина може лише відкидати смертоносну змію, відправивши її від своїх грудей.

Пробудившись, Юрко помітив, що Олена знаходилася в дуже розхвилюваному стані, але нічого не говорив, лише підводяччись роздивлявся, неначе хотів когось, додатково в хаті, запримітити.

В Олени тремтіли не лише руки, але кожний найменший нерв, який в поспішці намагався передати до централі вістку про немислимо тяжкий психічний стан власника.

З криком:

— Сину мій! — вона припала до ліжка і поспішно, судорожними руками, неначе без її відома, зачала завивати Юрка в рядно, яким він був накритий і, підхопивши його на руки, вискочила, немов переслідувана, надвір.

Їй і на гадку не приходило, що вона піднесла надмірний тягар.

Замість гарної погоди, надворі була нечувана хуртовина, яка своїми холодними руками скопила Олену в свої обійми, яка була зібрана лише в светрі, як додатковім вбраним і чоботах. Несподіваний сніг і холод, своєю панівною силою, намагалися прикути її до місця, де вона зупинилася на хвилинку, за своїми дверима.

По хвилині, немов розігнавши сон, вона попростувала до Богданової хати.

Хуртовина, надуживаючи свої сили, намітала купи снігу на Оленинім шляху і, силою велетня, намагалася не допустити її до задуманої цілі. Але Олена, під тиском сили хвилювання, навіть не помічала намагання хуртовини. Вона декілько разів намагалася бігти, але наметений сніг, і тягар на руках, перевільщували сили її бігу. Іншим разом вона клякала і просила Бога, щоб зіслав їй силу витривалости дістатися до Богдана, а хуртовина, немов користала з нагоди Олениної втоми і безупинно набивала снігу в її розпатлане волосся, брови, вуха, шию і в кожну шпарку зле припасованого і подерготого убрання. Сніговії затемнювали зоряне небо і, немов зі заздрості до Юрка, намагалися звалити з ніг Олену, якої сила служби Вищим Силам поборювала всі побічні сили, які лише вступали на дорогу осянення першого.

Вона падала і підносилася.

В широких халявах чобіт було повно снігу, але вона того не відчувала. В цю хвилину, все що спричинювало фізичні невигоди тіла, для неї не існувало, і турботи за фізичні органи блідли перед настроєм души.

Юрко спокійно лежав на руках притиснувшись до матері. Він відчув, що щось надлюдське відбувалося, але поспіх Олени, її хвилювання і скорі порухи, не давали йому можливості встути з нею в розмову. Лежав непорушно і терпеливо чекав кінця.

Мороз продіставався крізь рядно і змушував його щильніше притулятися до матері.

Богдан лишень постелив ліжко для корисного відпочинку тіла і вийшов в сіни, щоб заперти сінешні двері. Коли тримався за гачок дверей, то почув наближаючі кроки попри хату.

Як людина спокійної вдачі, він ніколи і нічого не боявся, а тому і тепер, спокійно відчинив двері перед підступаючою особою, чим облегшив вступ Олені до сіней.

Богдане...! Богдане...! — промовила вона і, не маючи більше сили тримати Юрка на руках, опустила його на підлогу, звалившись цілим тягарем своєї голови на його груди.

Богдан побачив вичерпаність сил Олениних, а тому хутко підхопив її попід руки і підвів на коліна.

— Що сталося, чадо? — запитав Богдан і взяв засніженого Юрка на свої старечі руки.

Лишень Богдан випростувався з Юрком на руках, як Олена підсунулася на колінах більче до нього і, зложивши руки перед собою, зі слізами на очах промовила:

— Богдане, кров моого сина мала би врятувати тебе від голодової смерти, але сили Небесні стали на перешкоді здійснення і скерували мене з ним до тебе.

Вислухавши Олениних слів, Богдан зрозумів, що для нього настав момент висвячення спасителя України, і його осіяло світло Небесне.

Тримаючи далі Юрка на руках, він також став на коліна, і його увінчала радість і овіяло торжество.

З піднесеною головою, він, напів шептом, промовив:

— Сьогоднішній день є переломовим днем в історії нашої нації, бо ми діждалися Спасителя України.

Світло каганця продиралося через відхилені двері до сіней і щедро освітлювало дві, стоячих на колінах, постаті і отрока між ними, на Богданових руках.

— Твій син, — по короткій хвилі продовжував далі Богдан, — є одним із тих, які приходять на світ раз на довгі і довгі сотки років. Для нашого народу він з'явився першим на протязі жорстоких сторіч.

Він зачав поволі підноситися.

— Крокуй за мною! — звернувся він до Олени і попростував до хати.

Зупинився перед образом святим, щось промовив шепотом, потім знову став на коліна і зачав молитися.

Олена зробила те саме. Вона була горда за свого сина і своїй радості не знаходила меж. З її волосся скочувалися краплі холодної води розтопленого снігу. Її голова нагадувала күделю клоччя, але її і в гадці не було поправляти волосся, бо обставини творили ситуацію такою блаженною, що вона навіть боялася робити зайві рухи, і була безмежно щаслива, що діждалася тієї хвилини.

— Господи, сьогоднішнім днем я закінчу службу Тобі, будучи в тілі. Отрока, зісланого Тобою, я наділяю всією силою витриваєсті у довгій і вірній службі Тобі і Україні. Нехай вона, в сумі з Тобою зісланою силою на нього, буде кріпити його, щоб наш народ побачив правдивого Спасителя в його особі.

Потім він поставив Юрка на ноги і скинув з нього рядно, з якого стікали краплі води.

Юрко, натхнений силою Небесною, зінав що з ним діється щось неімовірне, а тому був спокійний, немов загіпнотизоване ягнятко на руках свого спритного власника.

Коли Богдан розгорнув Юрка з мокрого рядна, то зауважив, що голова його була увінчана сяєвом.

Хоч як глибоко Богдан вірив у достойність Юркову, але авріоля над головою останнього присилила його припасти до землі і голосно молитися.

— Отче Небесний, я служив Тобі всім єством своїм, кожне дихання мое прославляло ім'я Твоє, але я не числив себе достойним бачити Спасителя душ моого великого народу, і учителя людства світу земного. Молю Тебе від глибини душі моєї.

З радости йому слізоzi перешкоджали молитися, але він переміг всі слабости фізичні і продовжував далі.

— Укріпляй його, урозумляй його, нагороджуй його му-
дрістю, відвагою і благородністю в блаженних чинах служби
народові своєму.

Вставши, він взяв святу книгу, розгорнув на означеній
сторінці, підступив до Юрка і, ставши знову на коліна, розпо-
чав читати.

Юрко стояв покірно, немов би не мав сили володіти
своїми органами тіла. На ним була полотняна сорочка з лат-
ками на ліктях, і не вистачаючи довгі, полатані на колінах,
штанятка.

Все те, що робив Богдан: його молитви і читання святої
книги, зворушували Олену до безмежності. Вона стояла на
колінах і, притиснувши руки до грудей, дякувала Господеві
за діждані хвилини з такою щирістю, з якою може лише по-
божна людина просити прощення за нанесену смертельну
духову рану своєму дорогому другові, який вже знаходиться
на смертельній ложі. Вона була горда за дитину, перед якою
стоїть відповідальна, тяжка і славна дорога славити Бога і
служити Україні.

Богдан, закінчивши читати, згорнув книгу і дав поцілу-
вати Юркові, потім Олені і, накінець, поцілував сам. Поклав
її на скриню і, перехрестивши себе, промовив:

— Господи, во ім'я слави Твоєї і величи нашого народу, я
віddaю сили свої грядучому, скромному, але безмірно великому
учителеві землі нашої.

Він випростував два пальці, вказівний і середній, притис-
ши до них, здолини, великий палець, і, поклавши зрехтовану
руку на голову Юрка, зачав співати похвальну пісню. Як лише
він зачав співати, його підтримав, ледве чутно для вуха, хор
Небесний і зожною миттю той спів посилювався з такою
швидкістю, що здавалося цілий світ був затруднений тою
роботою.

„Слава! Слава!” лунало в українській землянці, не досить
освітлений земним, минаючим світлом, але осяній небесними
світлами, проміння яких карбувало для Юрка нові, незнані
дотепер шляхи боротьби за велич свого народу.

Під час співу Богдан зожною секундою відчував ослаб-
лення в силах, які пропорційно наповняли Юрка.

Олена, хоч і не знала співаної пісні, але так зворушило підтримувала Небесний хор, неначе щодня виконувала ту місію.

Не менше був зворушений Богдан, який побачив, що Юркові будуть служити не лише земні, але і сили надлюдські.

Він перший раз відчув свою недостойність перед Юрком.

Лише чорноволосий Юрко спокійно стояв, неначе він багато разів бував у такій ситуації.

Коли останні ноти пісні пролунали, то Богдан знову став на коліна і зачав продовжувати:

— Господи, я чуюся добезміри ощасливлений твоєю мудростю і милістю. Тобі я служив як міг, і всі свої сили віддавав на цю службу, але тепер я бачу, які мізерні були мої труди, які я жертвував во ім'я слави Твоєї. Як мало часу віддавав я для хвали незбагнености Твоєї. Цей отрок, я більш ніж певний, буде єдинородним в нашій новітній і гордій нації. І тепер прошу Тебе, Господи, дай йому, Тобі в подобу, і заслужене для нації ім'я, бо я чуюся далеко недостойним заступити християнина цього отрока.

Він зробив доземний поклін, і коли своїм чолом доторкнувся землі, то почув голос з Небес...

„БОГДАР — буде ім'я йому!”

Слово „Богдар” було так голосно сказане, що Богданові хотілося заткати вуха, і він був певний, що те слово було почуте кожним українцем сущим на землі і посіяло зерно віри в надходящого пророка — спасителя нашого народу.

— Слава Тобі, Господи, — продовжував Богдан, коли вже знову стояв на колінах, — що Ти мене не покидаєш до останньої хвилини життя моє.

Він повільно піднісся і приступив до шафи, де була коробочка з кравецьким знаряддям. Відчинив двері шафи і витягнув ножиці з тої скарбівниці. Примкнувши двері шафи, він попростував до скрині, на якій лежала свята книга. Розгорнув ту книгу і витягнув золотий тризубець, розміру трьох копійок. Зі словами:

„Господи, поможи мені віддати всі мої сили”, він намірився ножицями врізати шкіру на лівій руці, але не вспів доторкну-

тися, як на руці з'явилася краплина світлої крові. Це Богдана ще більше переконало у святості Юрковій-Богдаровій. Він змочив тризубець в тій крові, потім розгорнув Юркову сорочку, на грудях, і, зі словами: „Сам Бог Небесний є твоїм христителем і дає ім'я тобі БОГДАР”, тризубом доторкнувся Юркового тіла. По слові „БОГДАР” залунала похвальна пісня Небесного хору:

Слава, слава Богу в небі єси,
Слава, слава отроку на землі.
Через Тебе народ твій осягне,
Що від віків героями він прагне.
Проміння світла кине в темні дні.
Він буде зіркою під Божим небозводом
І на чолі всіх націй на землі,
Бо твій народ є вибраним народом.

Під звуки небесного хору Богдан поволі вирисовував кров'ю своєю, при допомозі золотого тризуба, маленький тризуб на лівій половині грудної клітки Юрка. Кожний рух Богданів тризубом випромінював за собою вогненний слід, немов би палив тіло його. Хор небесний співав так довго, як довго Богдан робив знак тризуба і по закінченню він дав Юркові поцілувати той тризубець зі словами:

— В Тобі спочиває провідна духовна сила грядучих поколінь, — по тих словах він вручив той золотий тризубець Юркові-Богдарові, який з побожністю взяв поданий тризубець і, зі страхом Божим, повісив собі на ший.

— Цією хвилиною, — продовжував він, — ти відпускаеш мене зі земного життя. Іди, чадо, в світ і твори благо нашому знедоленому народові.

Після тих слів він поцілував Юрка в чоло і, обернувшись, зробив те саме з Оленою додаючи:

— А ти будеш щаслива, бо твій син буде батьком рідної, оновленої науки. Ідіть до хати, — продовжував він, прийнявши таку позу, що Юрко і Олена були в обсязі його зору, — а Господь вже буде уrozумляти вас в дальших кроках вашого життя .

Олена припала до землі і так щиро сердечно молилася, що в тій молитві навіть забула де вона знаходилася, бо, наколи піднеслася, так здивувано дивилася на Юрка, немов би не сподівалася його бачити біля себе. На її обличчю були помітні два струмочки сліз, джерелом яких були глибини її очей, а руслом дві маленькі калюжки на глиняній підлозі.

Не довго думаючи, вона підхопила рядно, в яким прінесла Юрка до Богдана, обгорнула сина і, піdnісши його на рівні своїх грудей, попростувала до дверей. Богдан не лише очима, але й душою випровадив її аж надвір.

Надворі природа зустріла її так, як можуть лише вірні слуги зустрічати свого шанованого господаря: місяць напружувався до найвищої міри, щоб випромінити всі сили, які були в його владі; зірки, немов балерини перед своїм хлібодавцем, у змаганню бути найбільш поміченою, добе зетями мерехтіли, а вітер, своїм легесенським подихом, неначе життедайність ніс кожному, кого лише зустрічав на своєму шляху.

Коли Олена опинилася поміж стінами своєї хати, то аж тоді відчула, що її сили набагато перевищені втомою, і лише поклала Юрка до ліжечка, яке з трудом знайшла в неосвіченій хаті, зараз-же звернула до свого ліжка і не лягla, а неначе впала під тягарем безсилля. Була втомлена, але не могла спати, бо гордість за сина і за її батьківщину переповнила кожну клітину її тіла, і їй здавалося, що вона знаходиться не на ліжку, в українській хаті, а у висотах просторів Божества.

Як лише Богдан випровадив Олену і Богдана — зараз-же впав на коліна і довго, довго молився. Його молитва була подібна до сповіді. В своїй молитві благав Небесні сили щоб Олену урозуміли у віднайдені того, про що лише Небесні сили і він знали.

— Дякую тобі, Господи, що Ти үкріпив мене в силах діжатися сьогоднішнього дня; з цим днем мій розум пригадує мені про мое завдання, — він задумався на хвилинку.

— Тому, що духові і світські, чужі для нас люди, розкладають нашу спільноту, викрадають таланти з нашого народу, а непокірних винищують, то ж үкріпи Богдана, щоб він став

скелею в обороні милого Тобі народу, а мене поблагослови віддати Тобі душу мою.

Він поволі піднісся, взувся у валянки і вдягнувся в кожух. В сінях відшукав кирку і лопату. Приготовив все необхідне в сінях, а сам повернувся до хати і ще раз помолився.

Скінчивши молитву, підхопив все необхідне і попростував на кладовище.

Ніч була напричуд гарна. Мороз своєю силою досягав вершка. Ціле село знаходилося на дні гробової тиші, лише зі сусіднього села долітало гавкання неспокійного пса. Хрустіння снігу, під Богдановими валянками, нехотячи порушувало тишу безлюдної і казкової ночі.

Богдан ішов повільно і наспівував улюблену псальму. При кожній зупинці-перерві пісні його голова наповнялася світлими і радісними думками. Це ж він сьогодні, з милості Божої, має віддати душу своєму власникові.

Так радісно проминав час, і він навіть і не зчувся, як зайшов аж за городи, наближаючись до кладовища.

Раптом зауважив щось перед собою, з правого боку.

Страх для Богдана не існував, він навіть ніколи не цікавився значенням того слова, а тому сміливими кроками підступив до незнайомого, бо ще з віддалі зауважив, що то була людина.

— Лиши мене в спокою, блаженний чоловіче. Я майже цілу ніч на морозі перебуваю, і думав, що не встою в змагу з нечистою силою, але якісь добрі духи взяли мене під свою опіку, бо мені стало дуже тепло.

Останні слова дуже збентежили Богдана і він схопив незнайомого за руку зі словами:

— Hi, добрий чоловіче, доки тобі було холодно, то ти був під опікою чистих сил, коли ж тобі раптом зробилося тепло — це ознака, що смерть має тебе в своїх обіймах.

Він поспішно, поклавши лопату і кирку набоці, схопив незнайомого за руку і з немалою силою підвів його.

— Хто ти і куди йдеш? — запитав Богдан.

— Ціла моя родина, жінка і троє дітей, повмирали з голоду, а я, на своє нещастя, лишився живим, і тепер іду до своєї сестри, Макарівної, яка замешкує в цім селі. Може

вона потребує якоїсь допомоги, бо в гурті завжди легше буде перебути, — відповів байдуже брат Макарівної.

— О, то ти брат Макарівної? То ж ходи мерщій, бо пізно буде, — турботливо висказав Богдан і майже потягнув його за руку.

Брат Макарівної зробив перші кроки подібно до дитини, яка вчиться ходити, з чого було видно, що він замерзав.

Богдан добре знову небезпеку, яка криється в таких випадках, а тому майже біг з ним лише тому, щоб діждатися хвилини коли він змерз би. І не дуже довго прийшлося чекати, коли Богдан почув тримтячий голос.

— О... Залишіть мене, бо мені гірше робиться... Я зачав дуже мерзнути.

— Добре, братику, добре, — відповів Богдан і ще хутше приспішив хід, бо зачав вірити, що йому вдається спасти зустрічного.

Не зупиняючись ні на хвилинку, вони дісталися до хати Макарівної.

Рішучим рухом руки Богдан застукав до дверей.

— Хто там? — відізвався голос з хати навіть скоріше, аніж Богдан сподівався в таку пізнню пору.

— Відчини! Тут Богдан.

Добродійний голос Богданів кожний в селі знову, а тому Макарівна не потребувала більшого підтвердження щодо певності Богданової присутності, і поспішила відчинити двері. Засув зарипів і двері відчинилися.

— Тут я привів твого брата, — сказав Богдан показуючи на незнайомого, — напій його гарячим чаєм і поклади до теплого ліжка, бо він доперва врятований від морозової смерті.

— Михайл! — скрикнула Макарівна і відразу повела його до хати. За ними, причинивши двері, вступив і Богдан.

Макарівна в небувалій поспішці роздягла Михайла і розпалила в печі.

Коли Богдан побачив, що Макарівна по-сестерському опікується своїм братом, то йому стало дуже легко на душі, і він, попрощавшись з Макарівною і Михайлом, вийшов з хати

і попростиував до місця, де залишив кирку і лопату. Виходячи з хати, він чув, як за ним сипалися сердечні слова подяки, але він, будучи скромною людиною, лагідно відповів: „Богові дякуйте”.

Пригода подібного роду не зворушувала Богдана, бо він був свідомий того, що такі випадки трапляються часто, а тим більше тепер, коли зморені люди вмирають від надмірного морозу по цілій Україні: на вулицях, в степах, лісах і в своїх рідних хатах.

„Хто тому винен? Мороз...? Ні! Це кістляви руки вічно-голодної півночі тріумфують у першій половині двадцятого сторіччя. Це ті руки, які вмерлому на хресті українцеві ще й голову відрубують в страху перед його воскресінням. Але це добре, бо та сила більща, яку більше бояться. Чим більше нас мучать, тим небезпечніші ми для них, а чим небезпечніші для них, тим ми сильніші”.

Його дихання приспішувалось в міру зростання ненависті до північного ворога.

Так він ішов дорогою і роздумував — аж раптом натрапив на свою лопату і кирку, які пригадали йому дійсний стан. Він пригадав, що з ним станеться сьогодні — він відходить з цього світу, і його овіяла радість до такої міри, що йому хотілося жити і жити для того, щоб з радістю ще багато разів вмерти, але ненависть до північного сусіда змусила його змінити думку і задуматись над тим, що він підсвідомо виплекав незадоволення до себе і тим гріхом образив Бога. Бо чому людина має плекати ненависть, хоч би і до найбільшого ворога? Тоб-то, ненависть можна плекати, але душевний стан треба втримувати у цілковитій рівновазі — в спокою. Можна не любити; нелюбому можна вчинити приkrість, але все треба простити собі. Навіть, коли і голову стинаєш, то перед тим мусиш собі простити, бо все робиться з Божої волі.

Щоб очистити душу від вчиненого гріху, він рішив відпокутувати, а засіб для того вибрav — безвідпочинкове копання ями.

Вступивши на кладовище, він подякував Господові Богові за те, що йому самому довелося копати для себе яму.

Відміявши кроками приблизно потрібне місце, він роз-

горнув сніг і зачав копати. Під грубим покривалом снігу земля не була дуже замерзла, а тому він кирку вживав лише з першим штихом, а потім тоненькими скибами міг копати лопатою без вживання кирки.

Казкова ніч надавала йому охоти копати. Над ним подірявлене зірками небо немов хоронило його від стихійної перешкоди, бо, на його думку, низько звисало над ним. Те небо, яке незадовго відкриє свої брами до вічного життя, було йому рідне і привітне — наповняло його фізичними і духовими силами.

Занурене в мертвій тиші село спало тяжким сном, лише на віддаленому кладовищі кирка в Богданових руках, немов рука випробуваного автомата, рівномірними рухами то підносилася, то опускалася.

Чорнобокі хатки, неначе покірливі вівці обступили свого пастиря-церкву.

Все спало.

А чи дійсно спало? Чи зголоднілій шлунок може дати спокій живій істоті? Чи спухла від голоду людина може спокійно спати? Але нікогісінько не було видно і не було чутно, а тому здавалось, що всі і вся спить. Лише Богдан повільними, але рівномірними ударами кирки нарушував мертву тишу ночі. Хоча і був тепло зодягнений, але попівночний мороз не дозволяв йому скинути кожушину, хоча по деякому часі він і був змушений розстібнути її. Коли ж до половини потонув у ямі, а купи викиненої землі зрівнялися з його плечима — він звільнився від тягару свого кожуха. Його слово ніколи не відходило від чину, а тому покутував після плянування — не переставав копати доки робота не була скінчена.

Невисокий його зріст утруднював йому працю у глибокій ямі, але праця була для Богдана ціллю духового задоволення, а тому він кожну перешкоду зустрічав як ознаку щедрот Неба. Скінчивши копати, він видовбав дві маленькі сходки в в куті, і при допомозі їх виліз на поверхню. Вдягнувшись в кожушину, він клякнув на коліна, коло ями, підніс голову догори і зачав молитися:

— Господи, наскільки може бути здібне серце людське подякувати Тобі, настільки я видаю сили свої на завершення

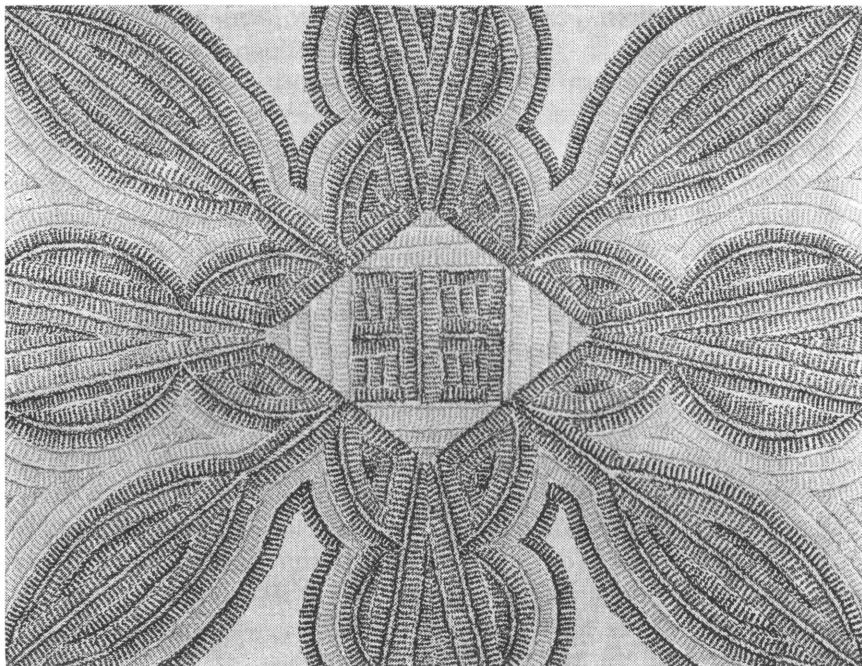
подяки за осягнені успіхи. Прости всі мої злі вчинки творені дією, словом, або думкою. Дякую Тобі, Господи, за допомогу розумно пережити свій вік, а також дякую, що Ти дав мені силу викопати яму для моїх тлінних останків. Поблагослови цю землю святу, яка була і є сковищем пригнічених і пристановищем убогих. Облегши вагу її на грудях славних Князів — світил правди, пророків, мучеників і гетьманів. Нехай із їхніх могил виростуть великані Духа відновленого, світила праведних наук і велич слави неба Твоого, — він хвилинку, безмовно стояв, немов граніт на твердій підпорі, а потім повільним рухом опустив голову додолу і продовжував далі:

— А ти, землењка свята, кріпись під тиском глузування нелюдів. Приймай без нарікання зморені і зганьблені ворогами тіла славлючих святість Твою, бо чим більше героїв ти приймеш, тим частіше родитимуться герої і борці за славу Твою. Тішся, бо Ти вибрана у Бога земля. На тобі, благодать засяє. Тобі, і лише тобі, прийдеться пишатися гордістю і славою, яку здобудуть свіtlі духи рождені Тобою. Будь же щаслива в славі своїй, бо ти того удостоїлася, — він перехрестив її при останніх словах і сам перехрестився.

Богдан встав, вичистив приладдя до копання і з радісним настроєм повернувся дохати.

Роздягнувшись в темній хаті, він засвітив каганець, розпалив піч і поставив чавун з водою на самій середині черені. Заким вода грілася, він причепурив хату і приготовив вагани. Коли вода зігрілася, він взяв холодної води до ваганів, а потім додав гарячої.

Небагато часу забрало йому викупатися і перебратися у довгу, білу сорочку. Взяв кусник паперу, написав на ним задумане і, згасивши каганець, відправився до ліжка.

XVII

Хто життя дає за друзів,
За їхню правду дбає,
— Вінок лавровий в того певно
На голові засяє.

Недовго по сході сонця Олена пробудилася і кичулася до Юркового ліжка, в якім він спокійно і безтурботно спав. Раптом зупинилася і насупила брови на свої зморені очі, немов намагалася побачити якусь зміну у Юрковім вигляді. Зробила крок дозаду і задумалася, чи то була правда, що діялося вчора, чи лише сон? Не знайшовши задоволяючої відповіді, вона хутенько зібралася і, не гайнюючи часу, відпра-вилася до Богдана, щоб його підтвердженням переконати себе в правдивості своєї думки.

Піdstупивши до Богданових дверей, вона, як звичайно,

не стукала в двері і вступила до хати. Не запримітивши першим поглядом Богдана, вона зачала роздивлятися по хаті. Їй і до голови не приходило, що він може ще спати, бо таке явище ще ніколи не бувало. Не задоволивши себе оглядом хати, вона зиркнула на ліжко. І раптом їй все з'явилося перед очима. Ціла панорама минулоЯ ночі зачала пробігати перед нею.

Вона піdstупила до ліжка, піdnесла ковдру і побачила непорушного Богдана. Він немов спав — великий хрест притискав частину його побілого тіла. Вона пригадала слова висказани Богданом минулоЙ ночі, що її цілком переконало у дійсності відбутого. Тихенько зробила пару кроків взад і, припавши на коліна, зачала молитися:

— Господи, Ти відібрав від нас людину, яка в тяжких хвилинах не лишала нас без життедайної поради, хто був лікарем наших душ і апостолом наших мрій. Дай же, Господи, йому заслужене місце в Твоєму царстві, а нас не лишай поза Твоїм патронатом.

Після висказаних слів Олена відчула, що думка про Богданів відхід проникла до всіх закутин її серця, і вона відчула самотність, осиротілість — їй здавалося, що надійний провідник покинув її серед темного лісу; випустив її руку той, хто провадив крученими стежками через переповнені дикою звіриною простори понад кручами незнаного терену. Непоборна безрадність опанувала нею, а тому з більшою посвятою молилася далі не за себе, а за цілій знедолений народ.

— Святі Духи — проводирі містичної ділянки нашого народу, вселіть в нас відвагу витримати цей проклятий народом час, не лише для мене і дитини, але цілого збідованого народу, пережити його і діждатися кінця терпіння терпінь. Наповніть нас відвагою сміливо виступати проти спричинників злочину, проти творців образу зморених тіл і кістлявих трупів, яких не вспівають збирати на вулицях катованих сіл. Дай, Господи, силу витримати всі страхіття панування смерти. Зм'ягчи наші серця до дітей-сиріт, до зморених вдів, до виснажених безбатьченків, і стверди нашу рішучість до ворогів наших. Випростуй нашу руку допомогти обдертим і знудженим, упослідженим гордим нащадкам воївничих русинів і піdnести її

ще вище на займанців наших. Змилуйся над тими, які днями і ночами висиджують під дверима чужинця-управителя з надією дістати шматок хліба, і прийми до свого царства тих, якім не пощастило повернутися до своїх дітей, до своїх родичів, до своїх подруг. Господи... — її молитва поступово переходила в крик, і вона знаходилася на грани вибуху голосіння, — зішли засłużену кару спричинникам мук і животіння трудолюбних людей на найродючишій землі в світі, а мученим зішли душевний спокій і благодать. Господи... Господи...

Вона кричала і голос її лунав по цілій Україні. Людські серця підсвідомо наповнялися ненавистю до півночі і жадобою пімти за знущання, кривди і смерть.

Раптом вона піднеслася і ще голосніше промовила:

— Hi! І тисячу разів Hi! Найбільші муки і терпіння в світі не змусять мене більше плакати, бо плач — це зброя бездушних слабодухів, слози — це засіб боротьби дітей і божевільних. По цілій Україні надходить час панування нового, загартованого духа, духа сухих очей і твердого серця — Духа нескореності!

І їй здавалося, що цей голос виходив не з її уст, але луною доходив до неї з висоти, спустився до неї від Божого трону і пролунав так сильно, що кожний українець, в цілому світі, міг без перешкоди його чути.

Подякувавши Богові ще раз, вона приступила приготовлятися до похорону. Засвітила лямпадку, зігріла води, щоб викупати Богдана, бо знала, що не вільно ховати некупаної людини, і пішла покликати діда Панаса — сусіда Богданового — щоб допоміг їй впоратися з обов'язками.

Коли всупила до хати Панаса, то побачила його сина — Осипа, який сидів на лавці і товк бур'ян в ступі.

— Дай, Боже, щастя, Осипе! — привіталася Олена перша.

— Дай, Боже... Дай, Боже! — відповів Осип, припинивши свою роботу.

— Чи дід Панас зараз вільний? — звернулася Олена оминувши всякі вступні розмови, бо час на те не позволяв, а також знала дуже добре, що дід Панас ніколи не був без

роботи, лише сидів за своєю машиною до шиття і шив, як не внукам, то синам, або навіть і чужим, на замовлення.

— Так! — відповів Осип переповненим жалем голосом — від позавчора він вже вільний назавжди.

— Що? — викрикнула Олена зробивши неймовірно великі очі, бо не могла повірити, що людина, яка мала тверду волю і безмежне бажання жити, могла в такому короткому часі відійти.

— Так, сестро, вчора я поховав свого батька і діда моїх дітей. Не витримав старий організм на бур'яновім хлібі і відійшов від нас назавжди.

В Осипових вологих очах витворилися крапельки роси біля коренів вій. Він не так жалував за батьком, як йому шкода була: чому люди не мають права на своїй рідній землі вмерти природною смертю? Чому? І хто тому винен?

Олена висловила своє співчуття з приводу страти милої особи і, не сказавши нічого Осипові за Богдана, попрощається і відійшла в напрямі своєї хати.

Увійшовши до хати, вона зауважила, що Юрко вже не спав. Підступила до ліжка, в якім знаходився відпочитий Юрко, і ще спросоння кліпав очима, і приниженим голосом промовила:

— Вставай, сину, підемо ховати Богдана, бо він вже не живий.

— Богдан неживий? — вирвалося з Юрка коли він вже тримався рукою за спинку ліжка і намірився був піднести.

— Не турбуйся тим, сину, він помер з душевним спокоєм, для нього смерть була початком життя, початком радості.

Юрко сидів непорушно, а його голова звисала на грудях, немов підтятка квітка.

В його голові дозрівало все те, що відбулося минулої ночі.

— Ну, збираймося, сину, бо пізно буде.

Тими словами Олена вирвала Юрка з глибини думок і він аж стряс головою, немов хотів стріпати зайні думки зі себе.

Увійшовши в дійсний стан, він розпочав хутенько збиратися, а Олена витягала всі речі, які були необхідні при похороні дорогої особи, і складала все до рушника.

Зібравшись — вийшли і мовчки посунулися до Богданової хати.

Перед самими дверима Юрко припинив свій хід, немов якась сила стримувала його перед самісінькими дверима, щоб все докладно пригадати, що відбулося в тій хаті, але рішучі кроки матері прискорили його думку і він, слідом за Оленою, вступив до хати.

Переступивши поріг, Юрко відчув існування вібрації, яка охопила ціле Юркове ество і він підпорядкувався їй, бо відчув, що це Богданів дух опановує їхнім. Він усвідомив, що вже був не Юрко, а БОГДАР.

Олена поклала рушник зі содержимим на столі і, підстутивши, перехрестивши перед тим, до ліжка, на якім лежав Богдан, взяла ковдру, якою він був накритий, і уважно згорнула її.

Він був зібраний в довгу, білу сорочку і на ногах мав білі шкарпетки; на його грудях спочивали сніжнобілі руки. Оглядаючи його, вона зауважила папірець, який виглядав з-під його білих рук. Не довго думаючи, вона взяла папірець і розгорнула його. Досить виразним шрифтом, на білім папері, було написано: „Не дивуйся тим, що ти знайшла в цій хаті. Це сліди не моєї, а Божої волі. Зі спокійним серцем приступи до моого похорону: не купай мене, лише вложи до приготованої труни і відвези на кладовище, та поклади у вже викопану яму і засип. На могилі не став жадного пам'ятника, бо Богдар, коли виросте, то знатиме що поставити. Після похорону зачни розкопувати стіну за скринею, де знайдеш необхідні до життя речі”. Прочитала вона про себе, а потім нахилилася до Юрка і голосно перечитала йому.

По перечитанню вона, якийсь час, стояла нерухомо і вдивлялася в неозначену цятку.

В її голові снували, одна за одною, думки: „Чому він не хотів, щоб його викупати, коли наш звичай наказує те робити? Чому наказав не ставити жадного пам'ятника на своїй могилі, коли він був побожним християнином?”

Це все її турбувало, але розгадати була безсила...
По хвилині мовчанки вона звернулася до Юрка:
— Ходи, сину, поможеш мені занести труну до хати, — і попростила до сіней.

В сінях знайшла начорно пофарбовану труну. Знявши покришку, вона віддала Юркові, а сама взяла долішню частину труни.

Втягнувши труну до хати, вона, задумавшись, зупинилася. Їй прийшла думка до голови, радше, турботне роздумування: як вони внесуть труну з Богданом надвір, щоб покласти на санчата? І недовго думаючи, вона притягнула санчата в сіни, а щоб легше було витягнути, то підлогу посыпала снігом на яким вставила санчата. На санчатах вмістила труну, потім підійшла до скрині, де віднайшла щось подібне до вузенької ковдри і маленьку подушчину. Розклавши все уважно в труні, вона піdstупила до трупа.

— Бери, Юрчику, під коліна, — звернулася вона до сина, а сама підіпнула ліву руку під Богданову шию, а праву під крижі, щоб облегчити Юрків тягар.

З великим трудом вони піднесли, а зі ще більшим виносили в сіни. Юрко, на якого впливала та сцена не аби-як, стрався прислужитися Богданові хоча по смерті, а тому всі свої сили видавав на те, щоб піднести Богдана якнайвище.

Хоч було і тяжко, але турботно і обережно вони вложили Богдана до труни.

Випростувавшись, Олена тяжко, з помітним облегченням, зіткнула.

В німій мовчанці, раптом, обернулася і відійшла до хати, а коли повернулася, то в руках тримала засвічену свічку. Перехрестилася і зі словами „Спаси, Господи, душечку усопшого раба твоего — Богдана”, вона вставила засвічену свічку в зложені руки Богдана. Взяла Юрка за руку і повела до хати. Перед образами стала на коліна і зачала молитися. Те саме зробив Юрко.

Олена була більше ніж свідома, що кожному покійникові належиться відповідна заупокійна Служба Божа. Але ціла околиця вже понад п'ять років не має священника. Тому похорони відбуваються так, як на те родина спроможна — родин-

ним колом засилають молитви до Всешинього, щоб прийняв душу раба Божого. Кожний член родини і околиці вірив, що молитви приватного кола помагали душам покійників так само, як і заупокійні Служби Божі в церквах і каплицях.

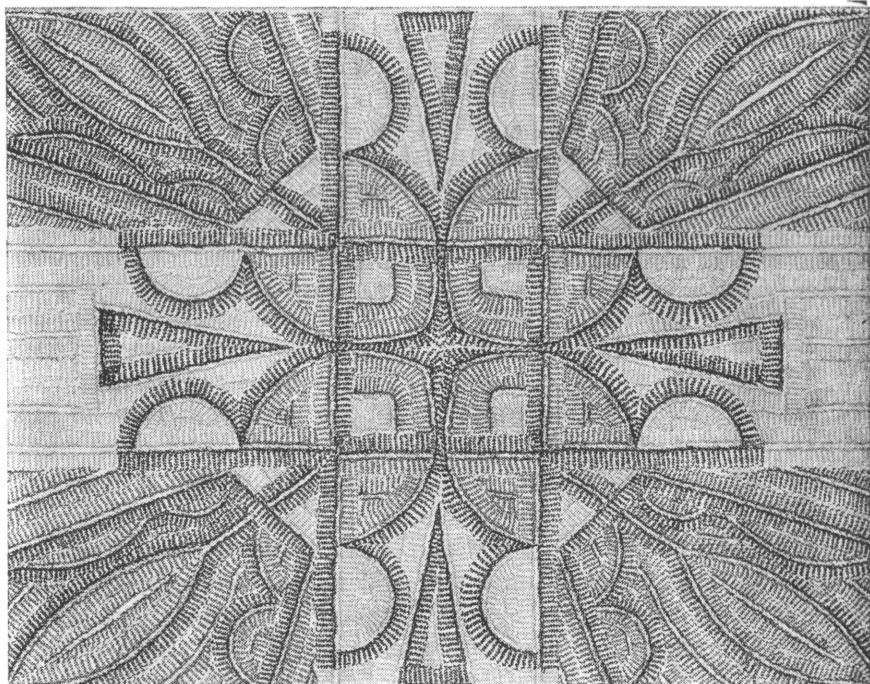
Олена молилася за Богданову душу, а рівно ж і до Богданової душі, бо він був святцем, який за життя говорив з Богом, і який жив для інших, а не для себе, для народу, а не для своєї родини, для близького, а не для самого себе. Він дбав не про своє тіло, але і душу свою готовий був запропастити во ім'я справедливості на землі, во ім'я спасіння свого народу. Він навіть не думав ощасливлювати себе Небесним раєм, доки над Дніпром існуватиме пекло. Він хотів горіти за життя і по смерті, щоб своїм полум'ям отрівати тіла на землі і душі на небі.

— Пречиста Мати Божа, — молилася Олена, — споглянь на нашу землю, на наші пошматовані тіла. Молися за нас. Ти одинока, хто баче всі ридання матерів над вмираючими дітьми і плач дітей над закостенілими тілами матерів у всіх закутинах нашої землі. Ти одинока, всюдисуща, а тому супровадиш мільйони тіл облятих слізми рідних на вічний спочинок. Ти є свідком гістеричних голосінь жінок і дітей за відібраним мужем і татом. Ти бачиш мій зморений народ і його суцільну рану, яку виліковує лише смерть. О, Маріє... О, Маріє... — Вона впала на землю і чолом притискала до підлоги, а непрощені слізози зрошували очі.

Юрко стояв коло неї на колінах. Його, складені перед ним, руки виглядали на витягнені, зморені голодом кістляві верхні кінцівки сотворіння Божої уподоби, яка окрім кісток і шкіри — нічого не мала. Але недовго він зберіг выбрану, непомітно для нього, позу. Олена ціла тремтіла, що зауважив Юрко — Богдар, і те перемогло силу його відданості молитві і він, вдивившись в неї, розгорнув руки з криком:

— Ми не можемо жити лише земним! — вхопив її за плечі і, звалившись цілим тягарем тіла, тормосив нею мов непритомний. Він намагався затримати свої слізози, і по вигляді його обличчя не можна було сподіватися їхньої з'яви, але вони самовільно розлучалися з маленькими очками і залишали сліди на Оленинім светрі.

Поволі Олена заспокоїлася... Піднеслася і зробила загадковий погляд на Юрка. Їй не було дуже приємно мати малолітнього сина за дорадника у містичній справі. Вона, як дросла людина, мала б мати більше глізду і здібності контролювати себе у тяжкім стані емоційного розстроєння. Вона вміть сконцентрувала всю свою увагу на молитві і ще раз усім серцем помолилася за Богдана і до нього, а потім разом приступили відправляти Богдана на вічний спочинок.

XVIII

Слова вогненні і мечі
Лише відкриють шлях до слави.
Підкладуть фундаменти міцні
Під всевладні, всесильні булави.

Вже сонечко було височенько, коли Олена і Юрко, на маленьких санчатах, тягнули труну з подвір'я. Сніг радісно відбивав соняшне проміння і, немов зі злости до перехожих за їхнє порушення забави снігу зі золотистим промінням сонця, скрипів з нездоволенням під непрошеними чобітъми. По недосить втоптаній дорозі санчата немов відігравали містичний танець: прискорюючи, або сповільнюючи свій рух. Вони це робили досконало в такт ритмічних кроків двох постатей, які, під пресією напруги, посувалися перед ними. Вища постать трималася правою рукою за шнурок, який був прив'язаний до санчат, а в лівій неслала лопату. Менша, немов її хтось прив'язав до шнурка, звисала між шнурком і землею, і часто підбігала, немов в страху бути загубленою.

Вони мовчки перетинали вулицю і, без зайвого говорення, переїздили завулки. Досить багато, відносно пори року і стану, в якім люди знаходилися, було зустрічних на їхній дорозі, але ніхто не поцікавився їхньою турботою. Час-від-часу до них долітало тихеньке „добрий день”, яке немов непомітно вилітало з уст затурбованих і обтяжених непрошеними думками людей.

„Яка зміна настала за такий короткий час — подумала Олечка. — Такі привітні люди були, такі добродійні: в найменшій лихій годині допомагали і навіть в найбільшій турботі були найліпшими приятелями; навіть ворогуючі між собою один другому допомагали, якщо обставини того вимагали... А тепер? Їх навіть не цікавить кого я везу, а тягар на санчатах засвідчує, що ми не їдемо на весілля, але людей це не цікавить. Ім байдуже, яке лихо коло мене. Так, голод рідні не знає”.

Вона міряла очима кожного минаючого. Їй хотілося крикнути за кожним віддаляючим, щоб звернути його увагу на своє лихо, але що то доброго дасть? Не лише крик, але і погрози

смерти їх вже не зворушать. Люди, мов тіні, снуються вулицями. Голод паном на врожайній землі. Україна по самі вінця своїх кордонів заллята штучним голодом. Кожне село, кожна хата, кожна душа тріпочеться в тій повені; старається ще день, ще годину, ще хвилину довше прожити. Ніхто не хоче вмерти, а чи хтось знає чому він хоче жити? Інстинкт, природа того вимагає, але мети життя ніхто не має. А чи той, хто прагне жити — дійсно хоче жити? Не! Тепер ніхто не хоче жити, а бореться зі смертю не тому, що хоче жити, а щоб діждатися часу, коли по цілій Україні запанує справедливість. Коли чужинець, замість панування, стоятиме на колінах і проситиме помилування за вчинену несправедливість. А чому чекати? Чому не зачинати тепер. Замість їсти один одного, чому не зачинати їсти москалів? Чому не ставити активний спротив?

Легко сказати, але не легко це зробити. Дияволська влада так спритно керує народом, що лише народ зачне проявляти якесь незадоволення, чи спротив, відразу дадуть якусь полегшу, усунувши з відповідального посту якусь провідну особу, і звальять на неї всю відповідальність за кривди заподіяні народові, а самі далі панують. Отак людей дурят. Ошуканий народ на якийсь час заспокоюється, а за той час найздник задумує новий підступ винищення нашого народу. Наївні люди настільки захопилися мудрістю проводу за впровадження НЕП*)-у, що і сьогодні, вмираючи від голоду, не можуть повірити, що колгоспи не плянують розв'язувати, що голод спричинила окупаційна влада, що це пляшована акція приборкати незадоволене селянство, яке по цілій Україні виступило проти комуно-московського панування, і то до такої міри, що в деяких районах місцева поліція не давала собі ради зі селянськими повстаннями, і треба було висилати регулярні частини війська.

Думки окупували Олену до такої міри, що вона забула, де була і що робила.

— Мамцю, відпочиньмо трошки, бо я вже не можу далі тягнути — звернувся Юрко до Олени.

*) Нова Економічна Політика — була Леніном впроваджена на початку свого панування.

Вона аж здрігнулася від тих слів, немов її хтось розбудив, і аж тоді усвідомила дійсність, аж тоді побачила, як далеко вони віддалилися від хати.

— Лиши, сину, я і сама впораюся з цією роботою, — відповіла Олена, не припиняючи тягнути санчата.

— Ні, мамо, ти також відпочинь, бо ти також вже змучилася, — вперто настоюював Юрко.

Олена зупинилася і випустила шнурок з руки. Поклала лопату коло себе і обернулася.

Перед її очима розгорнулася панорама села в зимову пору. Хоч і була вже підобідова пора, але мало людей було видно на вулиці: дехто не вставав, бо був немічний і не мав сили розлучитися з ліжком, дехто спав довше, щоб скоротити час думання про харчі, а дехто вже ніколи не встане, і його бездушне тіло очікувало, щоб хтось відправив на вічний спочинок.

День був ясний і спокійний. Мороз, немов затята звірюка, боровся з перевагаючим супротивником-сонцем з надією на успіх, але сонце хоч і слабе, та все ж таки було здібне понизити його силу.

Побачивши що Юрко зачав вже мерзнуть, Олена без слів піднесла лопату і шнурок, і звичною хodoю, спокійно рушила зі санчатами. Юркові не треба було говорити, що він має робити. Лишень Олена рушила, він, зайшовши на другий бік, вхопився за шнурок і процесія далі посувалася міряючи землю ритмічними кроками.

Кладовище вже було цілком близько, але остання частина занесеного сніgom шляху забрала більше сил у немічних, аніж цілій шлях почерез село.

Вступивши на кладовище, Олена перехрестилася і тихцем промовила:

— Пом'яни, Господи, душечки усопших рабів Твоїх, спочиваючих на цим кладовищі.

Коли труна вже спочивала коло ями, на свіжо накиненій землі, тоді Олені прийшла до голови хвилююча думка: „Як і чим спустити труну в яму?” Але не довго довелося їй думати — здібність винахідливості і тут її виручила. Не довго думаючи, вона прив’язала шнур від санчата до легшого кінця труни і

поклала лопату поперек ями. При допомозі шнура, а найбільше завдячуючи своїй витривалості, посунули труну одним кінцем на лопаті. Коли тяжчий кінець звисав над ямою, спочиваючи на лопаті, Олена взяла прив'язаний до труни шнур і поволі посунула труну ближче до ями. Коли труна вже більшою частиною звисала над ямою, Олена і Юрко піднесли кінець, з яким так довго вовтузилися, і справно скерували його до ями. Обережно спустили один кінець аж на дно, і Олена спустила Юрка до ями, щоб розв'язав шнур, який потім був закріплений на протилежнім кінці труни. Олена піднесла другий кінець труни, а Юрко витягнув лопату з-під неї, і з тою самою обережністю опустили другий кінець на дно ями. Сама залізла в яму, відв'язала шнур і потім вилізла тим самим способом, що і Богдан минулової ночі — тобто використала ті самі східці, видовбані в стіні ями. Над ямою перехристилася, промовила молитву над відкритим гробом і зачала засипати яму.

Глухо, немов крізь стіну, до них доходив гомін села. Показувалися випадкові вози на вулицях. Похмурі хатки порозсівалися по білій землі, немов дрібні хмарки по ясному небі. Що діялося в тих хатках, то один Бог лише знав. Лише загадковий дим, як свідок страхіть в тих хатках, виривався перестрашеним птахом крізь димарі і творив злегка похилі стовпи, які хилилися немов під тягарем безтурботного неба.

Небо хоч і було ясне і спокійне, але захланно поїдало верхівки димових стовпів, які безупинно поповнялися новим запасом з розігрітих печей. Перестрашений вилет диму багато дечого знав, але від нього не можна було нічого довідатися, що діялося там, де він брав свій початок. Та й хто його вислухає? Той, хто те саме бачить в себе, в своїй хаті, не має потреби довідуватися, а для того, хто являється творцем тих страхіть — ця новина не буде вразливою, бо він здібний зробити більше і жахливіше.

Хвилини минали, кількість землі навколо ями зменшувалася. Олена часто скроплювала замерзлу землю своїм потом.

Коли яма була засипана і могила вирівняна — Олена ще раз припала на коліна і помолилася за спокій душі Богданової.

Вже сонечко перекотилося через полудень коли Олена і Юрко виходили з кладовища. День далі був соняшний і мороз-

ний. Олена не була відповідно зібрана до погоди, а ще й тому, що при засипанні ями була зігрілася, — прискорила хід, щоб не перестудитися. Юрко також поспішав тримаючись за руку матері.

Коли вже доходили до своєї вулиці, Олена почула якийсь гамір: крики, вигуки, сварня доносилися до її вух. Внедовзі вона побачила на вулиці переїздну фіру, за якою мужчини, жінки і навіть діти перебігали з місця на місце і з вигуками вибирали вигідніші позиції. Неначе зграя голодних птахів за плугатарем родючої землі, кожний почерзі перебігав допереду, щоб дістатися якнайближче до фіри.

Візник несамовито викрикував, кидаючи погрози на всі сторони, але люди не звертали на нього увагу.

Олена спочатку не могла зrozуміти, що діялося. Несамовитий гамір її зацікавив і вона напружила свою увагу. Не довго вона була в стані непевності. Раптом здогадалася і закам'яніла на місці... Відвернулася і зачала молитися.

— Мамо, що сталося? — запитав затурбовано Юрко.

— Нічого, сину, нічого... — Затиснувши зуби і вдивляючись в далечінь промовила Олена, ще міцніше стиснувши синову руку.

Зі зближенням фіри вигуки зростали і, в пропорції до віддалі, доносилися до них. Вони рушили далі, і Олена лише шепотом відмовляла молитву. Їй не хотілося, не лише бачити такий образ, але і чути про щось подібне.

Раптом, недалеко вже від Олени, всі крики злилися в один, неприродної сили, вереск. Олена мимо своєї волі обернулася і... О, Боже... Тепер вона дійсно зрозуміла: до чого може допrowadити голод.

Кінь, який ледве тягнув віз, звалився під тягарем безсилля, яке було започатковане недостачою фуражу. На того коня, який вже не був подібний до коня, лише до кіньської уподоби обтягненої довгошерстою шкірою, навалилася ціла юрба і зі живого дерли шкіру, рубали вуха і в короткому часі були власниками доступних частин кіньського тіла. Хто був дужчий — відбирав у слабшого. Слабші ж не піддавалися і, при допомозі своєї вп'ертості, здобували інші посіlosti. Кіньська кров розбрізкувала на всі сторони і в морозну погоду швидко

замерзала на одінню мисливців прожитку. Окровавленими руками один одного відпихали, не звертаючи уваги на яку частину тіла ті руки попадали: лице, голова, волосся чи яка інша жива, або мертвча частина оточення. Над тим ніхто в ту пору не роздумував. Це була сцена боротьби за існування. Так, в цім випадку виявилася найбільша міра боротьби за існування згідно з Дарвінівською теорією, яка була впроваджена червоними москалями в школу обов'язуючим предметом, як основою буття не лише людського, але всього органічного в світі. Тут, серед вулиці українського села, відбувалася сцена затвердження теорії, яка була імпортована, як засіб пригноблення волелюбних народів. Українське село вирішило спір матеріялізму з ідеалізмом.

Олена, немов заморожена, дивилася, але нічого не бачила. Те що відбувалося — перевищувало всі міри фантазії. В її голові чорними воронами перелітали думки: одні витискали сліози на очах, а інші були майстрами суворого обличчя, майстрами бажання знайти дорогу пімsti за спотворення благородних душ богообоязного народу, а ще інші обкрадали її з гуманістичних думок і кидали у вир юрби, щоб підтвердити теорію Дарвіна. Йй тяжко було зрозуміти майстерність гнобителя — його умілість зробити з культурного і цивілізованого народу ворогуючі між собою істоти боротьби за існування.

Так вона довго стояла і роздумувала — не хотіла вірити що то дійсність була — доки гомін не затих.

Юрко стояв збоку, пригорнений Олениною свитиною. Що він думав в ту хвилину — тяжко зображену, але одне він відчув, що ця подія була співтворцем його твердого характеру і частковою причиною народження нової науки, яку він покликаний був передати своїому народові і вказати шлях тому народові до нового і світлого життя.

Довго не прийшлося чекати, коли вже все заспокоїлося і задоволені люди розійшлися, і тоді Олена побачила віз з червоними від крові голоблями, які були напів занурені в притоптанім снігу. Між голоблями лежала почервоніла упряж нещасного сотворіння. Це все, що лишилося після нападу голодуючих.

Візник, який був безрадний під час казкової, незабутньої

події, поспішно ходив навколо опустілого воза і лише нервово помахував рукою, в якій далі тримав батіг. Він добре знов, що йому влада не подарує за недогляд колгоспного майна.

Олена переходила попри те прокляте місце нето зі страхом, нето зі жалем. Свого правдивого осуду тому явищу Олена не могла дати, бо причина поведінки людей була не в народі, а в тих, які панують над народом і, у відповідь на те, вона ще сильніше стисла Юркову руку і, не розглядаючись, попростила до хати.

— Ага?! — раптом почула голос Олена. — І ти приймала участь в убивстві невинної тварини.

Олена, відвернувшись, підвела голову і побачила перед собою дві постаті: один був низького росту з помітним хвильованням на обличчі — в нім Олена пізнала візника, чий кінь був жертвою нападу голодних людей. Коло нього стояв голова сільради — червононосий „українець з Саратова“, як він часом любив себе називати. Олена не знала, що має відповісти, бо була певна, що поставлене питання було безпідставним середником обвинувачення, а тому, прижмуривши очі, лише дивилася на нелюда у людській уподобі.

— Ану, покажи свої руки! — залепетав голова сільради.

Олена стягнула домашньої роботи рукавиці і показала руки, які були сухі і бліді від голоду.

— Вже вспіла вмити свої руки? — закричав Жовтов — так називався, як ви вже знаєте, новий голова сільради.

— Але ми ще довідаємося! — додав він по короткій перерві і вмить попростиував до пограбованого воза, а за ним поспішав мовчазний візник.

Олена перед відходом ще раз обернулася і з ненавистю подивилася на віддаляючого Жовтова. Їй хотілося кинутися на ту гадину, яка карала людей не за провини, але лишень за те, що признавалися до своєї національності. Вона була готова наздогнати і вп'ятися в зненавиджене горло, але побожність її втримувала від тої дії. Нервово зітхнула, обернулася і відправилася просто до Богданової хати. В хаті було пусто, холодно і непривітно, але Олена, сповняючи заповіт Богдана, приступила до відкопування того, про що писав Богдан у своїй картці.

XIX

Ріг Амалфеї, друже мій,
На смітник кидай.
А ріг, що кличе жваво в бій
І в темряві шукай.

Юрко не єв майже цілу добу, а тому тепер, коли опинився в хаті, відчув велику втому і звалився на лавку.

— Зараз розкопаемо і щось матимемо їсти, — заспокоювала Олена його і поспішно приступила до роботи.

Відсунувши майже порожню скриню, Олена зачала легенько стукати в стіну, за скринею. Віднайшовши місце, де звук був подібний до звуку порожньої бочки, вона розпочала киркою дзьобати стіну. Недовго їй прийшлося вживати кирку, бо під тоненькою верствою глини були вставлені дошки. Вона лише відколупала глину на стиках дощок зі стіною і дуже легко, при допомозі лопати, відчинила діру.

Отвір до діри, як виявилося, був з четверть квадратового метра. Зараз при отворі, прикріплений до глини, висів кусник паперу. Олена обережно його зняла і зачала уважно читати. Зацікавлення Юрка розігнало сон з його очей і він, прислуховуючи матері, час-від-часу виконував роботу вправного помічника. „Слава Небесним Силам!” — зачала Олена читати написане на пожовклім папері — „І тобі, незнаний, але дорогий приятелю. Все, що в цій дірі сховане — благословенне Богом Святым, бо з Його волі я заніс сюди все те, що Ним волене було ще в Київськім монастирі. Якщо ти дорослий — забери всі книжки і рукописи, і зачинай з любов’ю до Бога перечитувати їх, а Небесні Сили скерують тебе на шлях праведний. А наколи, через проведіння Боже, лише знаєш вибрану Богом людину, то переховай ці джерела духових скарбів до дня зустрічі з нею. Окрім того, тут знайдеш один мішок мелених сухарів, два мішки борошна, торбу сушених бараболь і глечик смальцю. Якщо вже пора весни і земля розмерзла, то маєш можливість відкопати два міхи пшениці. Віднайти це не тяжко: від порога сіней, точно насіїд, відміряй шість сажнів, а від колодязя, напівніч, чотири — на місці збігу мір зачинай копати. Все це з Божої волі закопане від 1931-го року Божого”.

Оленині очі прожекторами слідкували за кожним словом на пожовкливі папері, а її серце билося немов перелякане пташка в цупких руках. По перечитанню записки, вона не знала, що має робити. З радости її очі не могли довго затримуватися на однім пункті, бо нервова система грава чими, немов цирковий кловн ляльками, і вона, в безпорядку, кидала погляд раз на Юрка, раз на папір, а раз надвір, доки не схаменулася. Зрозумівши дійсність, вона кинулася зі слізами на очах до Юрка і зачала втішно його цілувати.

— Сину, Бог нас не забуває!... Сину, Бог нас не забуває!... — промовляла вона безліч разів, то підвищуючи, то понижуючи тон говорення і притискаючи по-материнському Юрка до себе.

Юрка це не менше втішило і він радісно дивився на задоволену матір, часто кліпаючи близькими очками, але пам'ятав науку Богдана — „не плакати в нещастю і не реготатися з радості”.

Перш за все Олена зачала витягати невеличкі, гарно упаковані пакуночки — їх було три. Потім витягла торбу, в якій була сушена бараболя. Діра в стіні, Олені думалось, вже скінчилася, але, приглядаючись уважно, вона зауважила, що на віддалі три четвертих метра була друга стіна. І аж тепер Олена зрозуміла загадкову будову північної стіни, яку Богдан будував, „щоб тепліше було в хаті, взимі”. Обидві стіни зісередини були уважно обложені цеглою і то так щільно, що миші не могли зробити жадної діри в такій стіні. Витягнені речі були свідками щільної і уважно обдуманої будови. Ціле сховище було обставлене дошками, а до того ще кожна річ була уважно завинена в рядно. Олена розвинула рядно, в якім був завинений мішок з меленими сухарями і дісталася до його верха. Між стінами було стільки місця, що доросла людина могла свободно стояти, але вузький вхід і гострий закрут утруднювали Оленину працю. З великим трудом їй вдалося розв'язати той мішок в такій вузькій дірі, але після декілько неуспішних намагань, їй вдалося розв'язати, і вона набрала в один кінець хустини сухарів, а в другий трошки бараболі. Решту — пакунки і торбинку з бараболями — уважно позавивала і вложила назад до діри.

— Лишім, сину, це все до вечора, а вечером перенесемо

все до своєї хати і там переховаваємо — промовила Олена заставляючи діру дошками.

Вона прикріпила дошки на отворі, і разом з Юрком підсунули скриню на своє місце.

Коли вже сонечко зайшло і по кутах хати з'являлися діди, Олена і Юрко мали таку смачну і поживну вечерю, якої вже не мали на протязі останніх двох місяців.

Олена знала, що голодній людині не вільно на перший раз багато їсти, а тому перервала Юрка тоді, коли йому здавалося, що їдження, в ту хвилину, найбільше смакувало.

Після надмірної цілоденної роботи, і по добрій вечері Юрко відчув втому і сонливість. Олена також чулася втомленою і готова була відправитися до ліжка, але пам'ятала, яка її робота чекає вночі, а тому лише постелила Юркові і поклала його спати, а сама присіла на ліжку і чекала доки він не засне.

Події минулого дня зробили на неї не абияке враження.

Примкнувши на хвилину очі, вона побачила Богдана в передсмертній молитві — спокійного і втішного, юрбу людей з нелюдськими викриками і все, що вона робила на протязі сьогоднішнього дня.

Історики і літописці нераз чекали роками, щоб записати якусь історичну подію, а вона за один день пережила, а також перетасувала стільки паперів, що не одному історикові зіпрілоб чоло від надмірної праці переліку і перегляду цінних історичних книжок, яких вона хоча і не мала нагоди оглянути, але була певна, що Богдан все найдінніше і від неї ховав. Від того образу дня вона аж здріпнулася, і аж тоді пригадала, що багато ще має до роботи. Хутенько зачала збиратися, і раптом почула тупіт під вікном.

Надворі вже було досить темно, але Олена могла ще зауважити досить виразно, що дві особи мигнули попри вікно, і не вспіла крока зробити, як до хати ввійшли Жовтов і Каплін.

Жовтов зупинився на порозі хати і запитливо вдивлявся в Олену, неначе не сподівався її зустріти. При маленькім каганці в хаті не було так багато світла, щоб побачити якусь зміну на Оленинім обличчі, але пильний школляр лекцій допітів, вже в звичці мав пронизувати всевладним поглядом

застрашенну жертву, а тому і тепер вп'ялив свій погляд в Оленині очі, хоч в хаті і не було достатнього світла, щоб можна було вільно обсервувати зміну її обличчя. Для Олени поява непрошених гостей не була жадною несподіванкою, бо вона добре знала і без їхньої з'яви, що через того коня повідбирають від людей навіть те, що нічого не мало спільногого з ним.

— Що...? Вже вспіла з'їсти мясо замордованого коня? — зачав перший Жовтов.

— Чи ж ви не знаєте, що я навіть не приступала до того коня, — відповіла Олена зі запалом, — а що мені доля судила бачити нещастя спричинене проклятою дійсністю, то чи можу я бути винна в тим? — додала Олена не дивлячись на Жовтова.

— Мовчати! — крикнув Жовтов так голосно, що аж Юрко пробудився.

Зробивши пару кроків допереду, він продовжував далі:

— Не лише той є ворогом народу, хто робить злочини, або намовляє на злочини, але і той, хто думає в користь вчиненого злочину.

Олена і так нічого не збиралася відповісти, бо була перевонана, що за правду тепер признають неправду, та що Жовтов прийшов не тому, щоб знайти м'ясо нещасної худобини, але переконатися, чи дана родина не має більше нічого з харчів.

— Ну?... Мовчиш? Значить признаеш за собою вину. Обшукати! — звернувся він до Капліна.

І вони кинулися шукати немов ті голодні пси, що доперва зірвалися з ланцюгів.

Не було куточка, не було шпарки, де б їхні очі не зазирнули; як рівнож в хаті не лишили найменшої речі, яка не була б переверненою.

— Ха-ха-ха. — Раптом зареготався Жовтов. — Та вона ще сухарі має — вимовив він крізь божевільний сміх.

Раптом він перестав сміятися, прийняв поважний вигляд і поу чаючим тоном додав:

— Коли ціла радянська держава знаходиться в скрутнім положенні і змагається за самозбереження, то ти відважуєшся розкошувати, а це свідчить про те, що ти ховаєш хліб від держави. А за такі вчинки радянська влада по головці не гладить.

Олена лише подивилася на нього з погордою і схилила голову від, бо знала дуже добре, що ті сухарики, які залишилися від вечері, і які вона всипала до шкляночки, не уникнуть його вишколеного нюху. А ще тяжче уявити, щоб ті сухарики залишилися в посіданні власника, після того, коли уважне око Жовтова зауважило їх.

— Звідки ти це маєш? — запитав він Олену.

— Краще запитайте мене: „Чому я така дурна, що ще давно їх не з'їла?” — відповіла спокійно, дивлячись на Жовтова, Олена.

— Ти не мудруй, а краще скажи нам де вони заховані, — вицідив з ненавистю Жовтов.

— Якби я була одною з тих, вибраних Богом, що мають щастя посідати такі сухарики, то так би не виглядала, — відповіла з попереднім спокоєм Олена.

— Принеси ключку! — звернувся Жовтов до Капліна, який вихрем вилетів з хати. — Зараз ми побачимо без тебе, де вони заховані, — вимовив Жовтов з погрожуючою міною.

— Робіть все, лише не знищуйте забагато хати, бо я вже не маю більше сили для додаткової праці... Прошу вас дуже... — вимовила Олена заломлюючи пальці.

В той час вбіг Каплін і став перед Жовтовим, немов видресораний песик. Жовтов ніколи не довіряв іншим, а тому і тепер, не звертаючи уваги на Оленину просьбу, вирвав ключку з рук Капліна і зачав довбати підлогу. Під лавою, ліжком і скринею — всюди, де лише міг досягнути, — сколупав глиною вимазану підлогу, а потім, лютуючи з незадоволення, зачав перевертати ту підлогу, серед хати. Коли ж працею над підлогою не міг задоволити себе, то приступив довбати стіни. Безрезультатна робота розлютила його до нестриманості, і він розлючено зачав лізти під піч.

Дорогий читачу, запитай будь кого з Мелітопольщини: „якого розміру там будувалися підпіччя?”, а тоді зможеш уявити, як комічно виглядав Жовтов під піччю, з довгою ключкою в руках, звідки дуже рідко порядно виміталося. Хоч і не вигідно там, і гарячо, і брудно, а до того, довгий держак ключки ще більше утруднював роботу, але йому вдалося не лише підлогу і стіни, але і стелю підпіччя сколупати доневпізнання.

Розчарований виліз з підпіччя подібний до чортика, який переліз через старий, вузький комин.

— Ідемо геть! Ця, чортова хата певно заворожена, — промовив він до Капліна, обтрущуючи порохи зі свого уборання.

При виході з хати він зауважив, що сіни ще не були перевішені і мовчки приступив до такої самої роботи, яку перевів у хаті.

Як завзято не намагався Жовтов знайти щось з харчів, то йому це не вдалося. Він був певний, що товчені сухарики мають бути десь сховані, але де? І це його найбільше зlostило, і він люто вскочив до хати.

— Ти ще заплатиш за знищення радянського майна! — кинув він жмут слів у напрямі, де Олена стояла.

З люттю кинув ключку серед хати і, підхопивши шклянку з товченими сухарями, вибіг з хати.

Відвідини Жовтovим двокімнатної Олениної хати закінчилися, на думку Олени, дуже щасливо, бо він не лише на її тлі жадних синяків не залишив, а навіть і руки їй не крутив.

Поклавши знову Юрка спати, вона зібралася, згасила світло і відправилася до Богданової хати.

У Богдановій хаті була та сама темрява і той самий холод. Не засвічуючи світла вона відсунула скриню і повитягала дошки. З діри витягla три згадані пакунки, набрала мелених сухарів до торби, а бараболі до хустини, витягla глечик зі смальцем, і все відложила набік. Вхід до діри знову позакладала дошками і підсунула скриню на місце. Все вибране повинносила надвір і забила двері цв'яхами.

Надворі було морозно і темно. Бажана темрява ізолявала її від підозрілого ока, і вона безпечно наблизялася до своєї хати.

Коло своєї хати закопала в снігу сухарі, сушену бараболю і смалець, а три пакуночки забрала до хати. Позавішувала вікна грубими ряднами, зложивши їх вдвоє, а як потреба вимагала, то і втрое, бо рядна були зношенні і з дірами, а тому тяжко такими ряднами втримати було навіть і дуже слабе світло каганця в межах стін хати. Переконавшись, що вікна добре заслонені, і що підступне око не може зауважити світла в хаті, вона приступила до розпаковування пакуночків.

Хоча голод був володарем тіла, та все ж таки зверхність душі над тілом проявилася в її бажанню оглянути скарби друкованого і писаного слова. Серце прискорено билося і вона тримчими руками розпаковувала пачки.

В пакунках були, хоч вона і перед тим здогадувалася, друковані святі книги, а також багато рукописей. Книги були друковані старослов'янською мовою, а рукописи, староукраїнською, але для Олени то не було перешкодою, бо вона знала старослов'янську мову так само, як і свою, українську, бо наука, яка була засвоєна від свого тата ще в Миколаєві, не пішла намарно. Там Олена знайшла пожовклу Біблію старого і нового завітів, життя всіх святих, описи святих міст, псальми з нотами і поясненнями, Історія Київських монастирів і описи життя всіх достойників Божих в тих монастирях, та багато інших книжок, яких Олена не вспіла переглянути. „Яке багатство... Скільки мудrosti в тих книгах...?” подумала Олена. Вона дивилася на той друк, і їй хотілося без кінця молитися, бо доки в нашім народі існують люди, в далеких закутиках села, які посв'ячують себе духовому, Божому, а не земному — доти ми відіграватимемо ключеву роль у писанні всесвітньої історії.

— Нас мордують, виселюють у простори покриті вічним ледом, видирають останній кусник хліба з рук наших дітей, змушують в снігах мешкати; але це все лише фізична біль, це все тимчасове, яке минеться і колись забудеться. Чи може воно рівнятися духовому, бессмертному, яке робить людей героями, а нації могутніми. О... Ні!... Дякую Тобі, Господи, що Ти не відвертаєш від нас уваги своєї, святої — прошептала Олена майже вголос.

В задумі вона підвела голову дотори, думками була, здавалось їй, власницею цілого світу.

Во ім'я духового їй хотілося зносити будь які тілесні муки. Тепер вона і на хрест ішла б з усмішкою, зі задоволенням, з піснею. Вона притисла руки до своїх грудей і на її обличчю з'явилася усмішка. Сльози радості були свідками настрою її душі. Забула про все, що тепер відбувалося довкола неї, по інших хатах, по інших селах. Їй здавалося, що вона найщасливіша людина в цілому світі.

Каганець ледве блимав і своєю слабістю звернув Оленину увагу. Вона зиркнула на світло і на хату, немов спросоння; оглянулася довкола і зрозуміла дійсність.

Була вже досить пізня година, а тому Олена все зложила в куті, на лаві, купкою, згасила світло і відправилися молитися Богу.

Голова сільради, який щойно відвідав її, може їй дати тепер спокій на декілько днів, а тому вона була відважнішою зі здобутими харчами і манастирськими матеріалами.

Наступний день був днем відпочинку для Олени і Юрка. В селі хід життя не змінився, хоча Олена і відчувала зміну в своєму житті, від часу відходу Богдана. Пораючись у хаті і відбуваючи свою щоденну роботу, вона роздумувала: як то допомогти людям в їхній біді? Вона добре знала, що кількість потребуючих набагато перевищувала міру джерела постачання (схованого в Богдановій хаті), але Олена рішила хоч потрошку поділитися з голодуючими своїм казково здобутим харчем.

Вона повільно зібралася і вийшла надвір, де її зустрів рясний і пухкий сніг, спадаючи на покриту білим килимом приспану землю. Пошукала очима місце, де все було присипане снігом і вернулася до сіней. В сінях віднайшла пару хусток, шклянку і відро, та й відправилася серед білого дня, здаючи собі справу небезпеки, яка була поменшана падаючим снігом, відкопувати заховані харчі. Хоч свіжий сніг і присипав землю у великій постіщі, але Олені це не утруднювало віднайти місце схову і вона, без зайвого роздумування, приступила відгрібати сніг. Заслонивши собою сторону, з якої падав сніг, вона відсипала трошки бараболі і сухарів, та наповнила шклянку смальцем. Решту уважно позавивала і присипала снігом так само, як і було перед тим. Надібане повкладала до відра і, не вступаючи до хати, де Юрко був занятий читанням святих книг, попростувала до Наталки Лисевич, яка проживала в шостій хаті від перегону, через дорогу. Чоловік її помер з голоду вже тому місяць, а вона, на своє нещастя, лишилася з трьома діточками. Для зменшення підохріння Олена перевісила відро на правій руці і спокійно, не розглядаючись побоках, наближалася до Лисевичової хати. Підступивши до

дверей, Олена застукала і вступила до хати. В хаті було чистенько і зімно. Голодні і холодні діти сиділи на ліжку пообвивавшись ряднами. Ті діти були подібні до малих пташеняг, які зазирають з гнізда, зі своїми великими головами і видовженими шиями. Діти добре знали, що мати не має що дати їсти, а тому і не просили нічого, лише найменша — Нуся, яка мала рік і чотири місяці, почерзі просила раз чаю, а раз води — раз чаю, а раз води, щоб мати якесь зайняття. Олена поставила відро на лавці і вибрала принесене.

— Тут маєте трошки сушеної бараболі, сухарів і смальцю, — сказала Олена пересуваючи виложене на лавці.

Наталка не могла своїм очам повірити. В той час, коли вона погребала в уяві все те, що могло спасті дітей і її від голодової смерти, то поява принесеного Оленою видалася для неї казкою і вона з радості лапала Оленині руки щоб поцілувати, викрикуючи слова подяки.

— Дякую, сестричко, дякую! — звивалася Наталка, намагаючись послужити Олені.

Олена не позволяла ціluвати свої руки і видерла їх з цупких, виснажених пальців Наталчиних рук.

— Мені не дякуй, лише Богові — опікунові нашого народу. — сказала вона спокійно і, по хвилині, додала, — Прошу нікому і нічого не говорити: ці скромні харчі ви не від мене дістали, я у вас не була, і ви мене не знаєте. До побачення, — коротко закінчила вона і вийшла з хати не дозволивши Натальці навіть докінчити висказати щирі слова подяки.

Юрко далі читав Біблію, коли Олена переступила поріг. Він тепер не мав нічого іншого в голові, лише книжки, книжки, книжки, які були для нього Божим даром і одинокою розрадою. Він не лише перечитував їх, але важливіші місця заучував напам'ять. Олена дивувалася Юрковому захопленню староукраїнськими книжками і його розумові, який подолював зміст тих книжок.

Від часу з'яви книжкової дорогоцінності в хаті, Юрко зробився інакшою дитиною. Він тепер не мав часу говорити з Оленою, а коли, бувало часом, і заговорить, то про життя

якогось монаха з київського монастиря, або про псальми Божих достойників. Дуже часто говорив тепер причтами, а коли молився, то до своїх молитов додавав зміни, де згадував імена святців київських, кашпирівських і почайвських. Молився до нововідкритих наших святих, чиє життя і наука наповняли його душу вірою у зверхність наших святців. Знання про українських Божих угодників радістю наповняло його серце і з кожним днем наповняли ціле його ество гордістю за велич і мудрість наших прадідів.

В намірі не перешкоджати Юркові, Олена багато не говорила, лише приготувала обід, з'єли, без зайвого говорення, і далі відправилася розносити сухарі і бараболю до людей, які, на її думку, були найбільш потребуючими. Розносити харчі голодуючим для Олени була праця, яка не вимагала надзвичайного плянування, або її виконання. Вона підсвідомо всипала де-кілько шклянок товчених сухарів і пару пригорщів сущених барабольок і відправлялася в задуманім напрямі. Тим разом вона все приготовила і відправилася до Лещенків. Юхим Лещенко вже тому три тижні як помер, а Надя, його жінка, лишилася сама з двома маленькими діточками.

В кожній хаті їй сердечно дякували, що її найбільше страшило, бо ті подяки можуть дійти до голови сільради і Олені тоді не повірять, що вона не має нічого з харчів. Її за те напевно катуватимуть і виселять поза межі району.

На другий день Олена точно розчислила скільки її і Юркові потрібно буде харчів, щоб втримати себе від голодової смерти на протязі передвесняного часу, якщо вони будуть вживати по дві столових ложки товчених сухарів на день і один раз на дві доби варених бараболь.

Маючи велику силу волі, вона не хотіла позволити собі їсти стільки, щоб виглядати відживленою, і до того змушувала Юрка, який і без того не хотів їсти, коли інші люди вмирають з голоду.

Маючи стичність з дійсністю голоду в селі, Олені сумління не позволяло споживати більше від інших. Службу близьньому і Богові завжди мала вона на увазі, а тому, хоч і мала харчів подостатку — голодувала так само, як і багато інших в селі.

Зараз же по обчисленню скільки їй потрібно, вона відправилася до Богданової хати, відкрила яму і відміряла належну кількість. Відміряне лишила сховане в ямі, а решту порозносіла людям, розкиненим по цілім селі. В кожній хаті Олена діставала щирі слова подяки. Всі обіцяли молитися аж до самої смерті за її здоровля, але Олена приймала ті подяки дуже офіційно, бо намагалася допомогти народові без очікування нагороди для себе. Вона намагалася бути тою незнаною і невидимою особою, яка всім допомагає, але ні від кого не бере заплати в будь-який спосіб. Вона кожночасно дякувала Богові за удостоєння її допомогти іншим.

Уявляючи наслідки зі сторони влади, вона воліла щоб кожний, замість подяки, тримав язик за зубами, щоб ніхто не знав про її роботу. І вона рішила більше не носити по хатах, але вечорами підкидати ті харчі людям під двері.

Від тої пори вона мала душевний спокій, бо всі мали зброю в подоланні голоду і ніхто не знав жертводавця тієї зброї.

Люди вбачали в ній ту добродійку, але вона переконливо вказувала всім на свій зморений вигляд, який не був би таким, наколи б вона мала чим ділитися з іншими.

Був місячний, морозний вечір. Олена, як і кожного вечора, намагалася носити харчі тим, які, на її думку, найбільше потребували. Розносила вона потрошку, бо знала, що люди з'їдять за один день все що вона принесе, а потім голодуватимуть далі. Харчі ті не лишала надворі, під дверима, бо будь-хто міг би їх підібрати і з'їсти, якщо не люди, то хатні тварини. Щоб бути певною, вона відчиняла сінешні двері і клала все в сінях.

Покійний Михайло Лук'яненко був недалеким сусідом. Його недоживлений організм не витримав морального тиску голодової атмосфери, і три дні тому відійшов у вічність, але Марія Федорівна не виглядала дуже змореною, а тому Олена і не спішила з допомогою. І аж сьогодні, обдарувавши всіх потребуючих, вона рішила занести дещо і для Марії Федорівної.

По дорозі до Лук'яненків вона роздумувала над прожигком людей до весни, коли то земля розмерзне і можна буде

без тяжкої праці і нараження на небезпеки, відкрити схови, які тепер припечатані сковою землею. Хоч і недалеко вже та весна, та все ж таки треба цей час пережити і діждатися того благословленного Богом часу, коли трава зазеленіє і можна буде її їсти. Хоча люди в цю пору і не працювали багато фізично, та все ж таки їсти треба, а тому Олена, по можливості, намагалася довідатися від людей, хто найбільше потребував, тим і носила.

Сінешні двері у Марії Федорівної були відчинені і Олена тихенько зайшла до сіней. В сінях поклада харчі під хатніми дверима і вже намірилась відійти, як почула якийсь несамовитий плач. То, властиво, не був плач, а радше захриплий стогін. Вона затрималася на хвилинку, і знову почула щось подібне. Щоб задоволити свою цікавість, вона відчинила двері, але в хаті було темно і вона не могла нічого бачити. Плач, наколи лише Олена відчинила двері, стих, але та тиша не була довготривалою, бо знову лунав голос, в якім Олена пізнала голос дитини.

— *Маріє Федорівна?!* — вимовила напів запитливо Олена, але відповіді жадної не почула.

Плач раптом втих і в хаті стало тихо немов в домовині. Згодом пролунав знайомий плач, і Олена затурбовано ще раз тукнула.

— *Маріє Федорівна!*

На те звернення Олена, окрім знайомого плачу, нікого більше не почула. Знаючи дуже добре розклад хати Лук'яненків, Олена засвітила світло і побачила трьохлітню Марійку, яка, при з'яві світла, примкнула заплакані очі і ще й ручками заслонила їх, щоб світло не турбувало її очей. Вона напів гола сиділа на ліжку, коло неї лежав вісіммісячний Михась і стогнав коло грудей матері. Олену охопив жах, і вона обережними кроками приступила до ліжка. На ліжку лежала *нерухомо* Марія Федорівна.

Олена в страху порухала маму сиріток, але Марія Федорівна не реагувала на її порух — вона була холодна. Коло її грудей лежав зморений Михась, і тремтячими ручками лапав мамині груди і жадібно пхав собі в рот, але закостеніле і холодне тіло матері в його устах викликало розплач і він знову

ропачливо, голосом виснаженого пустельника, наповняв плачом простір хати.

— Господи, прийми ще одну душу мучениці нашого обездоленого народу, — промовила Олена і хутенько розпалила піч, закіп'ятила води, всипала сухарів до тої води і ще додала ложечку смальцю.

Коли вихолодила приготоване, вона нагодувала дітей, покупала їх і перебрала в чисту білизну. З ліжка, намагаючись якнайменше турбувати Марію Федорівну, постягала брудні речі і винесла їх в сіни. Повернувшись, вона перевернула Марію Федорівну горілиць і накрила рядном. Відчинила навстіж хатні двері, щоб провітрити мешкання, і заходилася збирати дітей. Пошукала убранька для сиріток, тепленько їх повибрала, позавивала в рядна, підхопила на руки і пішла до своєї хати.

Юрко ще читав, коли Олена переступила поріг хати.

— Сину, від сьогодні ти будеш мати сестричку і братчика, — промовила Олена всаджуючи дітей на лавці.

Діти підсвідомо відчували, що їм допомагають, а тому своїми червоними, від надмірного плачу, очінятами слідкували за кожним Олениним рухом.

— А де ж Марія Федорівна? — запитав Юрко споглядаючи на її дітей.

— Душа Марії Федорівної розлучилася з тілом і, як і багато невинних дочек нашого народу, вона відійшла у вічність.

Олена зварила барабольок, помастила смальцем, ще потрошки дала голодом змореним дітям, постелила на лаві і поклала їх спати.

Юрко також пішов спати, а Олена згасила світло, і ще довго сиділа коло сиріток, які, немов чергуючись — то одне, то друге — цілий час плакали за свою мамою. Олена дбайливо заспокоювала їх, доки цілком виснажені діти не опинилися в цупких обіймах бажаного сну, чим відіслали свою опікунку у царство роздумувань.

„Скільки таких сиріток ми маємо тепер по цілій Україні? Скільки непохованіх трупів валаяється по нетоплених українських хатах? Тепер напевно всі брами — бо одної замало — до

раю навстіж відчинені. Але ті духи зійдуть на Україну і на землі, по обох боках Дніпра, далеко на схід і далеко на захід, не лишиться ні одного ката-супостана. На цій землі, безмежного чорнозему, нащадки мучених, гнаних, виснажених і голодних, недокатованих і недостріляних будуть вічно панувати насичені надлюдським розумом, обдаровані незвичайною силою і натхненні Божественною відвагою”.

Олена так роздумувала доки її сон не здолав. Обіпершись до стіни, вона на лаві, коло нервово здрігаючих сиріток, заснула.

XX

Можеш рабом побувати, можеш світом панувати;
Можеш чужим богам жертву пильно пожирати.
Свого Бога прославляти — ідола забути.
Все залежить: Хто ти? Де ти? — Ким ти хочеш бути.

Весна була в повній силі. Зелена трава прикрашувала кожну необроблену ділянку землі, а пробуджені овочеві дерева чепурилися, накладаючи на себе сніжно-білі покривала. Пташки хорами виводили свої пропам'ятні пісні. Земля велетнем розтягнулася і приспішено дихала, немов намагалася як найбільше вдихнути переповненого соняшним промінням повітря. Люди, як невід'ємна частина тієї землі, шпорталися в ній: одні копали городи, інші орали, а дехто вже сіяв, або садив.

Діти також не дармували; хоч і не ходили до школи, бо остання була замкнена ще від зими, але щорання родичі відправляли їх в поле шукати поживної трави. Хоч трава була ще мала, і тому тяжко було відрізити одну від другої, але вправне око дитини точно знато як виглядає лобода, яка щасливила дітей не менше від доброго цукорка в безтурботний час. Щасливці, окрім лободи, якою наповняли свої торби, знаходили пташині яйця, але таких було мало, бо початок весни хоч і був теплий і привітний, але пташки були доперва на викінченню своїх гніздечок.

Тепла погода розморозила землю і уможливила Олені відкопати все сховане на її подвір'ї, а також і на Богдановім. Без надуму вона поділилася відкопаним зі всіми співмешканцями села. Хоч люди і не знали певно правдивого добродія щасливого села, але всі, здогадуючись, молилися за Оленине здоров'я.

Юрко сидів щодня над книжками, а у вільний час відправлявся в поле і приносив лободу, яка була незаступна в мистецтві варива і печива.

Зі всім тим, що Олена видобула зі сковок, могла б жити дуже заможно, але моральний обов'язок перед людьми і віра, що моренням тіла людина кріпне духово, змушували все роздати, а самій ще більше голодувати від тих, хто діставав харчі від неї. Після короткого часу Юрко вже призвичайвся до своєї роботи і йому не треба було говорити коли має вставати, що зі собою робити, і де має йти. Але одного ранку, коли Олена встала, то Юрко вже не спав а спокійно, замріяно лежав у ліжку. Як і кожна мати, Олена до нього не говорила, щоб дати синові можливість довше полежати, якщо не поспати, але Юрко зачав говорити перший.

— Мамо, — заговорив він голосом ангела, — я вже мушу йти.

Не дивлячись на Олену він встав з ліжка і зачав вкладати потрібне до торби.

— Та чому так завчасно? — відізвалася здивовано Олена, — людські діти ще навіть не пробудилися, а ти вже збираєшся йти, — додала Олена маючи на увазі його приготування йти в поле.

— Ні, мамо, я не думаю за речі, які турбують село з причин зморених тіл його мешканців, лише за те, що непокое цілу націю, на що очікує цілий наш геройський народ.

Не второпавши про що думав Юрко — вона, спочатку, злякалася і кіткою підскочила до нього. Притуливши руку до Юркового чола, вона переконалася, що він не мав гарячки і це ще більше її збентежило.

— Сину, що з тобою? — заглядаючи в його глибокі очі запитала Олена.

— Мамо, не лякайся. Минулої ночі Святий ангел наказав мені забрати всі книжки, які лишив Богдан і йти в гори, в печери, в світ, де Господь Бог має мною керувати.

Поглянувши уважно в вічі матері, він продовжував далі:

— Хоч ти і є моєю матір'ю, — та лише тілесною. Ти дала мені життя і я вдячний тобі за те, але те життя належить не до тебе, але до містичної Матері-України, чиєю власністю ми є всі, — я і ти, і за яку ми всі змушені своє життя віддавати. Хто відмовиться віддати своє життя за неї, того постигне прокляття сил Небесних — якщо ж не їх самих, то їхніх нащадків. Я не відрікаюся від тебе, хоч ніколи і не був твоїм. Я перейшов крізь тебе в дорозі до вічного життя, щоб воплотитися в спільній матері для всіх українців, до якої ми всі змушені лише молитися, а не говорити до неї. Не всі здібні піznати її, але хто пізнає її раз, той назавжди лишиться її вірний. Тяжко відшукати стежку до неї, але наколи відшукаєш — найщасливішою людиною будеш на світі.

Богдар на хвилинку задумався, а потім продовжував далі:

— Так, дуже тяжко було ту дорогу відшукати, але тепер вона вже відкрита — її треба лише втоптати, щоб по ній могли свободно переходити бажаючі ввійти в Царство Боже, на землі.

— Сину, ти певний того, що ти не сниш?

— Більше аніж ти певна, що я живий, — не дивлячись на матір відповів Богдар.

— А коли ж то має бути? — заклопотано допитувалася Олена.

— Не має бути, а мало бути. Бо час вже давно минув. Наш народ вже століттями чекає на Спасителя потенційно великої нації, і я є покликаний Богом іти в печери, в недоступні для людського ока місця і віддати себе на службу Духові. Поєднатися безпосередньо з нашим Богом, і отримати силу і славу давноочікуваного пророка. Якщо ж я, на своїм шляху служби народові, знайду людину, яка полюбити Бога і Україну більше від мене, то я його нагороджу всіми своїми силами, вірою, любов'ю і здібностями, бо я іду служити Україні не маючи найменшого наміру прославити себе, зробити своє ім'я знаним. Хочу робити добро Україні і її народові, приховуючи своє

власне ім'я, так як і Бог робить всім добро, але його правдивого імені ніхто не знає. Наш Бог очікує на людину, почерез яку Він має передати ласку, силу і благодать народові на віки вічні.

— Сину, ти богохулиш! Про якого „нашого” Бога ти говориш? Та чи ж ми не маємо Бога?

— Так, дорога мамо, Бог є один для всіх людей, але ми не маємо нашої, української дороги до того Бога, і ту дорогу треба прокласти, бо Бог не сходить до людей, дорога до чиїх душ заросла матеріальними турботами і завалена камінням зневіри. Ту дорогу треба прочистити, порозкидати каміння, яке завалило ту дорогу і повирубувати терні, якими заросла та дорога, і застелити її килимом правди. Мені припало щастя і тяжкий обов'язок бути тим будівничим, який має сполучити Дух нашого народу з мудрістю Божою. Радше, відновити ту дорогу, бо останніми століттями ми занедбали її до такої міри, що часом залюбки наші вороги користають нею.

Олена, пригадавши сцену духовного хрещення Юрка у Богдановій хаті, пригадала, що він Богдар, а не Юрко, а тому не вступала в суперечку, лише покірно згодилася з долею і приступила допомагати йому збиратися.

— Господи, яка я щаслива, що мій син полюбив свій нарід багато більше, аніж він любив будь коли мене. Дякую Тобі Боже, що наповнив його любов'ю до України, любов'ю до духовного, любов'ю до Божественного. Укріпляй його, Господи, в посвяті народові своєму. Нагороди і мене силою любови до Святої України і удостой мене хоробро і з радістю за неї життя віддати. Покори в мені кожну крихітку зневіри, і відberи від мене язик наколи він намовлятиме Богдара відступити від задуманого. Кинь мене у вічні муки, наколи я відмовлятимуся у будь-який спосіб від служби народові своєму. — Так вона вимовляла свої думки немов півшепотом, але Богдар чув кожне мамине слово: і його огорнула гордість за українську матір, яка во ім'я свого народу готова позбутися єдинородного сина.

Весняне сонечко, щедро розкидаючи тепло по всіх закутинах землі, весело підносилося по небосхилі. Переступаючи непомітними кроками простори безконечної синеви, воно посилювало усмішку затурбованим мешканцям Веселівського району

і, немов затурбований батько, пильнувало, щоб усі були задоволені його ласкою. З небесної висоти воно могло докладно бачити поспішно рухаючі істоти, які немов мурашки наближалися, або віддалялися від хаток. Хатки, немов острівці на зеленому морі, були поєднані між собою мостами-стежками, але багато хаток було відокремлених сущільною водою-зеленню, як доказ пустки, яку не відвідували навіть духи померлих з голоду, і для яких не була потреба існування мостів-стежок — вони були відірвані не лише від океану весни, але і від цілого світу.

Зі заллятої сонцем Олениної хати вийшов Юрко-Богдар. На його плечах висіла торба наповнена твердими речами. За ним показалася Олена і, не замкнувши двері, посувалася Богдановим слідом.

Вулиця не була дуже залюдненою, але на такий ранній час було досить багато зустрічних і кожний, минаючи її, вітався і цікавився Юрковим певним і поважним ходом. Олена, не зупиняючись, з помітною гордістю, давала коротку відповідь:

— Іде в світ, — поглядом вказуючи на Богдара.

Дехто зі співчуттям припинявся і, довідавшись в чим справа, далі продовжував іти в означеному напрямі, дехто нерішучо приєднувався до Олени, розраджуючи її, і так гурт людей щораз збільшувався. З біgom часу, Олені не було потрібно роз'яснювати про події, бо її співпішоходи вспівали інформувати кожного зацікавленого.

Люди гомоніли, перекликалися; жінки, здебільша, плакали над Олениною недолею і, з глибоким співчуттям, намагалися розвеселити Олену, але, довідавшись про несумний стан Олениного почуття, дивувалися і навіть, з прихованим докором, пригадували їй наслідки злого виховання.

Мужчини відкрито підкresлювали зло виховання дитини. Дехто голосно агітував присутніх, щоб силою затримали невиховану дитину.

Юрко-Богдар ішов напереді спокійно, немов би нічого не відбувалося навколо нього, немов би нічого не бачив. Його кроки були рівні і таке ж рівномірне було його дихання.

Наповнені радістю очі були скеровані вище горизонту, і, здавалося, що він не по землі ішов, але по промені своїх очей.

Гурт людей за Юрком-Богдаром настільки збільшився, що вулиця, здавалося, була невистачаючо широкою. Люди вигукували, сперечалися; дехто видирався наперед і пробував зупинити Богдара, але Богдарова рішучість була така сильна, що зацікавлені відступали зараз же, як лише зустрілися з його переконливим поглядом.

— Якщо ти його добра мати, то можажеш йому вернутися! — пролунав голос з гурту.

— Якщо ти добре вихований син, то послухаєш і повернешся до батьківського дому.

— Вжий свою фізичну силу, наколи ти словом слаба! — знову почута Олена.

— Проклени непослушну дитину!

— Сьогоднішнім днем ти осоромила ціле наше село!

— Нехай би така дитина не діждалася свого народження!

До Олени долітали різні вигуки, поучення і погрози, а багато інших голосів вона не могла почути, або добре зрозуміти, але вона на те не звертала багато уваги. Вона була переконана до глибини душі, що її син покликаний Богом творити чини Божої Волі на славу Святої України.

Раптом Юрко-Богдар звернув вбік і підступив до жінки, яка сиділа під хатою, на призьбі, і гірко плакала.

— Чи сльози мають право бачити світ, коли Божа ласка перевищує наші вимоги? — запитав він заплакану жінку.

— О, сину, мала я одинокого сина і той пішов служити чужинцеві, відрікся від рідного гнізда, навіть уникав можливості говорити зі мною своею, рідною мовою — відповіла жінка не підносячи голови.

— Так, смуток твій надзвичайної міри, доки ти забуваєш, що віддалений бур'ян з грядки, окрім користі городині, нічого більше не приносить. Плач! І то плач так, як плакав би господар, якому щурі і миші повтікали з господарки, — скінчив

Богдар і, не чекаючи на відповідь, обернувся, і пішов своєю дорогою.

Ті, які були напереді, чули Богдарові слова і роздумували над тими словами. Спочатку не могли второпати, але, передискутувавши, збагнули зміст висказаного і, обрадувані мудрістю Богдаровою, переказували один другому, і вміть всі зібрани знали зміст поради для заплаканої жінки.

Процесія посувалася далі. Богдар гордо ішов напереді. Люди з цікавістю висипалися з хат і прилучалися до походу. Дехто поспішно міняв своє місце намагаючись дістатися до переду, або знайти краще місце в гурті своїх рідних або близьких. Діти наслухавши за той час різних містичних оповідань про Богдара від своїх батьків і приятелів, з невинною цікавістю забігали наперед гурта і уважно оглядали Богдара, немов би його ніколи не бачили перед тим.

Ані дорослі, ані діти не хотіли вірити, але всі відчували, що з Юрком щось сталося надзвичайного, хоча ніхто і не знав, окрім Олени, що він вже не Юрко, але Богдар, який всім своїм тілом і душою належить не своїй родині, не своєму селу, але багатьом незрозумілій, Дужовій Україні.

Вийшовши неподалеко села Богдар зупинився і обернувся до гурту. Люди немов зачаровані зупинилися і все притихло.

— Він роздумав...!?

— Так він же порядної матері син...!?

— Добра дитина родини не осоромить...

— Я того і сподівався, — чула Олена притищені голоси з гурту.

— Люди добри! — пролунав над зібраними голос Богдара, і всі немов завмерли на місцях. — Не зі своеї волі, а тим більше не з волі матері я покидаю хату, рідне село і всіх вас, лише з волі Божої, з волі Всешинього — опікуна нашої нації. Прийшов поколіннями очікуваний день, коли Господь покликав мене і я, як вірний Його раб, і слуга народу свого, зійшов на вказаний Ним шлях, щоб пізнати Його ще близче українською душою, удостоїти ласки Його і бути правдивим посередником між Богом і Україною. Нехай буде прокляте те серце, яке замість гордості витискатиме з ваших очей слози, і нехай

тому язик безвладним стане, хто захоче намовляти мене змінити Богом бажану думку. Прости мені, мамо, що я полюбив Україну більше аніж тебе. Простіть мені і ви, всі добрі люди, що я вас — товариство заміняв за самоту, бо на самоті з Україною — найприємніше товариство в світі. За короткий час ви мене зустрінете як Богоявність з новим серцем, з новою науковою, з новим Духом, бо настав час Духового Відродження України.

Богдар низенько вклонився, обернувшись і пішов дорогою в поле.

Люди загомоніли: одні благословили Юрка в незнану дорогу, інші готові були бігти і зупинити його, ще інші радилися, що мають робити.

Коли всі були затурбовані несподіваною подією в селі — несподівано для зібраних надіїхав голова сільради. Залетівши наперед громади, голова сільради раптово зупинив коня і випростувався на двоколці.

— Що це за зібрання? Замість працювати, то ви свята влаштовуєте? — горлав голова сільради вимахуючи батогом перед собою.

Всі мовчали, немов би забули пощо там були зібрані.

— Чому мовчите? Чому не відповідаєте...? — запитав він скакаючи очима по зібраних і вже готовий був зіскочити з двоколки, та селяни, які знаходилися близько до нього почали йому вияснювати в чим справа, і він розлючено викрикнув:

— Я не дозволю, щоб в моїй сільраді мали місце різні забобонні видумки, — і вихрем пустився в погоню за Богдаром.

Але не вспів навіть добре розігнатися, як перед ним і цілою громадою з'явилася темна, непрозора стіна, відділяючи його від Богдара, і в ту мить пролунав громоподібної сили голос: „Твій задум зупинити Богдара є вчинком диявола, який вже більше не буде мати сили на землі дітей прадідів хоробрих!”

Всі люди, перший раз в житті почувши голос з неба і пізнавши правдиве Юркове ім'я, впали на коліна і палко, з трепетом серця, віддано зачали молитися.

Голова сільради зупинив коня і хотів піднести на двоколці, щоб переконати людей, що це не є правда, і щоб люди

розходилися, але сполошений кінь обернув двоколку, немов дитячу забавку.

Голова сільради захитався на двоколці і присів, але споханий кінь несамовито заіржав і став дibi з таким розгоном, що не міг втримати рівноваги на задніх ногах, і звалився набік, перевернувши двоколку з головою сільради. Наколи лишень впав — переляканий кінь зараз же намагався встати, чим потовк голову сільради до такої міри, що його тіло було пошматоване на багато розчавлених шматків так, що було тяжко пізнати власника тих окремішностей. Підібгавши під себе ноги, зморений кінь спромігся піднести i, скрутivши вбік, помчав в напрямі села, потягнувши за собою решти двоколки, лише на однім вцілілім колесі.

Темна стіна зачала рідшати, і не забрало багато часу, як перед зібраними i сліду не лишилося по темряві.

Цікаві пильно вдвівлялися, щоб побачити Богдана, але його вже не було видно на круговиді.

Труп голови сільради цілком не цікавив зібраних — вони були зачаровані подією, яка відбувалася за селом Веселівського району раз на тисячі років.

Увірювавши у святість Богдарову, люди зачали ще сильніше молитися, бо пізнали в Ним святця і угодника Божого.

Досить багато часу проминуло поки зібрані зачали повільно підноситися i, зі страхом Божим, розходитися.

Люди не мали відваги підступити до Олени, яка думкою і молитвою була в Небесних Висотах, лише з пошаною і гордістю споглядали на неї.

Олена не спішила вставати.

Стративши одинокого сина, вона духовно опинилася в родині монолітної нації, де всі являються рідними дітьми і рідними батьками, а тому щасливо молилася, піdnіши свої, радістю осяяні, очі до Неба. I коли вже всі інші розійшлися, то і далі було видно утоплену в молитві постать край села, а недалеко від неї потовчене тіло голови сільради.

XXI

Дістав пощочину? — Підстав другу
Для земляка — бо ж ми брати.
— Коли ж москаль піdnіc руку
— Стократно зайді відплати.

Коли Олена вийшла надвір, то золоте сонечко вже видрапувалося з обіймів горизонту. А наколи те привітне сонечко стрясало зі себе сліди нічного відпочинку — село вже знаходилося в повнім ранішнім русі: люди поспішали до роботи, пастушкі вигонили травоїдних на пашу, колеса возів і гарб, немов п'яній в нічну пору, вишукували кожне заглиблення на дорозі, і своїм нетактовним звуком прилучалися до гомону людей, реву худоби і гегету гусей. Дно хрустальносвіжого повітряного моря було заповнене рухливими створіннями, які поспішно снували в намірі вплювати для себе поживи. Немов голодна риба поміж камінням і зарослями морського дна чигала на обездолену жертву, так само пробуджений тваринний і людський світ, на дні повітряного океану, насолоджувалися: травою — травоїдні, а сильніші, спритніші і зубатіші кров'ю слабших. Але дно повітряного океану багато чарівніше аніж морське, бо на ним пишалися пречудні квіти, зрошені Божою благодаттю, і які щорання зустрічали життедайне сонечко і ним добезетями впивалися. І в тим світі квіток і створеного ними п'яніючого запаху переповнювали простір трудолюбні і вічно голодні комахи.

Все живе, і навіть неживе, мало на все потребу, час і призначення.

Люди невидимими тунелями в повітрі заповняли простір вічноіснуючим життям.

Гамір всього живого, в ранкову пору, робив в'язанку чарівних мелодій, які своєю чародійною силою втримували мешканців Веселівського району в здоровім психічнім стані, що, в свою чергу, викликало життерадісні фізичні здібності.

Від часу, коли Богдар покинув село, влада Олену не турбувалася. Правда, були слідчі з Мелітополя і, навіть, зі Запоріжжя, перепитували людей, списували протоколи, але ще ніхто не

викликав Олену на допит, і навіть новий голова сільради не дуже ворожо ставився до неї.

Олена щодня, під час сходу сонця, виходила надвір і зустрічала торжествуюче сонечко. Що вона під час зустрічі зі сонцем думала, то лише їй і Небесним Силам було відомо, але під час медитації її долішня губа час-від-часу тряслася, і вона відчувала духовий зв'язок з Небесними Силами, бо запримічувала відсутність земного тяготіння, і наявна вібрація, яка не має подібного фізичного буття, опановувала кожною клітиною її тіла.

Перед сходом сонця, коли лише зачинало сіріти, Олена вставала з ліжка, відсвіжувала себе холодною водою і приступала до молитви. Клякнувши на коліна, з піднесеними догори руками, вона молилася не за своє здоровля, яким на кожному кроці нехтувала в користь здорової душі, не за здоровля Богдара, який в цю пору перебував під опікою Небесної Сили, а за щастя народу, на службі якого була кожна клітина її ества. Вона молилася за тих, які заповняли мокрі пивниці і темні московські підвали. Посилала свої молитви за здоровля тих, які, будучи фізично виснаженими, вирубували лісисті тундри, шукали золото на берегах Лени, або товкли скелі Медвежої гори. Чи від тієї молитви легше було однодумцям умиряті далеко на каторзі, в чужині? — Тяжко сказати, але Олена щодня молилася перед сходом сонця з вірою, що її молитва знесильовала муки кровних братів і заспокоювала душі умираючих. Коли ж, викупане в нічній свіжині, сонечко обливало прозорим промінням мешканців чарівного закутника світу — Олена стояла перед порогом похилої півземлянки і зустрічала сонечко своєю щоденною молитвою. Вона молилася не до сонця, але через сонце до тих Сил, які створили сонце — посередник Божої ласки. Вона широко вірила, що Бог впливає на світ не безпосередньо: Він допомагає людям при допомозі людей, як рівно ж і карає при допомозі тих же двоногих соторінь. В загальному, все людство нагороджує лагідною погодою, приемним кліматом і обильним урожаем; або карає надмірними опадами, незносними посухами, дощкульними комахами, або зерноїдними гризунами при допомозі природних творив. Сонце є щаблем до Бога, а тому нехтувати ним так само грішно,

як і хулити Бога. Олена це добре знала, а тому стояла відверненою до сонця, перед порогом своєї хати, і з незмірною тремою молилася доки сонце цілком не змило зі себе сліди горизонту. Лишень відмовила останні слова молитви, як раптом почула крик на сусідськім подвір'ї.

— Ой, людоњкі добрі, рятуйте...! Рятуйте...! Ой, Боженьку, люди... Моя Рая.

Олена поквапно віддалилася в напрямку крику і, коли наблизилася до хати Сердюків, побачила Раю, одиноку доньку Сердюків, а коло неї, приклікану на коліна, розплачливо заломлюючі пальці, її маму. Рая лежала нерухомо перед порогом і під головою, на вологій від ранішньої свіжості землі, мала калюжку крові.

— Ой... ой, Рая...

— Що сталося? — запитала затурбовано Олена.

— Рая... Рая впала з даху. Ой, Боженьку... ой... ой...

Олена хутенько наблизилася до Раї, піднесла її руку і притулила свої пальці до пульсу, але не могла намацати; найстараніше бажання не дало позитивного наслідку. „Кров не циркулює” подумала вона. Обережно Олена піднесла Раїну голову і побачила, що голова була розбита, і з рани помаленьку, без внутрішнього тиску, витікала кров. Недовго думаючи, скренько вбігла до хати, схопила чистий рушник, обережно піднесла Раїну голову і до рани приклала рушник, а потім схилила її голову так, що вона своїм тягарем притискала рану до рушника. Сама ж стала на коліна і, піднісши руки догори, зачала молитися.

Молилася до Бога кожною клітиною свого тіла і просила привернення життя дитині вдової, яка, окрім одинокої донечки, нікого з рідні не мала. Вона молилася до всіх добрих Духів України і звернулася до Богдана, щоб просив Бога повернення життя незаступимій особі.

Подвір'я скоро наповнялося людьми, але, приступивши до неживої Раї і зауваживши мовчазну Олену коло неї, ніхто не мав відваги питати, що сталося, а, немов загіпнотизовані, спускалися на коліна і разом з Оленою молилися.

Тетяна, під впливом сильної Олениної молитви, перестала плакати, але слози не переставали перетинати її щоки і на губах, які безупинно шептали молитву-благання, залишали посмак соленої речовини. Коло неї, з піднесеними очима до Неба і, немов гіпнотизуючи присутніх, молилася Олена і в зеніті своєї молитви доторкнулася Раїної руки. Ралтом відчула тепло, яке, немов високої напруги електричний струм, перейшло по її руці до Раї.

Подвір'я ж без перерви заповнялося зацікавленими, які, отримавши скору інформацію про те, що відбувалося перед хатою, без зайвого роздумування, ставали на коліна і приєднувалися до спільної молитви.

Не знати, як довго спільна молитва продовжувалася б, якщо б Рая не відчинила очі і своїм рухом голови не переконала присутніх, що вона не мертва, а, немов воскресла, готова була приєднатися до спільної молитви.

— Боже!... Чудо! — мигнуло в Олениній голові.

— Чудо... Чудо... — гомоном рознеслося поміж присутніми.

Тетяна, немов навіжена, зірвалася і одним скоком приступила до Олени. Вона припала до Олениних ніг і слізами радості намагалася умивати її ноги.

— Ні, я не достойна того, — намагаючись вирвати свої ноги з Тетяниних обіймів, промовила Олена, — заслуга в тім Богданова, бо лиشنь я скінчила молитву до нього — Раї відчинила очі.

— Богдан... Богдан святий! — вигукували присутні, показуючи пальцем на Раю, яка в цю пору вже сиділа підперши себе руками, здивовано оглядала присутніх і не могла второпати — що сталося?

Олена повільно піднеслася, уважно оглянула присутніх і промовила:

— Так! Богдан святий! Він був святий ще за свого життя. Він стільки добра зробив своєму народові, що ми не спроможні того зображені.

— Святий! Богдан святий! Славім його! — почула Олена голоси з натовпу, немов відгомін на її твердження.

— Так, прославмо його! Підім на цвинтар і помолимося до

нього, щоб Він своєю достойністю випросив у Бога кращої долі для нашого народу.

Олена обернулася в другий бік і не могла своїм вухам, очам і відчуттю повірити: перед нею стояли обдерті, босі, зморені і голодні мешканці одновуличного поселення — найдальшої заглушки України, ядра українського села, але скільки геройки в тих людей? Їхні зморені тіла не рвалися до молитви за „хліб наш насущний”, але під динамічним тиском духа вигукували „Слава Богданові!”, який жив і працював для добра свого народу, який з нечистими силами вступав у бій за кращу долю поневоленому народові. Скільки патріотизму, любові і посвяти вона бачила в простолюді, і їй хотілося не лише слухати душевної зрілості свого народу, але навіть молитися до нього.

Натхненна гордістю правнуків предків великих, Олена молитовною ходою рушила з подвір'я і попростувала на цвинтар, до Богданової могили. Всі присутні, немов на безсловну команду, рушили за нею в одній монолітній молитві, в спільнім думанні, в загальнім хотінні.

Олена йшла наперед і співала псальми, які вона навчилася з Богданових книг.

Коли ж Олена заспівала псальму про блудного сина, то зібрані, які знали ту псальму, наблизялися до Олени і щирим співом допомагали їй. Коли ж Олена заспівала псальму про багача і жебрака, то інші, котрі знали слова і мелодію псальми, підступали до неї, а ті, які не знали слів, то лише мигикали, але всі приймали участь у прославленню Бога.

Скільки було присутніх? Того Олена не знала. Та, зрештою, її і не цікавила кількість присутніх, бо зачароване тіло сунулося в напрямі цвинтаря, а душа вирувала в просторах і розмовляла з Богдаром, Богданом і всіми достойниками Божими. Вона навіть і не зчулася: як і коли перейшли гони*) і опинилася на кладовищі.

*) Гони — довжина городів, які були приділені селянам.

Підступивши до Богданової могили, Олена клякнула, а за нею, немов за прикладом шанованого провідника, люди підходили і один-по-одному молитовно спускалися на коліна.

Вже сонечко підсувалося до обідової пори, коли на цвінтарі, край села, люди, немов бджоли свою матку, обклячили Богданову могилу.

Довго присутні молилися і били поклони. Аж підкінець Олена голосно промовила:

— О, достойний старче, Ти мене наділив силою воскресити Раю, при Божій допомозі, за що я і всі присутні щиро дякуємо і благаємо Тебе просити Господа, щоб Він наділив наш народ силою і хотінням воскресити знедолену, потоптану, знаругану Україну. Дай нам силу. Дай нам витривалість.

О, люд невірний! — пролунав голос з могили. — Доки Ти будеш просити? Коли вже Ти будеш мати відвагу брати? Нічого в житті не дается — все силою береться... Одне легше, а друге тяжче. Сила, яка Раю воскресила, мала джерело у БОГДАРІ. То ж моліться до нього, бо Він ваш духовий провідник.

Олена слухала очима, і вдивлялася в Богданову могилу душою. Ій здавалося, що земля на могилі кипіла після тих слів. Та чи здавалося? Недовго прийшлося чекати, коли кольор землі зачав мінятися і на могилі, немов з густого туману, зачала вирисовуватися кам'яна брила у межах хрестного тризуба, на якій виразно можна було прочитати:

Хто рідного Бога полюбити,
Той келішок слави спожие.
Хто ж вражого бога розбудить
— Прокляття народ той поглине.

Люди зачаровано підносили руки догори і голосно молилися. Скеровані до сонця людські руки, немов обгорілий ліс, окружали Богданову могилу, коло якої голосно молилася

Олена. Після сердечної і щирої молитви, натхнена силою віри в українського Бога, Олена піднеслася і промовила:

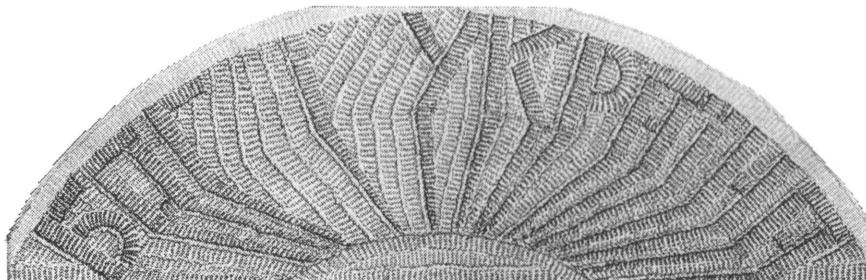
— Дорогі побратими і посестрими, ви були свідками Господнього Слова, яке закликає нас молитися до нашого духовного провідника — БОГДАРА... Ідіть і прославляйте його!

Осяєні світлістю Божою, зібрані підносилися. З радості один одного обнімали і губили слози торжества. Гуртом,

немов одна родина, покинули цвінттар і попростували на вулицю, де кожному зустрічному глаголили правду, яка сталася на цвінттарі. Вони не обмежилися на своїм поселенні, а пішли до сусіднього — і так ходили від поселення до поселення, де розповсюджували дійсність про чудо на цвінттарі, край села.

Немов приросла колінами до теплого чернозему, Олена самітно молилася до свого сина — Спасителя України — БОГДАРА.

Коли Олена відкрила очі, то зауважила, по лівій стороні, постать, яка також стояла на колінах і молилася. В тій постаті Олена зауважила голову сільради — новопризначеного Івана Іванова.

ПІСЛЯСЛОВО

Як довго прийдеться чекати на Богдана? — Майбутність покаже. А тимчасом зранена Україна змагається з озвірілими зайдами.

Тяжкі часи на Україні,
Панує лютий „старший брат”,
Закуті руки, ноги в путах,
Потоптаний законний лад.

Чи довго прийдеться тягнуть ярмо,
Котре застрягло в карк глибоко ,
Та як би змучені ми не були
— Пільнуймо Україну, як зіницю ока.

Пригадаймо батьків наших,
Котрі з піснею вмирали.
Вогнем пекли їх, шкіру дерли,
А вони співали.

Їх мучили, катували,
В катівнях вмирали.
Подівлениі герої
Льохи наповняли.

Холодні яри помножились
По всій Україні.
І вирости в них Атласи
Як пострах від нині.

Москвам білим і червоним,
Байстрюкам-заблудам,
І на радість, на потіху
Боголюбним людям.

Задовго розгульні наїзники панували над затурканим народом. Задовго дияволом опанована північ висмоктувала соки з багатої, але пошарпаної України. І час прийшов, і

Повіяв дух відродження
Зі всіх кінців світу,
Зродив воїнів-героїв
Мов стіну з граніту.

Затремтіли, затряслися
Вороги прокляті,
Бо зродилися всесильні
Меткі вісімдесяті.

В Аркадію, уздовж Дніпра,
Сини аристократії прийшли
Й високо піднесли знамено — стяг Ізиди,
Бо родилися вони без Ахіллесової п'яти,
То ж не шукайте тут нової Атлантиди.

Блукаємо за страченим Вулканом?
А він давно на нас чекає,
І без вагання з родинної святині
В долину печалі крамарів шпурляє.

Без ліхтаря Діогена
Знаходить героїв.
За Вкраїну у відвагу
Зодягає воїв.

Зродився Дух, повіяв силою Вулкана
По полю гуляти,
Щоб слово кувати і тим словом
Зброю гартувати.

Забудьмо страх, життя забавного і розкішного суть,
Єднаймося, відважні — нової слави співаки.
А як і згинемо, то мертві сраму не імуть,
Бо скорених, а чи царів — однаково смакують хробаки.

Й зродилися нові Атласи —
Їх сили Геркулеса не здолають.
Сокиру добре нагостривши,
— Весну народу зустрічають.

У них вогні в одежі слова
На устах палають,
Й позбувшись ветхого Адама,
Темряви владу подолають.

Сивілині книги їм не до вподоби,
Бо вони творцями завтрушнього дня.
Ними загордилася, сонечком умилася
Ворожою кров'ю скроплена земля.

Зродилося велике „Хочу”
Й козацька правда силою рясна.
Полилася кров, та не своя,
Беззвартісна — ворожа і брудна.

Помер галушковий патріотизм,
А з його праху народився
Мов кедр ліванський — націоналізм.
І з Вавилонської Вежі дивився.

На Люципера-потвору
— Північного гада,
Бо ним Ніка керувала
— Переможна влада.

Розкована душа пірнула
На крилах соняшного слова,
І шепіт світ її почув,
Бо голосніший він за Олімпійські Громи.

На подвиг рушили звитяжці
На підгодованих Пегасах.
Їхня сила, їхня слава
— Ніколи не згасне.

Для них ріки неглибокі
І низенькі гори,
Через них бо посувались
Славні Святогори.

Вони прийшли і принесли
Новий і праведний закон,
Без вагання з відвагою
Подолавши Рубікон.

Світочі і полководці
День щастя зродили,
Бо не люди — Прометеї
Нашу Землю заселили.

Навіки вигнали з держави
Плач і скрегіт зубовий,
І шпурнули чужих богів
У вир і клекіт дніпровий.

Повалили, понищили
Чужі, драконівські закони.
За ними сипались мов трюхлі
Зненавиджені людом трони.

Створили пекло ворогам,
А рай народові придбали,
Хоч в Апокаліпситу того
Мудреці не записали.

Був вибраний народ, були великі імперії — з народженням Христа все перекреслено. На протязі тисяч років мапа світу перероджується. Незадовго світ побачить проміння слави і мудрости вираного народу на лівім і правім березі Дніпра.

